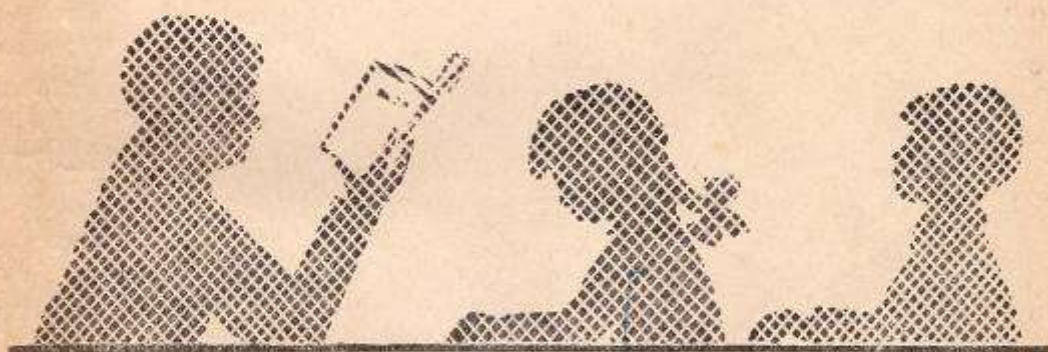

Убтигдаи мәктәб

ва
мактабагадар тарбия

БАКЫ

1

1971

1970-чи илдэн нэшр едилэр.

ИБТИДАИ МЭКТЭБ
ВЭ
МЭКТЭБЭГЭДЭР ТЭРБИЈЭ

МЕТОДИК МЭГАЛЭЛЭР МЭЧМУЭСИ

№ 1

ЈАНВАР – ФЕВРАЛ

„АЗЭРБАЈЧАН МЭКТЭБИ“

журналына элавэ

МҮНДӘРИЧАТ

Мәктәбин яени низамнамәси	3
ФӘНЛӘРИН ТӘДРИСИ	
Җ. Кәримов — Лүгәт-орфографик ишләр	6
Ш. Микайылов — Илк поетик аңлашышларын верилмәсинә даир	9
Ә. Мәммәдов — Ибтидаи синифләрдә Азәрбајҗан әдәби тәләффузу сәһәсиндә ишин мәзмуну	14
Н. Садыгов, С. Кәмидов — Ибтидаи синифләрин ријазийјат курсунда назәри элементләр	18
А. С. Пчолко — III синифдә һесаб тә'лимини бә'зи хусу-сийјәтләри һаггында	23
Чәдвәл үзрә вурма вә бөлмәҗә аид дәрәс нүмунәләри	29
А. Исмајылов — I синифдә ријазийјатын тәдриси тәчрүбә-синдән	33
М. Чаббарова — Ушагларә мушаһидә етмәји өјрәдәк	36
В. Хәлилов — Мусиги лүгәти үзәриндә ишин тәшкили	39
ПЕДАГОЖИ ИРСИМИЗДӘН	
М. Асланов — Тағы Шаһбази Симург	43
Ч. Әһмәдов — Р. Әфәндијев ибтидаи синифләрдә ана дили тә'лими һаггында	47
ПСИХОЛОЖИ МӘСӘЛӘЛӘР	
Н. Ибраһимхәлилова — Шакирдләрдә илк грамматик үму-миләшдирмәнин хусусийјәтләри	51
МӘКТӘВӘГӘДӘР ТӘРБИЈӘ	
Алты јашлы ушагларын мәктәбә һазырланмасы	55
Ушаг бағчасында садә ријазии тәсәввүрләр	66
Х. Сәлимханова — Баһар бајрамы	71
МӘСЛӘХӘТ	
II синифдә ана дилиндән јохлама ишләри	73
С. Әһмәдова — II синифдә шакирдләрин грамматика үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр	78

Редаксия һеј'әти: **Җ. Кәримов** (редактор), **М. Кәмзәјев**, **Ә. Гәдимбәјова**, **М. Исмиханов**, **Н. Исмајылзадә** (редактор муавини), **П. һачыјев**, **З. Османов**, **Б. Һәсәнов**, **С. Аббасова**.

Техредактор вә корректор: **Һүсеји Әјјубов**.

Чапа имзаланмыш 23/II-1971-чи ил. Кағыз форматы 70×108¹/₁₆—2.50
кағыз вәрәғи, 7 чап вәрәғи.

ФГ 04554

Сифарыш 6536

Тираж 14840

Редаксияның унваны: Бақы, Низами 58. Телефон: 93-55-82.
Бақы шәһәри, «Коммунист» нәшријатының мәтбәәси.

МӘКТӘБИН ЈЕНИ НИЗАМНАМӘСИ

Јени тәдрис или партијамызы XXIV гурултајыны ләјагәтлә гаршыламаға һазырлыг әләмәти алтында кечир. Мүәллимләр, халг маариф органларынын ишчиләри гурултаја һазырлашмагла, мәктәбләрин сон беш ил әрзиндә көрдүкләри ишләре јекуи вурачаглар.

Сов.ИКП XXIII гурултајынын гәтнамәси әсасында орта үмүмтәһсил мәктәби, педагожи елмләрин инкишаф етдирилмәси һаггында, пешә-техники тәһсил системинин тәкмилләшдирилмәси һаггында мүһүм гәрарлар гәбул едилмишдир.

Һәмин гәрарлар сырасына ССРИ Назирләр Совети тәрәфиндән бәјән илмиш орта үмүмтәһсил мәктәбинин Низамнамәси дә дахилдир. Мүәллимләр, халг маарифи ишчиләри мәктәбләримизин һәјәт вә фәалијәтинин әсасларыны мүәјјәнләшдирән, педагожи коллективләрин ишини дәгиг сурәтдә низама салан сәнәд алмышлар. Бу сәнәди онлар чохдан көзләјирдиләр. Хүсусилә севиндиричи һалдыр ки, һәмин сәнәд орта тәһсилин инкишаф етдирилмәсиндә јени чидди аддымлар атылдыгы, мәктәбләрдә тәһсин мәзмунунун јениләшдирилмәсинә кечидин гызгын дөврүндә мејдана чыхмышдыр.

Һазырда ибтидан мәктәб шакирдләри тәкмилләшдирилмиш програмлар үзрә мәшгәлә кечирләр. Инди ишин мүвәфәғијјәти, һәр шејдән әввәл, мүәллимләрдән, мәктәбләрин директорларындан, халг маарифи ишчиләриндән, онларын тәдрис процесини тәшкил етмәк, педагожи коллективдә ишкүзар, јарадычы шәраит јаратмаг бачарыгыннан асылдыр.

Орта үмүмтәһсил мәктәбинин Низамнамәсиндә халг маарифинин инкишаф етдирилмәсиндә совет һаки-

мијјәтинин бөјүк наилијјәтләри мөһкәмләндирилмишдир. Низамнамәдә елм вә педагожи тәчрүбәләрин наилијјәтләри әсасында Сов.ИКП Программында ифадә едилмиш мүасир үмүмтәһсил мәктәбләринин мәгсәд вә вәзифәләри гәјд олуимуш, бизим мәктәб системинин ән вачиб принципләри ајдынлашдырылмышдыр. Мәктәбин башлыча вәзифәси «...шакирдләре ичтимаи вә елми-техники тәрәғгинин мүасир тәләбләринә чаваб верән үмуми орта тәһсил вермәк, шакирдләрин елмин әсасларына даир мөһкәм биликләр алмасына вә бу биликләри мүстәғил сурәтдә артырмаг бачарыгы әлдә етмәләринә наил олмагдан, кәңч нәсилдә марксизм-ленинизм дунјакөрүшүнү формалашдырмагдан, Вәтәнә, халгына, Совет Иттифагы Коммунист Партијасына мөһәббәт вә социалист Вәтәнини мүдафиә етмәјә һазыр олмаг һиссләрини тәрбијә етмәкдән; шакирдләрин һәртәрәfli аһәңкдар инкишафыны, естетик вә физики тәрбијәсини, сағламлығынын мөһкәмләндирилмәсини, әмәк тәһминин дүзкүн тәшкилини тәһмин етмәк, онлары һәјәтә шүүрлу сурәтдә пешә сечмәјә, фәал әмәк вә ичтимаи фәалијјәтә һазырламагдан ибарәтдир». Низамнамәдә дејилир ки, «Мәктәб тәһмин-тәрбијә ишини коммунизм гуручулуғу тәчрүбәләри илә әләгәләндирир вә шакирдләрин әхлаг тәрбијәсини коммунизм гуручусунун әхлаг кодекси руһунда һәјәтә кечирир. Умумтәһсил мәктәбиндә мәктәб јашына чатмыш бүтүн ушаглар тәһсил алырлар. Мәктәбдә тәһсил пулсуздур».

Әлли ил буидан габаг һәр кәндинә бир савадлы да дүшмәјән, әһалисинин әксәријјәти савадсыз олан Азәрбајчан артыг чохдан елликлә

савадлылар республикасына чеврилмишдир. 50 илдә һәр чүр үмүмтәһсил мәктәпләриндә шакирдләрин саҗы 19 дөфә артмышдыр. Үмүми ичбари орта тәһсилә кечмәк иши мүүвәффәғиҗәтлә кедир. Һазырда үмүмтәһсил мәктәпләриндә милҗон җарымдан чох шакирд тәһсил алыр.

Низамнамәдә социалист мәзмунлу милли мәктәпләрин инкишафына бөҗүк диггәт верилмишдир. Бизим һәр һансы бир мүттәғиғ, җахуд мухтар республикада валидеҗнләрин вә җа онлары әвәз едән шәхсләрин ушағлар үчүн өз арзуларына көрә мүзағиғ дилдә дәрс кечилән мәктәби сечмәк ихтиҗары вардыр. Бу көнүллүк принципи башга милләтләрдән олан шакирдләрин рус диләни өҗрәнмәсинә дә аиддир.

Өлкәмиздә орта үмүмтәһсил мәктәби ваһид, әмәк, политехник мәктәбдир. Бунунла да о, буржуазия мәктәпләриндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Низамнамәдә елми-техники ингилаб дөврүндә мәктәпләримизин һәммин хүсусиҗәтинин мөһкәмләндирилмәсинә вә инкишафына җөнәлдилмиш тәдбирләрин там системи нәзәрдә тутулмушдур.

Низамнамәдә мәктәпләрин, халг маарифи органларынын рәһбәрләри, мүәллимләр ғаршысында җүксәк тәләбләр гоҗулмушдур: онларын һүгүҗлары кенишләндирилмиш, вәзифәләри дүрүст мүәҗҗәнләшдирилмиш вә еҗни заманда һәр кәсин өз әмәҗи үчүн мәс'улиҗәти дә артмышдыр. Ирәли сүрүлмүш мүддәалар педагоҗи коллективләрдә тәшәббүсүн инкишафына көмәк едир, җарәдъчылығ үчүн кениш имканлар ачыр.

Низамнамәдә деҗилир ки, мүәллим мәктәбдә әсас симәдыр. О, кәнч нәслин тә'лими вә коммунист тәрбиҗәси кими шәрәғли вә мәс'ул дөвләт вәзифәләрини җеринә җетирир, мүәллим шакирдләрин тәлим кәҗфиҗәти, билик сәвиҗҗәси вә тәрбиҗәси үчүн чавабдеҗидир. Һәм дә геҗд едилир ки, мүәллимләри мүстәғим вәзифәләриндән аҗырмаға, онларын әмәҗиндән тәдрис планы вә дәрс чәдвәли илә нәзәрдә тутулмуш дәрс

вахтындан башга мәғсәдләр үчүн истиғадә етмәҗә җол верилмир.

Низамнамәдә һәр бир синиф үзрә дәрсләрин һәфтәдә максимум миғдары, дәрс илинин башланмасы вә гуртармасынын ваһид мүддәтләри, тәдрис мәшғәләләринин реҗими мүәҗҗән едилмишдир. Һәмчинин синифләрдә шакирдләрин саҗы, ев тапшырығларынын җеринә җетирилмәси, шакирдләрлә күтләви тәдбирләр кечирилмәси үчүн аҗрылан вахтлар низама салынмышдыр.

Низамнамәдә деҗилир ки, шакирдләрин «Ичтимаи тапшырығлары җеринә җетирмәк, идман вә башга тәдбирләрдә иштирак етмәк үчүн дәрсдән азад едилмәсинә ичәзә верилмир». Мәктәбдә шакирдләрлә кечирилән бүтүн күтләви тәдбирләр (ичласлар, топланышлар, сәһәрчикләр, көрүшләр вә и .а.) I—IV синифләрин шакирдләри үчүн саат 14-дән (I нөвбә) вә саат 19-дан (II нөвбә) кеч олмаҗарат гуртармалыдыр. I—IV синиф шакирдләринә ев тапшырығлары, онларын җеринә җетирилмәси имканлары нәзәрә алынмағла ашағыдакы мүддәтә: I синифдә — 1 саатадәк; II синифдә — 1,5 саатадәк; III вә IV синифләрдә — 2 саатадәк верилмәси мүәҗҗән едилмишдир.

Низамнамәдә нәзәрдә тутулмуш һәвәсләндирмә вә чәзәләндрма тәдбирләринин дүзкүн тәтбиғи өз тә'лим әмәҗи вә давраһышы үчүн шакирдләрин мәс'улиҗәтини артырмаға, мәктәбдә интизамы җахшылашдырмаға көмәк едәчәкдир. Мүәллимләримиз давраһыш гиҗмәтләринин педагоҗи нөгтеҗи-нәзәрдән даһа еффеҗтли олмасы һагғындакы фикирләрини артығ чохдан сөҗләмишдиләр. Ахы, кизлин деҗилдир ки, мәктәпләримиздә практик оларат шакирдин давраһыш гиҗмәти бирбаллы систем кими мүәҗҗән едилмишди. Давраһыш үчүн «5» гиҗмәти һәм буна лаҗиғ олан, һәм дә дәрсләрдә мүнтәзәм сурәтдә интизамы позан шакирдә дә верилирди. Инди нсә җени Низамнамәдә давраһыш үчүн үчбаллы гиҗмәт системи — «нүмунәви», «кафи», «геҗри-кафи» гиҗмәтләр мүәҗҗәнләшдирилмишдир.

Һәмийи јени систем сөз јох ки, шакирдләрин интизамыны мөһкәмләндирмәјә, онларын өз һәрәкәтләри үчүн мәс'улијәти дә артырмаға көмәк едир.

Низамнамәдә дејилир ки, «Шакирдләрин билијинә бешбаллы системлә гијмәт верилир: 5 (ә'ла), 4 (јахшы), 3 (кафи), 2 (пис), 1 (чөх пис). Ајры-ајры фәнләрдән (нәгмә, бәдән тәрбијәси) шакирдләрин мүвәфәғијјәти «мәғбул» вә ја «гејримәғбул» кими гијмәтләндирилә биләр». Бу да тә'лим кејфијјәгини јүксәлтмәјә бөјүк көмәк көстәрир.

Шакирдләрин давраһышыны вә билијини гијмәтләндирмәјин јени гајдаларыны ичтимаијјәтимиз бөјүк марағла гаршылајыр вә бәјәнир.

Јени Низамнамә өлкәнин бүтүн мәктәбләри үчүн ваһиддир. О, чари дәрс ичиндән гүввәјә минмишдир. Низамнамә шакирдләрин тә'лим вә тәрбијәси саһәсиндәки нәчиб ишдә муәллимләрин, мәктәб рәһбәрләрини јахын көмәкчисидир, онларын нүфузуну артырыр.

«Орта үмумтәһсил мәктәбинин

Низамнамәсини ССРИ Назирләр Совети тәрәфиндән бәјәнилмәси илә әлағәдар оларағ Азәрбајчан ССР маариф назирини М. Мейдизадә әмр вермишдир. Әмрдә дејилир ки, мәктәбин јени Низамнамәси рәһбәрлик үчүн гәбул едилсин вә назирлијини мувафиг идарә вә шө'бәләринә, онун системиндә олан тәшкилатларын рәһбәрләринә, јерли халғ маарифи органларына вә мәктәбләрә тапшырылсын ки, өз ишләрини мәктәбин јени Низамнамәси әсасында гурсунлар.

Нахчыван МССР маариф назиринә, ДГМВ вә бүтүн рајон (шәһәр) ХМШ мүдирләринә, республика Маариф Назирлијиндә олан бүтүн тәшкилат, мүәссисә вә мәктәбдәнкәнар тәрбијә органларынын рәһбәрләринә, идарә вә шө'бә мүдирләринә тапшырылмышдыр ки, «Орта үмумтәһсил мәктәбинин Низамнамәсини дәриндән өјрәнилмәсини тәшкил етсинләр, валидејиләри вә шакирдләри Низамнамә илә таныш етмәк үчүн мувафиг тәблиғат иши апарсынлар.

ЛҮҒӘТ-ОРФОГРАФИК ИШЛӘР

Ј. Ш. КӘРИМОВ

Азәрбајҗан ДЕТПИ-нин баш елми ишчиси, педагожи елмләр намизәди

Шакирдләр ин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси нитг инкишафы үзрә ишин әсасыдыр. Бу иш грамматика, нитг инкишафы, һәмчинин орфографија тәлими илә әләғәдар апарылмалыдыр. Орфографија-мызын бәзи гәјдалары елә бир характерә маликдир ки, онлары јалныз хусуси тәмринләр ин, шакирдләр ин нитгинин инкишафы илә, хусусилә онларын лүғәтинин зәнкинләшдирилмәси илә бағлы лүғәт-орфографик вә лексик чалышмаларын көмәји илә мән имсәтмәк мүмкүндүр.

Адәтән, мүәллимләр дәрәдә шакирдләр ин јени орфографик гәјда илә таныш едир вә елә орадача онула әләғәдар вәрдишләр ин јарадмасына наил олмаға чалышырлар. Һалбуки, орфографик вәрдишләр ин јаранмасы узунсүрән бир процесдир. Әввәлчә мүәллим шакирдләр ин јени өјрәдиләчәк гәјда илә таныш етмәли, сонра ону өјрәтмәли, һәнајәт, һәм ин гәјданын мөһкәмләндирилмәси, вәрдиш һалына кечмәси үзрә иш апармалыдыр. Шакирдләр ин гәјда илә, онун хусусијјәтләр ин илә таныш олмаларын дан ибарәт олан илк мәрһәлә мәнз лүғәт-орфографик ишлә сых әләғәдардыр.

Шакирдләр гәјданы шүүрлу өјрәтмәк үчүн кифајәт гәдәр лүғәт материалына наил олмалы вә нитг практикасында һәм ин сөзләрдән истифадә етмәлидирләр. Белә бир лүғәт еһтијаты сонралар орфографик гәјданын мөһкәмләндирилмәси, орфографик вәрдишләр ин јаранмасы үчүн дә чох әһәмијјәтлидир.

Мәсәлән, II синифдә шакирдләр мүрәккәб сөзләрлә таныш олурлар.

Сонракы чалышмаларда ики садә сөздән мүрәккәб сөз дүзәлтмәк, мүстәгил мүрәккәб сөзләр тапмаг, онлары чүмлә ичәрисиндә ишләтмәк, битишик вә ајры јазылан мүрәккәб сөзләри дүчкүн јазмағы бачармаг вә с. тәләб олунур. Белә чалышмалары јеринә јетирмәк үчүн шакирдләр ин лүғәт еһтијаты кифајәт гәдәр зәнкин олмалыдыр. Она көрә дә мүәллим охунмуш һекајәләрдән мүрәккәб сөзләрин сечилмәси, иншада мүрәккәб сөзүн ишләнмәси вә с. үзрә иш апара биләр. Мешә илә әләғәдар иншадан әввәл тәшкил олунан екскурсијада шакирдләр еһлијарпағлы, гарағат, гарағач, гызылағач, ағчаговаг, ағчагајын, гаратикан, сарыкөјнәк, алабахта, шанәпилик, инчиничәји, новрузкүлү, итбурну вә с. кими мүрәккәб сөзләр һесабына өз лүғәтини зәнкинләшдирә биләрләр. Көрүндүјү кими, бу сөзләр һәм дә јазылышы чәтин сөзләрдир. Мә'лумдур ки, дилимиздә тарихи-ән'әнәви принципә әсасән јазылан сөзләр һеч бир грамматик вә орфографик гәјда илә јохланмадығын дан «јазылышы чәтин сөзләр» адланыр. Белә сөзләрин өјрәдилмәсиндә лүғәт-орфографик ишләр даһа мүһүм рол ојнајыр. Чүнки јазылышы чәтин сөзләрин әксеријјәти ејни заманда мә'нача да аңлашылмаз олур. Әкәр һәр һансы сөз шакирд үчүн аңлашылмаз оларса, онун јазылышынын мән имсәнилмәси сон дәрәчә чәтинләшәчәкдир. Она көрә дә онларын мә'насынын изаһы зәруридир. Мәсәлән, белә сөзләрин чохунун шакирдләр ин јадын да галмасына, фәал лүғәтинә кеч-

мәсиһә һаил олмалыдыр. Мәһз җазылышы чәтин сөзләрин өҗрәдилмәси белә бир характер дашыдыгына көрә методик әдәбијатда һәмин сөзләр «лүғәт сөзләри» адландырыдыр.

Җазылышы чәтин сөзләрин даирәсини җалһыз тарихи-әнәнәви принципә әсәсән җазылан сөзләрлә мәһдудлашдырмаг доғру деҗилдир. Грамматик-орфографик гајда өҗрәдиләркән шакирдләрин раст кәлдикләри чәтин сөзләри, һәмчинин һәлә кечилмәмиш гајдалара аид бәзи сөзләри дә бураја дахил етмәк лазымдыр. Лакин җазылышы чәтин сөзләри сечәркән һәр һансы шакирдләрин нитг практикасында һә дәрәчәдә лазым олачагы һәзәрә алынмалыдыр.

Һәр бир синиф үчүн җазылышы чәтин сөзләрин сијаһысы програмда верилмишдир. Бу сијаһы ашагы синифләр үчүн програмда һәзәрдә тутулуш сөзләрин, һәмчинин җухарыда гејд олундуғу кими, кечилмәмиш гајдалара аид бәзи чәтин сөзләрин һесабына зәнкиләшдирилмәлидир.

Җазылышы чәтин сөзләр үзрә иши шакирдләрин нитгинин инкишафы, лүғәтин зәнкиләшдирилмәси илә әләгәләндирән чәһәт онларын мәнасынын изаһ олунмасыдыр. Шакирдләрә тәнбәл, шәнбә, зәнбил, занбаг, сүнбүл вә с. сөзләрдә биринчи һечанын сонунда М деҗил, Н җазыдыр, демәк азыр. Бу сөзләрин мәнасыны, онларын тәләффүзү илә җазылышы арасындакы фәрги изаһ етмәк, бунун сәбәбини баша салмаг, сөзүн дүзкүн җазылмасы үчүн лазым олан шәраити һазырламаг лазымдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, нитг инкишафы үзрә иш дә мәһз сөзүн мәнасынын изаһы үзәриндә ишдәи башланыр. Бәзи сөзләри синоним вә ја антонимни көмәҗи илә изаһ етмәк мүмкүндүр. Мәсәлә, **абидә**— һәҗкәл, **бәхшиш**— һәдијә, **мәшһур**— танынмыш, **сурәт**— шәкил; **зирәк**— күт, **нәһәнк**— кичик вә с. Бәзән исә сөзлә ифадә олунан **әшјаны көстәрмәк** фајдалыдыр. Мәсәлә, гаргыдалы, гәрәнфил, кәлбәтин, килограм, сәнәд вә с. (III синиф).

Бәзән јени сөзүн мәнасыны ша-

кирдләрә таныш олан сөзүн көмәҗи илә баша салмаг лазым кәлир. Мәсәлә, шакирд **зәнк**, **түфәнк** сөзләрини мәнасыны вә җазылышыны биллир. **Чәләнк** сөзүнү онун дүзкүн җазмасы үчүн сөзүн мәнасыны изаһ етмәклә јанашы, **зәнк**, **түфәнк** сөзләрини нечә җазылдыгыны хатырлатмаг фајдалыдыр. Демәли, шакирд бир нечә сөз әсасында һәмин гәбилдән олан дикәр сөзләрин (һәтта, програмда верилмәјән, үзәриндә иш кетмәјән сөзләрин) дә дүзкүн җазылышыны өҗрәнир. Беләликлә, һеч бир гајдаја табе олмајән сөзләр дә тәдричән мүүјән «гајда» әтрафында бирләшир. Мүүјән орфографик гајданы изаһ едәркән, јахуд чәтин сөзләр үзәриндә иш апараркән шакирдләрин фәал лүғәтинин кенишләндирилмәси гајгысына да галмаг лазымдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрә таныш олан сада мәишәт сөзләри илә мәһдудлашмаг доғру деҗил. Онларын орфографик савадлылыг диапазоһуну кенишләндирмәклә јанашы, лүғәтини дә кенишләндирмәк лазымдыр. Көрүндүҗү кими, орфографија илә нитг инкишафы бир-бири илә тырылмаз әләгәдәдир. Мәсәлә, тәләффүз олунмајән самитин җазылышыны өҗрәдәркән шакирдләрин чөх ишләтдикләри **достлуг** сөзү илә јанашы **күзәшт**, **коммунист**, **журналист**, **турист** вә с. сөзләри дә өҗрәтмәк лазымдыр. Бу заман һәмин сөзләрин мәнасыны изаһ етмәк, онлары контекст дахилиндә ишләтмәк лазымдыр.

Җазылышы чәтин сөзләрин һәр бири бир нечә дәфә мүхтәлиф чалышмаларда ишләнмәли, лакин јерлијерсиз тәкрарланмасына јол верилмәмәлидир. Бунун үчүн мүәллим лүғәт-орфографик ишин һәмчинин мәзмунуну вә апарылмасы системини ајдын тәсәввүр етмәлидир.

Җазылышы чәтин сөзләрин јахшы гајда галмасы үчүн онлары ја грамматик-орфографик мөвзуларын тәдрисинә ја мәнасына, ја да график әләмәтинә — охшар орфограмына көрә групплашдырмаг лазымдыр.

Сөз көкүндә саитләрин җазылышы: дөвләт, командир, дүшмән, јешик, мазут, мишар, помидор, пәнчәрә,

пенчэк, пионер, сәксәк, һәшәрат, һејва, шәкил;

Сөз көкүндә чинкилтили самитләрин язылышы: кәрпич, көјәрчин, вағзал, мағаза, занбаг, зәнбил, лампа, моруг, нөгтә, памбыг, сүнбүл, тәнбәл, чәкич, чәршәнбә, чијәләк, шәнбә;

Сөз көкүндә кар самитләрин язылышы: картон, картоф, уста, һәфтә, битки;

Сөз сонунда јанашы самитләрин язылышы: нефт, метр, декабр, нојабр, сентјабр, октјабр, театр, почт, рәнк, рәсм;

Сөзүн әввәлиндә јанашы самитләрин язылышы: клуб, трактор, трамвај;

Гоша самитли сөзләрин язылышы: гүввәт, диррик, диггәт, мүәллим, тәјјарә, һәдијјә, чаггал;

Мүрәккәб сөзләр: Кировабад, киләмәјвә, Көјкөл;

Апострофлу сөзләр: бә'зи, мә'дән, тә'тил, ә'ла;

Сәс дүшүмү: август, пајтахт;

Сәс артымы: сонра, һүснхәт, шаир;

Сәсләрин јердәјишмәси: јарпаг, сәрһәд, торпаг;

Охшар орфограмларына көрә:

1. Командир, помидор, пионер;
2. Гәзет, һәшәрат, сәксән, дүшмән, пәнчәрә, шәкил; 3. Јешик, һејва, пенчәк; 4. Бәнөвшә, дөвләт; 5. Мазут, мишар; 6. Кәрпич, чәкич; 7. Вағзал, мағаза; 8. Занбаг, зәнбил, сүнбүл, тәнбәл, шәнбә, чәршәнбә; 9. Памбыг, лампа; 10. Чијәләк, көјәрчин; 11. Картон, картоф; 12. Битки; 13. Һәфтә, уста; 14. Декабр, нојабр, сентјабр, октјабр; 15. Театр, метр; 16. Трамвај, трактор; 17. Диггәт, чаггал; 18. Тәјјарә, һәдијјә; 19. Бә'зи, мә'дән, тә'тил вә с.

Лексик мә'насына көрә:

1. Ајлар, күнләр: август, сентјабр, октјабр, нојабр, декабр, һәфтә, шәнбә, чәршәнбә.

2. Битки, баг, диррик, мејвә, киләмәјвә, тәрәвәз: битки, бәнөвшә, јарпаг, занбаг, картоф, киләмәјвә, моруг, ламбыг, помидор, сүнбүл, тәрәвәз һејва, чијәләк, мәнсул.

3. Инсан, онун јашадығы јер вә фәалијјәти: мүәллим, пионер, уста, шаир, октјабрјат, тәнбәл, командир, дүшмән, пајтахт, Кировабад, Көјкөл, Ленинград, вағзал, клуб, мағаза, мә'дән, почт, театр, сәрһәд, тәјјарә, трактор, трамвај.

4. Шејләр: гәзет, зәнбил, јешик, лампа, метр, мишар, нефт, пенчәк, чарпајы, кәрпич, чәкич, шәкил.

5. Чанлылар: һәшәрат, көјәрчин, чаггал.

Дәрсликләрдә бу сөзләр бәнзәр орфограмларына көрә группашдырылмыш вә имкан дахилиндә мувафиг мөвзуларла әлагәдар верилмишдир. Лакин тәкратән гејд едәкки, мүәллим синиф үчүн даһа әлвәришли јол сечә биләр.

Лүгәт-орфографик ишләрин апарылмасында мүхтәлиф чалышмалардан истифадә етмәк мүмкүндүр. Мәктәб тәчрүбәсиндә ән чох истифадә олуан вә дәрсликдә верилән чалышмаларын әксәријјәтиндә сөздәки чәтин орфограм бурахылыб әвәзиндә нөгтәләр гојулур, шакирдләр тамамлајараг јазырлар.

Бә'зи сөзләрин тәһлили дүзкүн язылышын мәнимсәнмәсинә көмәк көстөрир. Мәсәлән, шакирд Кировабад (II с.), дослуг, гардалы, једдиллик, пиләкән (III с.) кими сәһвләрә јол верирсә, һәммин сөзләрдә көкү— Киров (абад), гаргы (далы), дост, једди (иллик), пиллә тапдыгда өз сәһвини баша дүшүр вә шуурлу дүзәлдир.

Лүгәт—орфографик ишләрин апарылмасында орфографик дивар чәдвәлләри мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Белә чәдвәлләри мүәллим өзү тәртиб едә биләр. Һәр бир чәдвәлдә беш-алты сөз олмалыдыр. Чәдвәлдә сөзләрин чәтин орфограмы гырмызы рәнклә верилмәли, ја да алтындан хәтт чәкилмәлидир. Чәдвәлин, јухарыда гејд олундуғу кими, орфограмын охшарлығына көрә тәртиб олунмасы даһа мәгсәдә мувафигдир.

Чәтин сөзләр бүтүн шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәниләнәдәк орфографик лүгәт диварда галыр. Бу мүддәт әрзиндә мүәллим һәр

һансы иш нөвүнү һәмни лүгәтлә әләгәләндирмәжә чалышмалыдыр. Лакин бәзән белә әләгә жары-жарымчыг олур. Мәсәләи, ифаде вә инша јазаркән, тәкрат дәрсләрдә беш-алты орфографик дивар лүгәтинә мүрачһәт етмәк лазым кәлир. Буна имкан олмадыгындан орфографик тәһлил апарылмыр. Она көрә дә һәрәкәт едән лүгәтин дүзәлдилмәси мәсләһәг көрүлүр.

Һәрәкәт едән лүгәт нечә һазырланыр? Мүәллим чәтин сөзләри ејни өлчүдә (мәсәләи, 5 см х 10 см өлчүдә) картон золаглара јазыр, карточкалары орфограмларыи охшарлығына көрә группашдырыб хырда көзлүкләри олан гутуја јыгыр. Истәдији вахт лазым олан сөзүн јазылдыгы карточканы мүвафиг жөздән көтүрүб дүзүм лөвһәсинә гојур. Һәр бир сөз тәк-тәк шакирдләр, һәмчинин синиф тәрәфиндән хорла һечаларла дејилир. Сонра сөз шакирдләрин фәрди лүгәт дәфтәринә јазылыр.

Күндән-күнә карточкаларыи сајы артыр. Ашагы синифләрдә өјрәдилмиш, лакин мөһкәмләндирилмәмиш сөзләр дә карточкалара јазылыб картотекаја гојулур. Шакирдләр јазы тахтасында ишләјәркән шүбһәләндикләри һалларда өзләрини јохламаг үчүн картотекадан истифаде едирләр.

Ифаде вә иншаја һазырлыг мәшрәләләриндә картотека шакирдләрин савадлы јазмаларыи тәмин етмәклә, һәм дә онларыи лүгәтинин зәнкиләшдирилмәсинә хидмәт едән мәнбәләрдән биринә чеврилир.

Лүгәт—орфографик ишләрин дүзкүн системлә апарылмасы кәтириб ора чыхармалыдыр ки, шакирдләр кифәјәт гәдәр сөз топладыгдан сонра мүәјјән мөвзу әтрафында бирләшән сөзләри ишләтмәклә һекаја гурмагы бачарсынлар. Лүгәт—орфографик ишин сәмәрәли тәшкили мәһз тематик лүгәтин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсиндән чох асылыдыр.

Илк поетик анлајышларыи вериямәсинә даир

Ш. МИКАЈЫЛОВ

Азәрбајчан ДЕТПИ-нин баш елми ишчиси, педагожи елмләр һәмизәди

Јени әдәбијат програмлары шакирдләрә даһа дәрин елми биликләр вермәји тәләб едир. Јухары синифләрдә әдәбијатдан верилән елми биликләр шакирдләрин ибтидан синифләрдә әлдә етдикләри илк тәсәвүрләрә әсасланыр. Башга сөзлә де сәк, ибтидан синифләрдә шакирдләрин газандыглары биликләр онларыи кәләчәкдә өјрәнәчәкләри биликләр үчүн зәмин һазырлајыр.

Ибтидан синифләр үчүн тәртиб олунмуш програмыи изаһат вәрәгәсиндә ана дили курсунун башлыча

вәзифәләриндән бәһс едиләрәк көсәтрилир ки: «...ушагларда дил вә әдәбијатыи башлыча элементләринә шүүрлу мүнәсибәт јаратмаг, дилии әдәби формасындан нитгләриндә истифаде етмәк бачарыгы вермәк...» лазымдыр.

Һазырда I вә II синифләр јени програмла ишләјир. Она көрә дә һәмни синифләрдә ишләјән мүәллим ана дили дәрсләринин гаршысында дуран бу мүнүм тәләби дигтәт мәркәзиндә сахламалыдыр. Јери кәл-

мишкөн гөйд етмөк лазымдыр ки, бу мәсәлә һазыркы III синифдә даһа чидди әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, һәмин синиф шакирдләри IV синифдә ибтидаи әдәбијјат курсу кечәчәкләр. Бу курсун шакирдләр тәрәфиндән јахшы мәнимсәнилмәси үчүн онларын әдәбијјат нәзәријјәсинә аид элементар билијә малик олмалары вачибдир. Демәли, III синифдә ишләјән мүәллимләр дә шакирдләри јери кәлдикчә лазыми аилајышлар үзәриндә практик шәкилдә ишләт-мәлидирләр.

Програмда мүәјјән мәсәләләри (нағылын хүсусијјәтләри; ше'рин хүсусијјәтләри—аһәнк, гафијә; тәмсилләр, бәднн әсәрләрин башга нөвләриндән онларын фәрги, тәмсилин идејасы, онун ифадә вә дил хүсусијјәтләри вә с.) изаһы тәләб едилир.

Әлбәтгә, бу мәсәләләр програмда көстәрилдији кими, практик шәкилдә изаһ олунмалыдыр. Әкәр ше'р аилајышы һаггында гыса мә'лумат вермәк гаршыја мөгсәд гојуларса, бурада мүәллим гуру нәзәријјәчилијә јол вермәмәли, мүхтәлиф ше'р парчалары үзәриндә мүшаһидә алатдырмалы, ону дәрсликдәки нәср парчалары илә практик јолла мүгајисә етдирмәли, һәмин практик ишн үмумиләшдириб конкрет шәкилдә ифадә етмәлидир. Һәм дә мүәллим белә илк нәзәри мә'луматларын верилмәсини даһа сөчијјәви парчаларла әлагәләндрмәји јаддан чыхармамалыдыр. Мәсәлән, II синифдә мүхтәлиф ше'р парчалары өрәдилир. Һәмин ше'рләрин аһәнк, гафијәләнмәси дә бир-бириндән фәргләнир. Ше'р һаггында илк мә'луматы елә ше'рлә әлагәләндрмәк лазымдыр ки, нәзмә хас олан хүсусијјәтләри (аһәнк, гафијә, өлчү) даһа асан мүшаһидә етмәк мүмкүн олсун. Бууну үчүн дә мисралары чүт-чүт гафијәләнән ше'рләр даһа мүнасибдир.

Һәмгафијә олан мисралар тез-тез дәјишидикдә тәләффүзчә бир-биринә охшар сөзләрин ше'рдә ролу даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, II синифдә өрәдилән «Пајыз» ше'риндә мисралар гоша, «Гызыл пајыз»

ше'риндә исә ашма гафијәләнир. Әкәр диггәт едилсә, оху заманы «Пајыз» ше'риндә тәләффүзчә охшар олан сөзләр даһа тез мүшаһидә олунур. Мүәллим ше'р үзәриндә ашағыдакы кими иш апара биләр:

М. — Бундан әввәл, өјрәндијиниз «Бала чејран» вә јахуд «Пајызда» адлы мәтнлә «Пајыз» адлы јазы арасында нә фәрг вар?

Ш. — «Пајыз» ше'рдир.

М. — Буна нә үчүн ше'р дејилир?

Ш. — Бурада мисралар гыса вә һамысы бир узунлугдадыр. Она көрә дә ше'рләри әзбәрләјирик.

М. — Белә мәтнләрин јадда галмасына даһа нә көмәк едир?

Ш. — Ше'рдә бәзи сөзләрин дејилишчә бир-биринә охшамасы онун јадда галмасыны асанлашдырыр.

М. — Һамыныз ше'рин сәтирләринә (шакирд һәлә мисра сөзүнү билмәднн үчүн ја сәтир, ја да хәтт ишләдилир) диггәт един вә бир-биринә охшар сөзләри тапын.

Шакирдләр ше'р мисраларыны бир даһа нәзәрдән кечирир вә күләкләр сөзү чичәкләр сөзүнә, гысалыр сөзү чән алыр сөзүнә; чөлләрә сөзү дәрә сөзүнә; кедирләр сөзү едирләр сөзүнә ујгун сәсләндијини дејирләр.

Шакирдләр I синифдә һечә һаггында мүәјјән тәсәввүрә маликдирләр: сөзләри һечалара ајырмағы ба-чарырлар. Бу билијә әсәсланараг, ше'р мисраларындакы өлчү бәрабәрлији дә шакирдләрә мүшаһидә етдирилмәлидир. Чүнки, өлчү аһәнк-јарадан мүһүм амилләрдән бири-дир. Бу мөгсәдлә шакирдләрин диггәти ше'р үзәринә јөнәлдилир.

М. — Ше'рин биринчи хәттиндәки бүтүн сөзләри һечалара ајырын вә һечә һечә олдуғуну мүәјјәнләшди-рин.

Шакирдләр һәмин мисраны:

Па-јыз о-лур, ә-сир со-југ кү-ләк-ләр—кими ајырыр вә хәтдә он бир һечә олдуғуну дејирләр.

М. — Галаи хәтләри дә бу шәкилдә һечалара ајырын, һәр хәтдә һечә һечә олдуғуну дејин.

Шакирдләр галаи мисралары да һечалара ајырыб сајыр вә һәр би-

ринде он бир неча олдуғуну дејирләр. Мүгајисә үчүн мүәллим мүәјјән нәср парчасындан бир нечә сәтри нечалара бөлдүрүб, сајынын бәрабәр олмадығыны да мүшаһидә етдирә биләр.

Ше'р үзәриндә апарылан белә практик иши мүәллим үмумиләшдирир вә дејир:

— Демәли, охудуғумуз «Пајыз» мәтнинин бүтүн хәтләриндә нечаларын сајы бәрабәрдир. Бурада сөзләр бир гајда илә дүзүлмүшдүр; дејилишинә көрә бир-биринә охшар олан сөзләр хәтләрин ахырында дурур. Бүтүн хәтләрдә нечаларын сајынын бәрабәр олмасы, дејилишинә көрә охшар сөзләрин ишләдилмәси аһәнк јарадыр, онун јадда галмасына, тез әзбәрләймәсинә көмәк адир. Белә аһәнкдар әсәрләрә ше'р дејилир. Ше'рләри дүзкүн, аһәнклә охумаг лазымдыр.

Илк дәфә мүәјјәнләшдирилән парча илә әлагәдар ше'р һаггында белә садә вә практик мә'луматла кифәјәтләнмәк лазымдыр. Ше'рин хүсусијәтләрини әһатә едән бүтүн мә'луматы бирдән вермәк олмаз. Белә нәзәри анлајышлары дифференсија (парчалама) илә изаһ етмәк даһа јахшы нәтичә верир. Белә ки, мәсәлән, ше'р һаггында јухарыдакы мә'лумат сонра башга материалла әлагәдар (ја һәмнин синифдә, јахуда сонракы синифләрдә) тамамланыр вә дәринләшдирилир. Мәсәлән, ше'р һаггында илк практик иш апарылдыгдан бир гәдәр сонра «Ана јурдум» ше'ри өјрәдилир. Һәмнин ше'рин мәзмуну үзәриндә иш апарылыб мәнимсәдилдикдән сонра ше'рлә әлагәдар бә'зи мәсәләләри дә шакирдләрә чатдырмаг олар. Бу мәгсәдлә мүәллим ашағыдакы кими мүсаһибә тәшкил едә биләр:

М. — «Ленинлә сөһбәт» мәтни илә «Ана јурдум» мәтни арасында нә фәрт көрүрсүнүз?

Ш. — «Ана јурдум» ше'р формасында јазылмышдыр.

М. — «Ана јурдум» ше'риндә хәтләрин һәр бириндә нечә неча вар?

Ш. — Бу ше'рин һәр бир хәттиндә сәккиз неча вар.

М. — «Ана јурдум» ше'риндә тәләффүзчә бир-биринә јахын олан сөзләри тапыб дејин.

Шакирдләр ојмаг—торпаг, сары—нары, ахшамыны—ағ шаныны, баһары—алмалары сөзләринин тәләффүзчә јахын олдуғуну дејирләр.

Мүәллим шакирдләрин нәзәринә чатдырыр ки, ше'рдә тәләффүзчә бир-биринә јахын олан сөзләрә «гафијә» дејилир.

Мүәллим «мисра», «бәнд» анлајышларыны да шакирдләрә чатдырмаг мәгсәди илә дејир: — «Ана јурдум» ше'ри нечә һиссәдән ибарәтдир вә һәр һиссәдә нечә хәтт вар?

Шакирдләр ше'р һиссәләринин сајынын доғгуз вә һәр һиссәдә (бәнддә) дөрд хәтт (мисра) олдуғуну дејирләр.

Шакирдләрин дигтәтини ше'рия ајры-ајры һиссәләрә бөлүмәсинә јөнәлтдикдән сонра мүәллим әлавә олараг дејир:

— Јадда сахламаг лазымдыр ки, ше'рин һәр бир хәтти мисра адланыр. Бундан сонра сиз дә ше'рдә хәтт әвәзинә «мисра» ишләтмәји унутмајын. Дедијиниз кими, ше'р мүхтәлиф кичик һиссәләрдән ибарәтдир. Ше'рдә мүәјјән бир фикри тамамлајан һиссәјә бәнд дејилир. Ше'рин бәндләри бир-бириндән аралы јазылыр. Охудуғумуз «Ана јурдум» адлы ше'р доғгуз бәнддән ибарәтдир.

Беләликлә, ибтидан синифләрдә мүәллим мүхтәлиф вахтларда өлчү, гафијә, мисра, бәнд анлајышыны шакирдләрә өјрәтмиш олар.

Ибтидан синифләрдә гираәт материаллары мәзмунуна көрә мүхтәлифдир. Бә'зи мәтнләр васитәсилә шакирдләр мүәјјән бир елми анлајыша саһиб оларлар (елми-күтләви мәтнләр). Бә'зи мәтнләрдә исә мүәјјән бир әһвалат ширин диллә, образлы шәкилдә данышылыр (белә мәтнләр дә бәдин мәтнләр адланыр).

Бәдин әсәрләрин дә мүхтәлиф нөвләри вар вә ибтидан синифләрдә һәмнин нөвләрдән нүмунәләр верилир. Програмын тәләбинә көрә, бу синифләрдә шакирдләр бәдин әсәрләрин мүхтәлиф нөвләри, онларын

хүсусијјәтләри илә практик јолла таныш олмалыдырлар.

Бу танышлыг, билаваситә шакирдләрин мүхтәлиф мәтнләр үзәриндә мүшаһидәси әсасында олмалыдыр. Һәммин мүшаһидәни ики истигамәтдә (јахуд мәрһәләдә) тәшкил етмәк даһа фајдалыдыр: 1) елми-күтләви мәтнлә бәдии мәтн үзәриндә мүшаһидә апартдырыб мүгајисә етдирмәк; 2) бәдии әсәрләрин мүхтәлиф нөвләринә аид нүмунәләр үзәриндә мүшаһидәләр апартдырыб мүгајисә етдирмәк.

Биринчи мәрһәләдә мүәллим шакирдләрин диггәтини ики мүхтәлиф мәтн (бири елми-күтләви, диҗәри бәдии) үзәринә јөнәлдир.

Бу заман мүәллим шакирдләрин диггәтини бәдии әсәрләрин дилинин нә гәдәр образлы, ширин, ахымы, мәзмунунун мараглы, емосионал олмагына јөнәлдир вә белә әсәрләрин бәдии әсәрләр адландырылдыгыны баша салыр.

Белә конкрет мәлүматла шакирдләрдә бәдии әсәр һаггында үмуми тәсәввүр јаратдыгдан сонра онун нөвләрини шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг олар. Бунун үчүн мүәјјән зәмин вар. Белә ки, бу вахта гәдәр шакирдләр нағыл, тапмача сөзләрини ешитмиш, онлардан нүмунәләр өјрәнмиш, мүхтәлиф тәмсилләр, кичик һекајәләр охумушлар. Һәтта хүсусијјәтләри һаггында мәлүматлары олмадыгы һалда да онлары бир-бириндән фәргләндирә билирләр. Мәсәлән, ибтидан синиф шакирдләри «нағыл» анлајышы илә әлағәдәр нә исә бир гејри-ади һадисә данышылдыгыны баша дүшүрләр. Лакин онун әдәби нөв олдуғуну билмирләр вә с.

Әлбәттә, әдәби нөвләрин хүсусијјәтләрини ибтидан синиф шакирдләринә тәфәррүаты илә чатдырмаг олмаз. Бу, сонрақы синифләрин вәзифәсидир. Ибтидан синифләрдә бу нөвләрин башлыча хүсусијјәтләрини ашкара чыхарылмасы илә кифајәтләnmәк олар.

Әдәби нөвләр арасында шакирдләрин бу вахта гәдәр ән чоһ ешитдикләри нағыллардыр. Она көрә дә

мүәллим әдәби нөвләр арасындақы фәрги шакирдләрин нәзәринә чатдырмаға нағылларын хүсусијјәтини мүшаһидә етдирмәкдән башламалыдыр. Бу мәгсәдлә мүәллим белә мүсаһибә апара биләр:

— Сиз һансы нағыллары билирсиниз?

— «Шәнкүлүм, Шүнкүлүм, Мәнкүлүм», «Түлкү вә чанавар», «Гоғал», «Палаз парчасы вә бошгаб ғырығы» вә с. нағыллары билирик.

— Ким «Шәнкүлүм, Шүнкүлүм, Мәнкүлүм» нағылыны данышар?

— Бирн вармыш, бири јохмуш, бир кечи вармыш. Бу кечинин үч баласы вармыш, биринин ады Шәнкүлүм, биринин ады Шүнкүлүм, о биринин ады да Мәнкүлүм имиш...

— Бәс «Түлкү вә чанавар» нағылыны ким данышар?

Шакирдләрдән бири «Бирн вармыш, бири јохмуш...», — дејиб нағылы данышмаға башлајыр. Шакирд бир гәдәр данышыгдан сонра мүәллим ону дајандырыб јенә синфә мүрачнәтлә:

— Бу нағылларын биринчи чүмләси нечә иди?

— Бу нағылларын һәр икиси «Бирн вармыш, бири јохмуш»... чүмләси илә башлајыр.

Мүәллим мүсаһибәни давам етдирәрәк нағылларда рәвәјәт дилинин үстүнлүјүнү шакирдләрин нәзәринә чатдырыр. Мүсаһибә јолу илә сәһбәти програмда нәзәрдә тутулан вә дәрсликдә верилән бир һекајәниң үзәринә кәтириб чыхарыр.

— Инди диггәт един, көрүн китабынымздақы «Әләкечмәз партизан» әсәри (әсәр сөзү әввәлләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылмышдыр) нечә башлајыр?

Шакирдләрдән бири әсәрин башлангычындан бир чүмлә охујур:

— Бир гоча киши һасарлардан биринин табагында дајанды.

Мүәллим мүгајисә јолу илә шакирдләрин нәзәринә чатдырыр ки, бәзи әсәрләрдә исә һадисә тәһкијә илә данышылыр. Сонра мүәллим өзү шакирдләрин мүшаһидәсини үмумиләшдирәрәк ашагыдақы кими мәлүмат верир:

— Мүгајисадан ајдын олур ки, охудугумуз бә'зи әсәрләрдә һадисәләр рәвајәтлә данышылыр. Бу ән чох нағылларда өзүнү көстәрир. Нағылларын өзүнү данышыг дили вар. Нағылларда чох вахт «Бири вармыш, бири јохмуш» сөзләри чох ишләнир. Бә'зи дә нағылларда бир маһны бир нечә дөфә тәкрар олунур. Нағылларын чохуну халг јараттыб. Онун ким тәрәфиндән јазылдыгы биллимир.

Охудугунуз бә'зи әсәрләрдә һадисәләрин данышылмасы нағыллардан фәргләнир. Нағылларда чох ишләнән ифадәләр (бири вармыш, бири јохмуш...), «аз кетди-үз кетди» вә с.) бурада ишләнир, әсәрин ким тәрәфиндән јазылдыгы ајдын олур. Һадисәнин тәһкијә јолу илә данышылмасы әсасында гурулан әсәрләрә һекајә дејилир.

Ибтидан синифләрин програм вә кәрсликләриндә тәмсил әдәби нөвү мүнүм јер тутур. Бу синифләрдә тәмсил анлајышыны да шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр. Мүәллим буна да шакирдләрин практик ишиндән башламалы вә наил олмалыдыр. Бунун үчүн шакирдләрин диггәти әсәрдә иштирак едән образлар үзәринә јөнәлдилир. Шакирдләр мүшаһидә нәтичәсиндә баша дүшүрләр ки, бә'зи әсәрләрин иштиракчысы инсан, бә'зиләрининки исә һејван олур. Һејванлар бир-бири илә достлуг едир, данышыр. Бири өзүнү шаһ кими апарыр, башга бирьсинә зүлм едир. Бу, шакирдләрин нәзәринә чатдырылдыгдан сонра мүәллим

өзү ашагыдакы мә'луматы верир:

— Бә'зи әсәрләрдә («Гарға вә түлкү», «Гурд вә гузу» вә с.) һадисәләр һејванларын дилиндән данышылыр. Лакин белә әсәрләрдә дә инсанларын бир-биринә олан мүнәсибәтләри ифадә едиллир. Бу чүр әсәрләрә тәмсил дејилир. Һејванлары данышдырмагла тәмсил јазан инсана хас олан пис чәһәтләри тәнгид едир. Мәсәлән, М. Ә. Сабирин «Гарға вә түлкү» тәмсилиндә ајдын олур ки, түлкү гарғаја јалтаглана-раг ону алдадыр, ағзындакы пендир алып јејир. Јазычы һәмин тәмсилдә:

«Олмасајды чаһанда јалтаглар,
Ач галарды јәгин ки, сарсаглар»
дејәрәк, јалтаглығы чох пис чәһәт кими тәнгид едир.

Әлбәтгә, тәмсилини бүтүн хусусијәтләрини ибтидай синиф шакирдләринә мәнимсәтмәк олмаз. Јухарыдакы мә'луматла кифајәтләнмәк лазымдыр. Әкәр шакирдләр «һејванларын, биткиләрин иштиракы илә јазылан әсәрләр тәмсил адланыр» кими садә тәсәввүрә маликдирләрсә, буу мәгбул һесаб етмәк олар.

Белә нәзәри анлајышлары шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирмәк вә сонракы синифләрдә онлар әсасында даһа дәрин билик вермәк үчүн програм материаллары илә алағәдар тез-тез тәкрар апармаг, јери кәлдикчә шакирдләри практик шәкилдә ишләтмәк үчүн садә чалышмалар вермәк лазымдыр.

Ибтидаи синифләрде Азербайжан әдәби тәләффүзү сәһәсиндә ишин мәзмуну

Ә. МӘММӘДОВ

Шамхор району Чапарлы кәнд мәктәбинин мүәллим

Мүәсир Азербайжан әдәби дилинин һамы тәрәфиндән гәбул олунмуш нормалары мөвчуддур. Јазы гәјдаларынын — орфографијанын мүәјјән нормалары олдуғу кими, нүмунәви тәләффүз гәјдаларынын — орфоэпијанын да хүсуси нормалары вардыр. Әдәби дили мүхтәлиф диалектләрдән фәргләндирән дә мәһз онун орфоэпик нормалара малик олмасыдыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, нәинки ибтидаи синиф шакирдләри, һәмчинин јухары синифләрде охујән шакирдләр әдәби тәләффүз нормаларына риәјәт етмәкдә чәтншлик чәкирләр.

Сон илләрәдәк әдәби дилимизин нормаларынын нитг практикасына дахил олмамасы, дәрсликләрде вә тәлим просесиндә өзүнә лазымынча јер тапмамасы бу сәһәдә ишин мүвәффәгијәтлә апарылмасынын хәјли чәтинләшдирир.

Әдәби тәләффүз нормаларынын мәнимсәдилмәси орфографик нормаларын мәнимсәдилмәсилә гаршылығлы әләгәдардыр. Бир сыра орфографик гәјдаларын мәнимсәнилмәсиндә тәләффүзә истинад етмәк лазым кәлдији кими, орфоэпик нормаларын мәнимсәнилмәсиндә дә орфографијая истинад олунур. Бу чәһәт әдәби тәләффүз нормаларынын мәнимсәмәјин тәлим әһәмијјәтини ајдын көстәрир.

Ачығ демәк лазымдыр ки, мүәллимләримизин әксәријјәти әдәби тәләффүз уғрунда мүбаризәни, олса олса, јерли шивә хүсусијјәтләринин арадан галдырылмасы үчүн көр-

дүкләри тәдбирләрлә мәһдудлашдырыр. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири бәзи мүәллимләрин әдәби тәләффүз нормаларынын мәнимсәнилмәси үзрә ишә нәдән башлајачағларыны вә бу иши һансы системлә апарачағларыны билмәмәләридир.

Јени програмын тәләбләринә мүвафиг оларағ мүәллим рәнкарәнк әдәби тәләффүз нормаларындан һәр бир синиф үчүн мүвафиг оланларыны сечмәји бачармалыдыр. I синифдә шифаһи нитгимиздә чох ишләнән вә тәләффүзү нисбәтән асан сөзләрдән башламағ, сонрақы синифләрде һәр дәфә әввәлләр өјрәдилән нормалары тәкрарламағ лазымдыр.

Мүәллимләрә практик көмәк мәгсәди илә I—III синифләрде үзәриндә иш апардығымыз әдәби тәләффүз нормаларынын вермәји лазым билдик.

I. Сайтләрин тәләффүзү

1. А сайти.

А сайти ашағыдакы гисимдән олан сөзләрдә бир гәдәр узун (а:) тәләффүз едилмәлидир.

Икинчи вә ја үчүнчү һечәдә ичә сайтләр, хүсусилә ә, е, и кәләрсә, әввәлки һечәдә а бир гәдәр узун тәләффүз олунур. а) белә сөзләр, әсасән, аһәнк ганунуна табе олмајән әрәб вә фарс мәншәли олур: ка:тиб, Ра:һиб, Та:һир, а:һәнк, Ва:ғиф, Ма:һир, алим, са:кит, са:һил, Га:бил, Тәра:нә, мұһа:рибә вә с.

б) әрәб вә фарс дилләриндән алынма сөзләрин бәзисиндә илк

һеһадакы а саити азма узун тәләффүз олунамалыдыр: **на:мус, а:рам, да:ва, на:динч, га:нун** вә с.

в) әдәби дилдә гоша а илә жазылан сөзләрдә: **са:т; ма:ш; чама:т; ма:риф; инша:т** вә с.

2. Бә'зи һалларда а саити ғыса тәләффүз олунамалыдыр.

а) а саитләри илә дүзәлән мүһеһчалы сөзләрин илк гапалы һеһасындакы вурғусуз а азачыг ғыса (а.) тәләффүз олунар: **га.рдаш, хала, га.ја, та.ја, ма.рал** вә с.

2. О саити.

а) о саитиндән сонра в самити кәлән бир сыра чоһһеһчалы сөзләрдә в самитинин дүшмәсилә о сәси бир гәдәр узун тәләффүз едиллир: **до:га, со:гат, чо:гун, чо:дар, Но:руз** вә с.) Белә сөзләрдән в самитиндән сонра у саити кәләрсә, о саитиндән сонра зәиф у сәси тәләффүз олунамалыдыр: **соу.рмаг, тоу.з, гыр.гоу.л** вә с.

б) дилимизә рус дили васитәсилә кечән бир сыра сөзләрдә о саити а илә әвәз олунар. **Масква, калхоз, совет, камандир, матор** вә с.

3. Ө саити.

а) жазыда ө саитиндән сонра апостроф кәлдикдә һәмнин сәс бир гәдәр узун тәләффүз олунамалыдыр: **шө:бә, шө:лә мө:чүзә** вә с.

б) илк һеһасы өв сәсләриндән ибарәт олан, икинчи һеһасы исә инчә саитләрдән бири илә (хүсусән ә илә) формалашан әрәб дилиндән алынма сөзләрдә ә саити азачыг узун ө-ү чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр: **нө:үбә, тө:үбә, дө:үран, ө:лад, лө:үһә, Кө:үсәр** вә с.

4. Ә саити.

Әрәб дилиндән алынма бир сыра сөзләрдә ә саити узадылараг тәләффүз олунамалыдыр: **мә:на, ә:ла, дә:вәт** вә с.

Орфографија гәјдасына көрә жазыда белә сөзләрдә апостроф гојулур: **бә'зи, вә'дә, мә'дән, Рә'на, мә'лум, тә'лим, тә'мир** вә с.

5. Е саити.

а) бир һеһә алынма сөзүн икинчи һеһасындакы вурғусуз е сәси чоһ ғыса һалда тәләффүз олуна-

лыдыр. Доғрусу, демәк олар ки, тәләффүз олунамур: **телфон** (телефон), **телграф** (телеграф) вә с. **Телевизор** сөзүндә исә е саити и чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр: **тели.визор**.

б) әрәб дилиндән алынма бә'зи сөзләрдә е саити узадылараг тәләффүз олунар: **е:лан, е:тибар, не:мәт** вә с.

Орфографија гәјдасына көрә белә сөзләрдә узадылараг тәләффүз олунап е-дән сонра апостроф гојулур: **е'лан, е'тибар, е'тираз, ме'мар, не'мәт**.

6. И саити.

Ашағыдакы һалларда и саити азачыг узун тәләффүз олунар.

Бә'зи алынма сөзләрдә: **си:ма, ши:вә, Нәси:ми, Сәли:мә, Фәри:дә** вә с.

Бә'зи алынма сөзләрин сон һеһасында вурғулу галын саит оларса, ондан әввәлки һеһада и саити азачыг ғыса тәләффүз олунамалыдыр: **ки:таб, хи:таб, си.фәт, ди.ләк, ди.рәк, би.ләк, хи.јар, хи.зәк, инги.лаб** вә с.

7. Ы саити.

Ы саити бә'зи сөзләрин илк һеһасында чоһ ғыса тәләффүз олунамалыдыр: **гы.са, хы.на, бы.чаг, чы.раг, гы.рыг, сы.ра** вә с.

8. У саити.

Ашағыдакы һалларда у саити азачыг узун тәләффүз олунамалыдыр:

а) әрәб вә фарс дилләриндән алынмыш бә'зи сөзләрдә инчә саитлә формалашан һеһалардан әввәлки һеһада: **нүму:нә, үму.ми, Шүку.фә** вә с.

б) бә'зи алынма сөзләрдә: **ку:шә, су:рәт, Му:нис, Су:рә** вә с.

Сөз башында олан вурғусуз у икинчи һеһадакы вурғулу галын саитин тә'сири илә азачыг ғыса тәләффүз олунамалыдыр: **узун, удум, у.шаг, у.лу, у.ча, у.заг, у.тан** вә с.

9. Ү саити.

Ашағыдакы һалларда ү саити ғыса тәләффүз олунамалыдыр.

а) илк һеһасы ү саити олан сөзләрдә: **ү.зүм, ү.рәк, ү.тү, ү.зүк, ү.фүг** вә с.

б) бә'зи сөзләрнн илк һечасында: **сү.сән, сү.мүк, бү.төв, бү.түн, шү.шә, сү.рү, тү.тәк, чү.чә, кү.рә** вә с.

Е'ни саитләрнн гоша ишләндији сөзләрнн хүсуси тәләффүз гәјдалары вардыр:

1) тәркибиндә **аа** саит гошалыгынын олдуғу сөзләрдә һәмнн гоша саитләр бир узун **а** кими тәләффүз олунамалыдыр: **ма:ш** (мааш), **са:т** (саат), **чама:т** (чамаат) вә с.

2) **әә** саит гошалыгы узун **ә** кими тәләффүз олунамалыдыр: **тә:ччүб** (тәәччүб), **тә:ссүф** (тәәссүф), **тә:һһүд** (тәәһһүд), **мәтбә:** (мәтбәә) вә с.

3) **ии** саитләрнн араја артырылан **ј** самити илә говушмуш, һалда ики гыса **и** чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр: **бәди.ји** (бәдин), **тәби.ји** (тәбин).

Дилимиздә, мүхтәлиф саитләрнн гошалыгы даһа чоһдур.

Тәркибиндә **үа** саит гошалыгы олан сөзләр тәләффүз олунаркән саитләрнн арасына **ј** самити әләвә едилир. Бу заман **у** узун, **и** исә гыса дејилир: **да:ји.рә, а:ји.лә, са:ји.т, һа:ји.лә, ша:ји.рә** вә с.

Тәркибиндә **әә** саит гошалыгы олан сөзләрдә гоша саитләрдән биринчиси, азачыг узун, икинчиси исә азачыг гыса тәләффүз олунамалыдыр: **гира:ә.т, ита:ә.т, гәна:ә.т** вә с.

Тәркибиндә **әи** саит гошалыгы олан сөзләр тәләффүз едиләркән саитләрнн арасына **ј** самити артырылыр: **зәјиф** (зәиф), **мәјишәт** (мәишәт), **Сәјид** (Сәид), **Сәјидә** (Сәидә) вә с.

Тәркибиндә **ои** саит гошалыгы олан **пионер** сөзү дә јухарыдакы гәјдада (пијанер) охунмалыдыр. **Радио** сөзүндә исә әләвә олараг **и** гыса тәләффүз едилир (ради.јо).

Тәркибиндә **еа** саити гошалыгы олан сөзләрдә һәмнн сәсләр гыса **и** саити илә **и.ја** чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр, **ти.јатр, ри.јактив** вә с.

Тәркибиндә **үа** саит гошалыгы олан сөзләрдә **а** саити гыса **у** чаларлығында тәләффүз олунар: **му-**

а.личә (мүаличә), **му.а.јинә** (мүајинә), **му.а.вин** (мүавин) вә с.

Тәркибиндә **үә** саит гошалыгы олан сөзләрдә һәмнн гошалыг гыса **ү** саитинн **ә** илә бирләшмәси (**ү. ә** дифтонгу) кими тәләффүз олунамалыдыр: **мү.әллим, мү.әллиф, мү.әјјән** вә с.

II. Самитләрнн тәләффүзү

1. **Б** самити ашагыдакы һалларда азачыг карлашыр, **п** чаларлығында (**б:** кими) тәләффүз олунамалыдыр.

а) чоһһечалы сөзләрнн сонунда: **китаб, гутаб, чораб, мәктәб, мәктүб** вә с.

б) сөз ортасында кар самитлә башланан һечадан әввәлки һечанын сонунда: **ибтидан, мүбтәда** вә с.

в) сөз ортасында олан гоша **б** самитләриндән биринчиси **аббасы, мүрәббә, Чаббар, Аббас** вә с.

2. **В** самити мүхтәлиф чаларлыгыда тәләффүз олунамалыдыр:

а) тәкһечалы сөзләрнн (**мәһв, сәһв, совет** вә с.) сонунда кар самитлә јанашы кәлдикдә карлашараг **ф** чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр.

б) чоһһечалы сөзләрнн әввәлиндә кәлән **ав** дифтонгунда, һәмчиннн **ф** кими тәләффүз олунамалыдыр: **автомат, автомобил, автобус** вә с.

в) сөзүн тәркибиндә **ову** бирләшмәси кәлдикдә **в** дүшүр: **овч** (овуч), **гоун** (говун), **гоурма** (говурма), **соурмаг** (совурмаг) вә с.

г) сөзүн тәркибиндә кәлән **ов** дифтонгу ади **о**, гыса **у** вә ани **в** тәркибиндән ибарәт дифтонг (**ов.в**) чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр. **доу.в.шан, чоу.в.гун, соу.в.гат, Ноу.в.руз, доу.в.га** вә с.

р) сөзүн ортасында кәлән **өв** дифтонгу **өү** чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр: **дөү.ләт, бәнөв.шә, көү.шәк, мөү.сүм, Көү.сәр** вә с.

д) сөз ортасында **өв** дифтонгундан сонра чинкилтили самит кәлдикдә **өв** дифтонгу ади **ө**, гыса **ү** вә ани **в** тәркибиндән ибарәт дифтонгу **өү** чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр. **каү.врәк, нөү.в.бә, төү.вбә** вә с.

3. Г самити ашағыдакы һалларда карлашмыш һалда тәләффүз олунамалыдыр.

а) сөз ортасында өзүндән сонра кар самит кәләрсә: **нөгтә, нөгсан, рәгс, мәгсәд, нөгш.**

б) сөз ортасында гоша г-дән биринчиси: **тогга, чаггал, догуз** вә с.

в) тәкһечалы сөзләрн сонунда, **шәрг, халг мәшг** вә с.

г) чохһечалы алынма сөзләрн сонунда: **иттифаг, Шәфәг** вә с.

д) чохһечалы әсил Азәрбајчан сөзләрннн, еләчә дә чохдан дилимизә ујуулашмыш бир сыра алынма сөзләрн сонундакы г сәси онлара самитлә башланан шәкилчи битишидрилдикдә вә ја сөз гошулдугда х чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр: **балых, отах, папах, гајых, ашых** вә с. Лакин белә сөзләрә саитлә башланан шәкилчи битишидрилдикдә вә ја сөз гошулдугда г әвәзинә г тәләффүз олунамалыдыр: **ушаг отагы, папаг алдым, ашыгын, балыга** вә с.

4. Д самити ашағыдакы һалларда азачыг карлашмыш кими, јә'ни г чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр:

а) тәкһечалы сөзләрн ахырында самитдән сонра кәләрсә: **дәрд, гәнд, кәнд, сүд** вә с.

б) чохһечалы сөзләрн сонунда **сөјүд, азад, савад, палыд, булуд, икид, ганад** вә с.

в) сөзүн дахилиндә гоша д олдулда биринчиси: **шиддәтли, једди, аддым** вә с.

5. З самити ашағыдакы һалларда бир гәдәр карлашмыш чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр.

Чохһечалы сөзләрн сонунда: **логгуз, алмаз, бәкмәз, улдуз, гарпыз** вә с.

6. К самити сөзләрн сонунда карлашмыш һалда, јә'ни к чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр: **зәнк, рәнк, пәләнк, чәләнк, гәшәнк** вә с.

7. Ч самити ашағыдакы һалларда мүхтәлиф чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр.

Ж чаларлығында:

а) сөз ортасында ч илә битән һечадан сонракы һеча чинкилтили

саитлә башланарса, **ижлас, виждан, әждад** вә с.

б) тәкһечалы сөзләрн сонунда ч-дан әввәл саит варса: **аж, кеж, уж, күж, саж** вә с.

2) Ч чаларлығында:

а) чохһечалы сөзләрн сонунда **ағач, чәкич, турач** вә с.

б) тәкһечалы сөзләрн сонундакы—ч-дән әввәл самит оларса: **динч, тунч** вә с.

8. М самити сөз дахилиндә гоша ишләндикдә м саитләрдән икинчи вә ондан сонра кәлән саит ихтисара дүшүр: **камнис** (коммунист) вә с.

Сөз дахилиндә м-дән сонра диш-додаг самитләриндән **ф, в, п** вә хүсусән **б** јанашы кәлдикдә ассимиляцияја нәтичәсинә ујуу олараг м әвәзинә н тәләффүз олунамалыдыр. **занбаг, сүнбүл, бонба, ланпа, зәнбил** вә с.

9. П самити сөзүн дахилиндә гоша олдулда әввәлинчи п әди һалда, икинчи исә чинкилтиләшмиш чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр: **тапбылты, һөпбанмаг, кунбулту** вә с.

10. Т самити ашағыдакы һалларда мүхтәлиф чаларлығыларда тәләффүз олмалыдыр.

а) бир гәдәр чинкилтилиләшәрәк д чаларлығында т кими: **дәсдә, дәфдәр, хәсдә, шахта, усда, тахта, түсдү, исди, һәфдә, мәкдәб** вә с.

б) сөз ахырында — **ст, —т**, сәс бирләшмәләриндәки т гысалдылмыш һалда өзүндән әввәлки сәсин мәхрәчинә јахын шәкилдә тәләффүз олунамалыдыр: **досс, сәрбәсс., күзәшиш** вә с.

Белә сөзләрдән сонра самитлә башланан шәкилчи артырыланда т дүшүр: **дослуг, дослар, сәрбәслик, күзәшли** вә с.

11. С самити гоша кәлән бә'зи алынма сөзләрдә с самитләриндән бири тәләффүз олуур: **комисар, режисор** вә с.

12. К самити мүхтәлиф чаларлығында тәләффүз олунамалыдыр.

а) сөз ортасында самитлә битән һечадан сонра кәлән һеча башындакы к самити азачыг чинкилтиләшәрәк тәхминән к чаларлы-

гында төләффүз олунур: **жеткин, тәшкил, күскүн** вә с.

б) ашагыдакы һалларда **j** самитини кар гаршылыгы сајылан **x** кими, азачыг нәфәсли төләффүз олунмалыдыр.

Чохчечалы сөзләрин сонунда, **инәх (инәк), чичәх (чичәк), дирәх (дирәк), көрүх (көрүк), түтәх (түтәк)** вә с.

Сөз ортасында: **кәхлик (кәклик), Әхбәр (Әкбәр), тәхлик (тәклик)** вә с.

Бу һагда даһа әтрафлы мәлүмат алмаг үчүн ашагыдакы әдәбијјата мурачнәт етмәк мәсләһәт көрүлүр:

1. К. Зија—«Сәһнә дили» (Азәрнәшр, Бақы, 1947).

2. Ә. Дәмирчизадә—«Әдәби төләффүз», «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (Азәрб. ССР ЕА нәшри, Бақы, 1951).

3. Ә. Әфәндизадә — «Азәрбајчан әдәби төләффүзү һаггында». («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 4-чү бурахылыш, 1955).

4. Ә. Әфәндизадә—«Азәрбајчан әдәби төләффүзү һаггында», «Нитг мәдәнијјәти мәсәләләри», («Елм» нәшријјаты, Бақы, 1969).

5. Ә. Дәмирчизадә—«Азәрбајчан дили орфоэпијјасынын әсәсләри» (В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшријјаты, Бақы, 1969).

Ибтидаи синифләрин ријазиијат курсунда нәзәри элементләр

Досент Н. САДЫГОВ, С. БӘМИДОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллимләри

Һазырда ријазиијатын мәктәб курсунун мүасирләшдирилмәси күтләви характер алыр. Бу, бир тәрәфдән үмүмтәһсил мәктәбләринин ријазиијат програмында чидди дәјишикликләрдә, диқәр тәрәфдән, «мүасир ријазиијатын» әсәсләрини әкс етдирән китабларын мејдана чыхмасында өзүнү көстәрир.

Сон заманлар орта үмүмтәһсил мәктәбләриндә ријазиијат тәдрисини јахшылашдырылмасы үчүн хејли иш көрүлмүшдүр. Буну, дүнянын габагчыл өлкәләриндә о чүмләдән ССРИ-дә ријазиијат тәһсил сәһәсиндә апарылмыш реформадан ашкар көрмәк олар.

Ријазиијатдан мәктәб курсунун нәзәри сәвијјәсинин жүксәлдилмәсинә ибтидаи синифләрин јени ријазиијат програмында бөјүк әһәмијјәт верилмишдир.

Орта мәктәбдә тәдрис олунан башга ријазиијат фәнләр илә јанашы, һесабын да мәзмуну вә һәмминә мүасир елми-методик нөгтеји-нәзәрдән јанашылмышдыр. Чүнки һесабадан верилән нәзәри вә практик билликләр ријазиијата јијәләнмәк үчүн бүнөврә тәшкил едир. Ејни заманда јени ријазиијат програмында нәзәри һесаб элементләринин башга ријазиијат фәнләр илә әлағәсинә дә чидди фикир верилмишдир.

Ибтидаи синифләрдә ријазиијат тәдрисинин структурунун дәјишдирилмәси вә онун тәлиминин јени шәкилдә гојулушу—ријазиијатын систематик курсунда едилән әсәсли дәјишикликләр илә әлағәдардыр. Бу да ријазиијат фәнләрин мәзмунунда бир сыра көклү дәјишикликләрә сәбәб олмушдур. Бунунла әлағәдар олараг, ријазиијат тәлиминин ме-

тодларында да эсаслы дәјишикликләр едилмәси мәсәләси гаршыја чыхмышдыр. А. А. Столјарын де-дији кими, ријазиијат тә'лиминин мүасирләширилмәси дедикдә, әсасән, ријазиијатын мүасир тә'лими нәзәрдә тутулур. Лакин, мәктәбдә мүасир ријазиијат элементләри дә өзүнә јер тапмалыдыр.

Ибтидан синифләрин јени ријазиијат програмыны нәзәрдән кечир-дикдә, онун әһәтә етдији мөвзула-рын тәдриси дә нәзәри чәһәтә—әв-вәлки програма нисбәтән даһа үс-түн јер верилдији ашкар олур. Програмдакы һесаб материалынын чәбр элементләринин вә әјани практик һәндәсә элементләринин бир-бири илә сых әлагәсинә вә он-ларын нәзәри сәвијјәсинин мүмкүн гәдәр жүксалдилмәсинә фикир ве-рилмишдир. Буну програма дахил едилән әјри-әјри мөвзулардан да ашкар көрмәк олар. Доғрудур, илк бахышда мөвзуларын нәзәри чә-һәти о гәдәр дә ашкар көрүнмүр. Лакин бир гәдәр дәриндән араш-дырма апардыгда һәмин мөвзулар-да нәзәри элементләрин үстүөртүлү шәкилдә верилдијинә раст кәлирик.

Програмын үстүн чәһәтләриндән бири дә будур ки, үзәриндә әмәлиј-јат апармағ үчүн сечилән мәсәлә вә мисаллар шакирдләри бир сыра мүһүм идејалара кәтириб чыхарыр. Бу ријазии тәклиф вә аңлајышларын бәзиләринин шакирдләрә ашкар де-јилмәси дә, онлары кәләчәкдә ри-јазиијатын систематик курсуну өј-рәнмәјә һазырлајыр.

Мә'лумдур ки, шакирдләрин ри-јазии габиијјәтинин инкишаф етди-рилмәси онларын мүстәгил јара-дычы тәфәккүрүнүн инкишафы илә мүәјјән олунур. Фәал вә мүстәгил әгли фәалијјәт исә о заман башла-јыр ки, шакирдин гаршысында мүәј-јән проблем-мәсәлә (проблем шә-раити) гојулмуш олсун. Мүасир мәктәбләрдә ријазиијат дәрсләрини елә тәшкил етмәк тәләб олунур ки, шакирдләрин гаршысында чох да чәтин олмајан бу чүр проблемләр тез-тез гојулсун вә онлар һәмин проблемләри (дүстурун, гәјданын чыхарылышы, теоремин нисбаты вә с.) мүстәгил һәлл етмәјә чәһд

көстәрсинләр. Бурада мүәллим дә тамамилә фәалијјәтсиз дајанма-малыдыр. О, шакирдләри, гаршыја гојулан проблемләрин һәлли јол-ларыны јарадычы сурәтдә ахтарма-ға сөвг етмәлидир. Бу чүр тә'лим проблемли тә'лим адланыр.

Проблеми тә'лим сон замаңлар совет мәктәби тәчрүбәсиндә өзүнә мөхсус јер тутур. Јени ријазиијат програмынын тәртиб едилмәсиндә проблемли тә'лим нәзәрә алынмыш-дыр.

Көһнә програмдан фәргли ола-рағ, јени програмда шакирдләрин сәрбәст ишләринә, шәкилләр, чәд-вәлләр, диаграмлар вә әдәди дүс-турлар әсасында мәсәлә тәртиб ет-мәләринә кениш јер верилмишдир. Һазырда һесаб, програма сәрбәст бир фәни кими дахил олмаса да, онун нәзәри чәһәтдән мөвгеји ке-нишләндирилмишдир. Белә ки, һесаб әмәлләри ганунларынын үму-ми шәкилдә ифадә едилмәси, чох-луг һағгында аңлајыш, натурал әдәдләрин тәркибинин өјрәдилмәси, (әдәдин бир нечә топлананын чәми вә ја бир нечә вуругун һасили шәк-лидә көстәрилмәси, бу ики көстә-рилмиш әдәдләр нәзәријјәсинин ән мәшһур ики проблеминин, әдәдлә-рини аддитивлик вә мультипликатив-лик нәзәријјәсинин санки рүшәјм-ләрини тәшкил едир), һесаб әмәл-ләринин нәтичәси илә компонент-ләри арасындакы асылылыға көрә мөһүл компонентин тапылмасы вә с. нәзәри һесабын ибтидан си-нифләрдәки илк элементләридир.

Һесаб әмәлләринин хәссәләри шакирдләрдә мөһкәм вә шүурлу һесаблама вәрдишләри бөјүк рол ојнајыр. Мәһз буна көрә јени про-грама әсасән, әввәлчә әмәлләрин хәссәләри верилир, сонра исә он-ларын әсасында һесаблама вәрдиш-ләри формалашыр. Һесаблама вәр-дишләринин бу чүр формалашма-сында шакирдләр һәр бир әмәлин мә'насыны шүурлу оларағ дәрк едир, бунунла да топлама вә вурма чәдвәлләринин өјрәдилмәси олду-ға асанлашыр.

100 даирәсиндә топлама вә чыхма өјрәдиләркән, әввәлчә нәзәријјә—јә'ни әмәлләрин хәссәләри өјрәди-

лир, сонра буларын асасында һесаблама үсуллары шәрһ едилір. Бууула да һесаблама үсулларынын механики сурәтдә әзбәрләймәси дејил, шуурлу сурәтдә дәрк едилиб онлардан истифадә олунмасы тәмин едилір.

Ибтидан синифләрдә һәр һансы ријази аңлајышын верилмәси әјанилијә, конкрет-индуктив методлар асасланмагла үмумиләшдирилир. Ибтидан синифләрдә нәзәри һесаб елеметиләри дә мәһз бу чүр практик зәмин үзәриндә гурулур.

Ријазијатын нәзәри елеметиләри илә әлагәдар олан бәзи мөвзуларын үзәриндә әтрафлы дајанаг.

I синиф. Башлангыч дәрсләрдә, натурал сыранын илк әдәдләри ардычылығы, һәр бир әдәдин бу сырадакы јолу вә таркиби һаггында мәлумат верилир. Бу исә, натурал әдәдләрин Пеано аксиомларында верилән асас хассәләридир. Даһа сонра «=», «>», «<» ишарәләри вә натурал әдәдләр арасында мүнәсибәтләр һаггында мәлумат верилир. Бу да шакирдләри —«ики әдәд арасында јухарыдакы мүнәсибәтдән јалныз бири доғру ола биләр» —кими мәлум вә чох мүнүм тәклифә кәтирмәк мәгсәди дашыјыр.

Програмда он даирәсиндә 1, 2, 3, 5, гәникләрдән мүхтәлиф јолларла 10 гәнијин дүзәлдилмәси шакирдләрдән тәләб олунур. Елә бууну өзү ән садә комбинаторика мәсәләсидир. Бурада натурал сыра илә јанашы, кенишләнмиш натурал сыра һаггында да мәлумат верилир.

I синифдә јалныз топлама вә чыхма әдәдләри өјрәдилір. Бурада ихтијари ики натурал a вә b әдәдләринин чәми олан c әдәдинин һәмшә варлығы (a, b, c) кәстәрилдикдән сонра, топламанын гануулары нәзәрдән кечирилир.

Булар ашағыдакылардыр:

1. Јердәјишмә гануну: $a + b = b + a$

2. Группашдырма гануну:
 $a + (b + c) = (a + b) + c$

Бу гануна әсасән шакирдләр чәмин әдәдә вә әдәдин чәмә әләвә едилмәсини өјрәнирләр.

3. Монотонлуғ гануну. Бу ганун әсасында шакирдләр ашағыдакы

ики мүнүм тәклиф илә таныш олулар:

а) бәрабәр әдәдләрә мүхтәлиф әдәдләр әләвә етсәк, мүхтәлиф әдәдләр алынар: $a = b$ олдугда вә $c > d$ олдугда $a + c > b + d$ олур. Мәсәлән, $5 = 5$ вә $3 > 2$ олдугда $5 + 3 > 5 + 2$ олур.

б) бәрабәр әдәдләрә бәрабәр әдәдләр әләвә етсәк, бәрабәр әдәдләр алынар: $a = b$ вә $c = d$ олдугда, $a + c = b + d$ олур. Мәсәлән: $7 = 7$ вә $5 = 5$ олдугда $7 + 5 = 7 + 5$ олур.

Чыхма әмәлини өјрәдәркән, ону топлама әмәлинин тәрси кими тәјин етмәк ләзимдыр. Јәни чәм вә топлананлардан бири мәлум олдугда о бири топлананын тапылмасына кәгирилир: $a + x = c$ олдугда, $x = c - a$ олур.

Топлама әмәлиндән фәргли олар, натурал әдәдләр чоҳлуғунда чыхма әмәли һәмшә мүмкүн олмаја да биләр. Јәни $a - b = c$ фәргинин варлығы үчүн, $a > b$ вә ја хүсуси һалда $a = b$ олмалыдыр. Буидән әләвә, чыхма әмәли јердәјишмә ганунуна табе дејил (јалныз $a = b$ һалындан башга).

Даһа сонра 100 даирәсиндә топлама вә чыхма әмәлләринин компонентләринин дәјишмәси илә нәтичәнин дәјишмәси һаггында шакирдләр конкрет мисаллар әсасында ләзими билликләр газанырлар.

Дәрсликдә сыфрын алынмасы ики чүр шәрһ едилір:

1. Ардычыл чыхма үсулу илә.

2. Азалан вә чыхыланын бәрабәр олмасы үсулу илә.

Сыфрын алынмасынын бу ики үсулу шакирдләри һәм дә фәргин варлығы вә јекәнәлији хассәсинә кәтириб чыхарыр. Јәни $a - b$ фәргинин мүмкүн олмасы үчүн $a > b$ олмалыдыр.

100 даирәсиндә әдәддән чәмин чыхылмасы хассәсини өјрәдәркән, фәргин варлығы нәзәрә алынмалыдыр. Бу хассә ашағыдакы үмуми тәклифә әсасланыр:

$(a + b) - c = (a - c) + b$, $a > c$ олдугда, вә ја $(a + b) - c = a + (b - c)$, $b > c$ олдугда.

Эдэдөн чөмин чыхылмасы исә $a - (b + c) = (a - b) - c = a - b - c$ так-лифинә әсасланыр.

II синиф. Мә'лумдур ки, јени ри-јазиијат програмы әсасән хәтти шә-килдә гурулмушдур. I синифдә топ-лама вә чыхманын өјрәдилмиш хас-сәләри бурада кенишләндириллр, һәм дә дәрииләндириллр. Бундан әлавә, ријазии фадәләрини јазылышы үчүн һәрфләрән истифадә олуур вә һәрфләрин мүмкүн гијмәтләрини тапмаг мәсәләси гаршыја тојулур. Мәсәлән, $a + 3 < 7$, $b - 2 > 7$ фадәлә-риндәки һәрфләрин мүмкүн гијмәт-ләрини тапын.

Бурада шакирдләр сынаг јолу илә $a < 4$ вә $b > 9$ олдуғуну тапырлар:

$12 + x = 20$ вә $x - 17 = 42$ тәнликлә-риндә исә, X-ин гијмәтини ики үсул-ла тапмаг олар: а) X-ин мүмкүн гиј-мәтләрини мүәјјән едиб, сонра сынаг јолу илә лазым олан гијмәтини тап-маг; б) әмәлин нәтичәси илә компо-нентләр арасындакы асылылыға әсасән X-ин гијмәтинин тапылмасы.

Ајдындыр ки, һәр ики үсул ша-кирдләрин мәнтиги тафәккүрүнү вә һесаблама вәрдишләрини инкишәф етдирилр.

Вурма әмәли бәрәбәр топланан-ларын чөминин тапылмасы кими тә'јин олуур. Бу шәртлә ки, топлан-наларын сајы мә'лум олсун, Јә'ни $a \cdot n = a + a + \dots + a$.

Вурманын ашағыдакы әсас ганун-лары нәзәрән кечириллр:

1) Вурманын мүмкүнлүјү вә һаси-лин јеканәлији.

2) Јердәјишмә гануну: $a \cdot b = b \cdot a$.

3) Группашдырма гануну: $a \cdot (b \cdot c) = (a \cdot b) \cdot c = (ac) \cdot b$.

4) Пајлама гануну: $a \cdot (b \pm c) = a \cdot b \pm a \cdot c$.

5) Монотонлуг гануну: $a > b$ вә $c = c$ исә, онда $a \cdot c > b \cdot c$.

Бу ганунларын һәр бири һесабла-малар илә әлагәдар сурәтдә вә әса-сән конкрет әдәдләр үзәриндә өјрә-диллр. Һәмин ганунларын адыны шакирдләрән тәләб етмәк мәчбури дејил.

Мә'лумдур ки, практикада һесаб-ламаны асанлашдырмаг үчүн пајла-ма ганунунда әввәлчә топлама (вә

ја чыхма) әмәли едиллр, сонра алы-нан чәм верилән әдәдә вурулур.

Бурада вурманын хүсуси һаллары үзәриндә дајанмаг лазымдыр.

1) Әдәдин ваһидә вә ваһидин әдә-дә вурулмасы: $a \cdot 1 = 1 \cdot a$; $1 \cdot a = 1 + 1 + 1 + \dots + 1$. Бу, вурманын тә'ри-финдән алыныр. Лакин, $a \cdot 1$ -ә исә вурманын тә'рифини тәтбиг етдикдә, вурма термининин мә'насы итир. Она көрә бурада јени тә'риф вер-мәк лазымдыр: «Әдәди ваһидә вур-маг һәмин әдәди олдуғу кими сахла-маг демәкдир».

2) Әдәдин сыфра вә ја сыфрын әдәдә вурулмасы: $a \cdot 0 = 0 \cdot a$.

Бурада $0 \cdot a = 0 + 0 + 0 + \dots + 0$ јазы-лышы вурманын тә'рифинә мува-фигдир. Она көрә вурманын јер-дәјишмә гануну әсасында әдәди сыфра вурма вә ја сыфры әдәдә вур-манын тә'рифи вериллр. Бөлмә әмә-ли вурма әмәлинин тәрсә кими тә'-јин едиллр. Чыхма әмәлиндә олдуғу кими, натурал әдәдләр чохлуғунда бөлмә әмәли һәмишә мүмкүн олмаја да биләр. Јә'ни $a \cdot c = b$ исә, онда $b : c = a$ олар. Бөлмәдә јердәјишмә гануну јалпыз $a = b$ олдуғда мүмкүн-дур. Јә'ни бу һалда $a : b = b : a$ доғ-рудур.

Бөлмә әмәлиндә пајлама гануну да мәһдудлашыр. Јә'ни $(a \pm b) : c = a : c \pm b : c$ олмасы үчүн, а вә b ај-рылығда с-јә бөлүнмәлидир.

Бөлмәдә ән ничә мәсәләләрән би-ри сыфры бөлмә вә сыфра бөлмә-дир.

$0 : a$, (а сыфра бәрәбәр дејил) шәклиндәки бөлмә асанлығла изаф едилдији һалда $a : 0$ шәклиндәки бөлмә исә һәмишә шакирдләр үчүн ашлашылмаз галыр. Буна көрә аша-ғыдакы ики һалы нәзәрән кечирәк:

а) $a : 0$ шәртиндә $a = 0$ олсун. Бу һалда бөлмә мүмкүн дејил. Әксини фәрз едәк. Тутаг ки, $a : 0 = b$. Онда бөлмәнин тә'рифинә әсасән, $b \cdot 0 = a$ олмалыдыр. Бурадан $a = 0$ алыныр. Бу да фәрзијјәмизә зиддир.

2) $a = 0$ оларса, $0 : 0 = b$ гәбул ет-сәк, $b \cdot 0 = 0$ аларыг. Бу да көстәрил ки, b—ихтијари әдәд ола биләр. Беләликлә, бөлмә әмәлинин нәтичәси гәјри-мүәјјән олур.

Она көрө ријазийатда «сыфра бөлмөк олмас» тәләби гәбул олуңмушдур.

Программа $6 \cdot x = 42$; $x : 4 = 12$; $36 : x = 4$; $99 : x = 11$ кими тәшликләр верилмиш вә X-ин гиймәтини тапмаг тәләб олуңдур.

I синифдә олдуғу кими, бурада да X-ин гиймәтини ики үсулла тапмаг олар:

1) сынаг үсулу илә; 2) компонентләрлә әмәл нәтичәси арасындакы асылылыға әсасән.

Биз бурада биринчи үсулун үзәриндә дајанаг $6 \cdot x = 42$, бурада $6 \cdot 5 = 30$; $6 \cdot 6 = 36$; $6 \cdot 7 = 42$ -јә әсасән $X = 7$ алырыг. $X : 4 = 12$; бурада исе белә мұнакимә апарыла биләр: X әдәди 4-ә бөлүнмәлидир. 4-ә бөлүнәч әдәдләр исе ашағыдакылардыр: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48... Демәли, $X = 48$.

Бу үсулун үзүн олмасына бахмә-јараг, чох фәјдалыдыр. Чүнки бурада шакирдләр 4-ә бөлүнән әдәдләр идејасына кәлиб чыхырлар. Дикәр тәрәфдән, әдәдин бөлүнәнләринин сонсуз сәјда олмасы мәсәләси асанлыгла мейдана чыхыр.

Инди башга нөвдә мәсәләләр и нәзәрдән кечирәк. Тугаг ки, $36 : x = 4$ мисалында X-и тапмаг ләзимдыр. Бурада 36-нын бөләнләр и ахтарыла биләр: 2, 4, 6, 9, 18, 36. Демәли, $X = 9$. Бурада исе әдәдин бөләнләринин сонлу сәјда олмасы мәсәләси ашкар олуң.

Инди $84 : 21$; $72 : 24$; $96 : 8$ кими мисаллары нәзәрдән кечирәк. Бурада бөлүнәнләр и әлверилиш топ-лананларын чәми шәклиндә јазыб, јухарыдакы хәссәләр әсасында он-лары асанлыгла һәлл етмәк олар: $84 : 21 = (63 + 21) : 21$ вә ја $(42 + 42) : 21$; $72 : 24 = (48 + 24) : 24$; $96 : 8 = (80 + 16) : 8$ вә с.

Лакин мұшаһидә вә тәчрүбә кәстәр ир ки, II синиф шакирдләр и чәд-вәлдәнкәнар вурма үсулларын-дан истифадә едәрәк, бөлүнәни даһа мұ-насиб олан ики вуругун һасили шәк-линдә кәстәрдикидән сонра, бөлмә әмәлини асанлыгла ичра едирләр. Мәсәлән, јухарыдакы мисалларда бөлүнәнләр и $84 = 42 \cdot 2$; $72 = 24 \cdot 3$;

$96 = 16 \cdot 6$ кими јазмаг олар. Бу чүр чәлышмалар кәләчәкдә (ријазийа-тын систематик курсунда) натурал әдәдләр и вуруглара вә әсли вуруг-лара ајырманы өјрәтмәк үчүн һа-зырлыгдыр.

III синиф. Бу синфин програмына дахил олан мөвзуларда үмумиләш-дирмәјә даһа чох мейл едилмиш вә бунунла да нәзәри элементләр өзү-нү кәстәр ир. Мәсәлән, әмәлләр и нәтичәләр илә компонентләр и ара-сындакы асылылығын үмумиләшди-рилмәси, топлама вә чыхма компо-нентләр дән биринин дәјишмәси илә нәтичәнин дәјишмәси:

а) топлананлардан бирини һәр һансы ваһид гәдәр артырсаг (азалт-саг) чәм дә о гәдәр артар (азалар); бунун әдәди дүстуру: $(a + b) \pm c$.

б) азаланы һәр һансы ваһид гә-дәр артырсаг (азалтсаг) фәрг дә о гәдәр артар (азалар): $a - b = c$ исе, онда $(a \pm k) - b = c \pm k$ олар.

в) вуруглардан бирини нечә дәфә артырсаг вә ја азалтсаг, һасил дә о гәдәр дәфә артар вә ја азалар:

$a \cdot b = c$ исе, онда $(a \cdot k) \cdot b = k \cdot c$.

г) бөлүнәни һансы әдәд дәфә ар-тырсаг (азалтсаг) гисмәт дә о гәдәр дәфә артар (азалар).

Програма дахил едилмиш $x \cdot 12 + 36 = 60$, $560 : x + 37 = 57$ шәклиндә-ки тәшликләр вә $72 : x > 6$ кими бәра-бәрсизликләр шакирдләр и мұнаки-мә габилијјәтини, арашдырмаг ба-чарыгларыны ичкишаф етдир ир. Бу мәсәләнин һәлли һәм дә јухарыда-кы хәссәләрә әсасланыр.

Һасилә вурма вә бөлмә өјрәдиләр-кән, әдәдин вуругларына көрә тәр-кибияни (бөләнләр ини мұәјјән етмәк) мұгајисә етмәк олар. Мәсәлән, ша-кирдләрә 7, 10, 15, 17, 22 вә с. әдәд-ләр инин һансы әдәдләрә бөлүндүјү-нү мұәјјән етмәји тапшырмаг олар. Ајдындыр ки, бу чүр чәлышмалар шакирдләр и әсли вә мұрәккәб әдәд-ләр идејасына чох јахынлашдырыр.

Көрүндүјү кими, ибтидаи синиф-ләр ини јени ријазийат курсу нәзәри элементләр, мұасир ријазийатын элементләр ини вә проблемли тәлим элементләр ини өзүндә чәмләшди-ришиди.

III синифдә һесаһ тә'лиминин бә'зи хүсусијјәтләри һаггында

А. С. ПЧОЛКО

1970-чи илин сентјабрындан Русия Федерасиясынын бүтүн дөрдүнчү синифләри јени програмла ишләјирләр. Дөрдүнчү синифин јени програмы үчүнчү синифин јени програмы нәзәрә алынараг, тәртиб олуна мушдур. Јалныз чари дәрә илиндә үчүнчү синифләр көһнә програмла ишләјәчәкләр. Бу да дөрдүнчү синифдә јени програмы тәтбиғ етмәк үчүн шакирдләрә лазыми ријазии һазырлығ вермәз.

Буну нәзәрә алараг, РСФСР Мәрифә Назирлији IV синифдә ријазиијәтин тәдриси үчүн әләвә 35 саат (һәфтәдә I саат) ајырмышдыр. Бу мүддәт әрзиндә һазыркы програмда олмајан, лакин III синифин јени програмында олан мөвзулар өјрәнилмәлидир. Мәсәлән, үчрәгәмли әдәдә вурма вә бөлмә, әмәлләр сырасы, һәндәсә материалы (дүзбучағлынын саһәсинин һесаһланмасы, чеврә вә даирә) вә бә'зи башға мөвзулар нәзәрдә тутулур.

Беләликлә, көһнә програмла ишләјән III синиф шакирдләринин билији мөјјән гәдәр тәнзим олуна чағдыр.

Лакин бундан асылы олмајараг, һазырда III синифдә ишләјән мөәллимләрин гаршысында чидди вә мәс'улијјәтли вәзифә дурур, көһнә програмла ишләмәклә әләгәдар олараг, һесаһ тәдрисинин кејфијјәтинин јүксәлтмәк, програмын бүтүн бөлмәләри үзрә шакирдләрин билик вә вәрдишләринин кенишләндирмәк вә дәрриләшдирмәк, онларын дәрк етмә имканларындан там сурәтдә истифадә едиб, мөһкәм ријазии һазырлығларыны тәмин етмәкдән ибарәтдир. Бүтүн буларын һәјәтә кеңирилмәси, IV синифдә ријазиијәт-

тын јени курсуну мөвәффәгијјәтлә өјрәнмәјә имкан јаара чағдыр.

Көһнә програмла ишләркән III синиф мөәллимләри експеримент нәтијәсиндә бәјәнилмиш вә јени програмын әсасыны тәшкил едән принципләри мүмкүн гәдәр һәјәтә кеңир-мәлидирләр.

Бу принципләрә вә тә'лимин практик истигамәтинә ријәт етмәклә, тәдрисин нәзәри сәвијјәсини вә шакирдләрин билијинин нәзәри сәвијјәсини һәр чәһәтдән артырылмәлидир. Тез-тез ријазии фактларын үмүмләшдирилмәсинә чалышмағ лазымдыр. Шакирдләр јалныз үмүмләшдирилмиш билији мустәғил сурәтдә јени шәраитдә тәтбиғ едә билерләр.

Әлбәттә, јени програмын бүтүн принципләрини јалныз јени програм вә јени дәрсликлә ишләдикдә һәјәтә кеңирмәк мүмкүндүр. Һазыркы III синиф шәраитиндә исә бу иштин гисмән һәјәтә кеңирилмәси мөәллимин тәчрүбәсини вә тә'лимин кејфијјәтинин артырмаға көмәк едәчәкдир.

Инди III синифин көһнә програмы вә дәрслији әсасында конкрет мөвзуларә мурәчиәт едәк вә бу мөвзуларын даһа јүксәк сәвијјәдә өјрәнилмәси үзәриндә дајанаг.

I. ЧОХРӘГӘМЛИ ӘДӘДЛӘРИН НӨМРӘЛӘНМӘСИ

Тәкликләр вә минликләр синифләри даирәсиндә чоһрәгәмли әдәдләрин охунмасы вә јазылмасына даир мөһкәм вәрдишләри формалашдыраркән, онлуг сај системи, натурал әдәдләр ардычыллығы, рәгәмин јеринә көрә гијмәти, чоһрәгәмли әдәдин структуру, онун мәртәбә вә

синфа көрө тәркиби багында шакирдлөрө маълумат берилмэлidir. Бу мәсәләләрин әксәријјәтинә аид дәрсликдә материал вардыр. Беләки, дәрсликдә—рәгәмни јеринә көрә гәјмәтинә аид (№ 465), әдәдлә рәгәмни фәргләндирилмәсинә аид (№ 454), дөрд, беш, алты рәгәмли әдәдләр ичәрисиндә ән кичик вә ән бөјүк әдәд аилајышына аид (№ 455), һабелә натурал әдәдләр ардычыллығы аилајышыны мәнимсәтмәјә хидмәт едән чалышамалар вардыр. Лакин дәрсликдә бу дејиләнләрә аид чалышмаларын сајы олдугча аздыр.

Бу ишдә мүүәллимин вәзифәси—IV синфин дәрслији илә јанашы, әләвә мәнбәләрдән истифадә едиб, мұвафиг чалышмаларын сајыны артырмаг вә бууула да чохранәгәмли әдәдин структуру вә онлуг тәркиби багында шакирдләрә кифәјәт гәдәр бәлик вермәкдән ибарәтдир. Бу мәгсәдлә, әдәди мәртәбә топлананларынын чәми шәклиндә (мәсәлә, $60708 - 60000 + 700 + 8$) вә тәрс әмәлијјәти (мәсәлә, $400000 + 800 + 20 + 4 = 400824$) јеринә јетирмәји өјрәтмәк лазымдыр.

Аилајышлар өјрәдиләркән мұвафиг терминология верилмәлидир: мәсәлә, мәртәбә, синиф, мәртәбә топлананлары, мәртәбә әдәди, ән бөјүк вә ән кичик әдәд вә с.

Метр өлчүләри нөмрәләмә илә сых әләгәдә өјрәнилир (узунлуг өлчүләри вә чәки өлчүләри). Адлы әдәдләрин өјрәнилмәсини мүчәррәд әдәдләрин нөмрәләнмәси илә әләгәләндирмәк лазымдыр. Өлчү ваһиди мүчәррәд әдәдин мәртәбә ваһиди илә мұгајисә едилир, сәдә вә мүрәккәб адлы әдәдләрин алынмасы (гејд едәк ки, шакирдләрә «сәдә», «мүрәккәб» вә «адлы әдәдләр» термини илә таныш етмәк лазымдыр). Мәртәбә әдәдләриндән мүчәррәд әдәдләрин алынмасы илә гаршылыгы мұгајисә едилир.

Дәрслијин «Нөмрәләмә» бөлмәсиндә верилмиш ики чалышмадан (№№ 430, 460) мүчәррәд вә адлы әдәдләр арасында әләгә јаратмаг мәгсәди үчүн истифадә едилә биләр. Өлчү системи илә сај системи-

нин ејни онлуг әсасы олдуғуну көс-тәрмәк лазымдыр.

Бу мөвзуларын өјрәнилмәсиндә адлы әдәдләрин хырдаланмасы вә чөвилмәсинә даһа чох диггәт јетирмәк лазымдыр. Бу мәсәләләр бурада елә тәдрис олунмалыдыр ки, онлары сонрадан бир даһа нәзәрдән кечирмәјә еһтијаж галмасын (әлбәт-тә, тәкран олунмалыдыр).

II. ЧОХРӘГӘМЛИ ӘДӘДЛӘР ҮЗӘРИНДӘ ДӨРД ҺЕСАБ ӘМӘЛИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ

Әмәлләрин өјрәнилмәси ишнин ән мүнүм тәркиб һиссәсини —јахшы дәрк олунмуш, мөһкәм вә автоматлашдырылмыш һесаблама вәрдинләрини формалашмасы вә мәсәлә һәлли бачарығы тәшкил едир. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн дәрсликдә кифәјәт гәдәр чалышмалар верилмишдир.

Лакин әмәлләрин өјрәнилмәсинә даир бүтүн иши тәкчә мәсәлә вә мисалларын һәлли илә битмиш һесаб етмәк олмаз. Һесаблама вәрдишләрини әмәлләрин хәссәләри илә әсәсләндирмаг лазымдыр. Јәһһиз белә һалларда вәрдишләр јахшы дәрк олунур вә мөһкәм олур. Вәрдишләрин дүзкүн формалашмасы үчүн әмәлләр арасындакы гаршылыгы әләгә вә һабелә компонентләрлә әмәлләрин нәтичәләри арасындакы гаршылыгы әләгә өјрәдилмәлидир. Демәли, бу мәсәләләрә әмәлләрин өјрәнилмәсинә даир иш планына даһил етмәк лазымдыр.

Дәрслик материалы—чәмин јердәјишмә вә групплашдырма, һасилин јердәјишмә вә групплашдырма хәссәләри илә шакирдләрә таныш етмәјә имкан верир. 64-чү сәһифәдә чәмин јердәјишмә хәссәсинин, 79-чү сәһифәдә исә һасилин јердәјишмә хәссәсинин ифадәси верилмишдир. Лакин бу материал сонрадан хатырланмыр вә һесабламаларда төтбиг едилмәјәрәк, јаддан чыхыр. Белә практика һазырда јарамаз. Тәдрисин јени мәзмуну әсасында јени методика илә ишләркән әмәлләрин хәссәләринә даһа бөјүк диггәт верилмәлидир. «Јердәјишмәни»

мәһз әмәлиһ хәссәси кими көстәр-мәк, онун әһәмийәтини, тәтбигини көстәрмәк, шифаһи вә яззылы һесаблималарын сәмәрәли јеринә јеттирилмәси үчүн бу хәссәдән тез-тез истифадә етмәк лазымдыр.

Чохрәгәмли әдәдин биррәгәмли әдәдә вә һабелә икирәгәмли әдәдә вурулмасы үсулларыны өјрәдәркән, шакирдләри чәмин әдәдә вә әдәдин чәмә вурулмасы хәссәләри илә таныш етмәк лазымдыр.

III. КОМПОНЕНТЛӘРЛӘ ӘМӘЛЛӘРИН НӘТИЧӘЛӘРИ АРАСЫНДАКЫ АСЫЛЫЛЫГ

Бу мөвзунун өјрәнилмәси һәлә II синифдән башланыр (мәһһул топлананын вә мәһһул азалананын тапылмасына аид мәсәләләр һәлл едәркән). Бу иш III синифдә давам етдирилир. III синифин дәрслијиндә мувафиг материал верилмишдир. Мәсәлә, $18+X=60$; $X-16=24$ вә с. Лакин бу иш нә II синифдә, нә да III синифдә сона чатдырылмыр, шакирдләрин бу мәсәләјә даир биликләри системләшдирилмир вә үмумиләшдирилмир. Әмәлиһ мәһһул компонентини тапылмасы гәјдасы ифадә едилмир.

Һазырда шакирдләри IV синифә јахшы һазырламаг үчүн бу мәсәлә үзәриндә апарылан иш көклү сурәдә дәјишдирилмәлидир. III синиф мүәллими өз гәршысына мөгсәд гәјмәлидир:— дәрслијин мувафиг материалындан (сәһ. 66, 68, 69, 91, 105 вә с.) вә әләвә чалышмалардан истифадә етмәклә компонентләрлә әмәлләрин нәтичәләри арасындакы асылылыглары өјрәтмәк ишини ахыра гәдәр давам етдирмәк, јә'ни бу гәјдаларын әмәлләрин јохланмасына, һабелә ән садә тәвликләрин һәлләндә тәтбигинә наил олмаг. Мәһһул чыхылан вә мәһһул бөләнин тапылмасына аид чалышмалардан да истифадә едилмәлидир (белә чалышмалар III синифин дәрслијиндә јохдур).

Әмәлиһ мәһһул компонентини тапылмасы гәјдасыны мәсәлә һәлләндә тәтбиг етмәк лазымдыр. Белә мәсәләләрә хүсусән «Минлик» бөлмәсиндә тез-тез раст кәлирик.

Мәсәлән, № 192, 213, 214 вә с. мәсәләләрдә мәһһул топлананын № 141, 144, 145, 146, 148, 168 вә с. мәсәләләрдә мәһһул азалананын, № 207, 208, 209, 210 вә с. мәсәләләрдә дә мәһһул азалананын тапылмасы тәләб олунур.

1000 даирәсиндә әмәлләр кечиләркән, бу мәсәләләр һесаб үсулу илә һәлл едилирди. Лакин шакирдләр әмәлиһ мәһһул компонентини тапылмасы илә таныш олдугдан сонра, һәмин мәсәләләри ән садә тәвлик гурмагла һәлл етмәји өјрәтмәк лазымдыр. Шакирдләрә белә тапшырыг вермәк олар, «Мәсәләни охун, ахтарылан әдәди x һәрфи илә ишарә един вә мәсәлә шәртини x -и олан мисал шәклиндә јазын». Шакирдләр мәсәләләрин шәртинә мувафиг олараг, ашағыдакылары јазырлар: $x+46=82$; $62+x=94$; $x-18=32$; $70-x+36$.

Буна охшар мәсәләләр «Чохрәгәмли әдәдләр» бөлмәсиндә дә вардыр: № 571, 573, 575, 583, 590, 614 вә с.

Мәсәләләрин чәбри үсулла һәлл едилмәси шакирдләрин әмәлләрин компонентләри илә нәтичәләри арасындакы асылылыга даир биликләрин тәкрар олунмасы вә мөйкәмләндирилмәсинә хидмәт едир.

IV. ӘДӘДИ ИФАДӘЛӘР ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Јени ријазийәт програмында вә јени ријазийәт дәрсликләриндә әдәди ифадәләр үзәриндә ишә бөјүк јер верилмишдир: әдәди ифадәләрин тәртиби, верилмиш ифадәнин охунмасы, јазылмасы, ифадәнин әдәди гәјмәтини тапылмасы (ифадәјә һәрф дахилдирсә), мәсәлә һәлләндә әдәди ифадәдән истифадә едилмәси (мәсәлә шәртиниһи гыса јазылмасында), әдәди дүстурун тәртиб едилмәсиндә. Јени програма ишләркән, шакирдләр һәлә I синифдән билирләр ки, $5+4=9$ ифадәсиндә 9—чәм олдуғу кими, $5+4$ дә чәmdir. II синифдән исә $7\cdot 8=56$ ифадәсиндә 56 вә $7\cdot 8$ ифадәләрини һасил олдуғуну билирләр.

$5+4$; $15-7$; $7\cdot 8$; $36:4$ ријазийәт ифадәләр вә ја садәчә олараг ифадә

адланыр. II синафда исә 27—8+4; 48—(10—5) кими нисбәтән чәтин ифадәләрдә таныш олур, онларын охунмасы вә язылмасыны өйрәнирләр.

Шакирдләри IV синафа һазырламаг үчүн буна охшар иши III синафда апармаг лазымдыр. III синаф дәрслигинин 73-чү сәһифәсиндән башлајараг мунтәзәм сурәтдә ашагыдакы типли чалышмалар верилмишдир: «46028 вә 45360 әдәдләринин фәргини 4-ә бөлүн» (сәһ. 3). «38046 вә 9 әдәдләринин һасилиндән 94788 әдәдини чыхын», (сәһ. 79). «2116 әдәдинин 92-јә бөлүнмәсиндән алынған гисмәг 1092 әдәдинин 84-ә бөлүнмәсиндән алынған гисмәдән нә гәдәр чохдур?» (сәһ. 100) вә с.

Белә мәсәләләрин һәллиндә шакирдләр ифадәләрин язылмасыны өйрәнирләр. Бунула јанашы, шакирдләрә ифадәләрин охунмасыны да өйрәтмәк лазымдыр. Буну үчүн ашагыдакы кими чалышмалар вермәк олар (№ 479):

$$\begin{aligned} 324+476-85 \\ 816-(256+187) \\ (932-256) : (68 : 17) \end{aligned}$$

Биринчи ифадәни («ифадә»—терминини шакирдләр дә ишләтмәлидирләр) охујуруг: «Бу—үч топлананын чәмидир; биринчиси 324, икинчиси 476, үчүнчүсү—85-дир».

Икинчи ифадә белә охуиур: «Бу—фәргидир. Азалан — 816, чыхылан исә 256 вә 187 әдәдләрин чәмидир» вә с.

Ифадәләрин язылмасы вә охунмасы өз практик тәтбигини мәсәләләр һәллиндә тапмалыдыр. Мәсәлән белә бир мәсәлә һәлл едәк. Мәсәлә № 525: «Үч саһәдән 1 тон картоф јыгдылар. Биринчи саһәдән—450 кг, икинчидән исә, ондан 3 дәфә аз картоф јыгдылар. Үчүнчү саһәдән нечә кг картоф јыгдылар».

Мәсәләнин гыса шәрти:

$$\begin{aligned} \text{I саһә} & \text{— } 450 \text{ кг} \\ \text{II саһә} & \text{— } 450 \text{ кг} : 3 \\ \text{III саһә} & \text{— } x \text{ кг} \\ \text{I т} & \text{— } 1000 \text{ кг} \end{aligned}$$

Һәлли дүстуру:

$$x = 1000 - (450 + 450 : 3)$$

$$\begin{aligned} \text{Һәлли: } 1) & 450 : 3 = 150 \text{ (кг)} \\ 2) & 450 + 150 = 600 \text{ (кг)} \\ 3) & 1000 - 600 = 400 \text{ (кг)} \end{aligned}$$

Чаваб: үчүнчү саһәдән 400 кг картоф јыгылмышдыр.

Јени програмла ишләјәчәк дәр-дүнчү синафләрдә кәмијјәтин өлчү ваһиди тәкчә нәтичәдә мө'тәризә дахилиндә јазмаг тәбул олунмушдур.

Бу чүр јазылышдан үчүнчү синафда дә истифадә етмәк мәсләһәтдир.

Ријазии ифадәләр үзәриндә апарылан иш шакирдләрин ријазии нитгини инкишаф етдирир. Бу ишин давам етдирилмәси IV синафда һәрфи ифадәләрдә ишләмәји асанлашдырачагдыр.

V. ӘМӘЛЛӘР СЫРАСИ: МӨ'ТӘРИЗӘ

Әдәди ифадәләрдән мәсәлә һәллиндә мүнвәффәгијәтлә истифадә етмәк үчүн шакирдләр әмәлләр сырасыны вә мө'тәризәләри ишләдә билмәлидирләр. Бу биликләр ифадәләри охумагы, јазмагы вә әдәди дүстурлары тәртиб етмәји өйрәтмәк үчүн зәруридир. Она кәрә III синафда бу мәсәләләрдә шакирдләри таныш етмәк имкандарындан истифадә едилмәлидир. Бу мөһсәдлә, јени програмла ишләјән II синафда ики-үч дәрәс верилмәлидир. Бу дәрәсләрин бириндә ашагыдакы кими чалышмалар верилир:

$$\begin{array}{ll} 16+28+45 & 49 : 6 \cdot 4 \\ 80-15-24 & 12 \cdot 4 \cdot 2 \\ 75-20+18 & 60 : 3 : 3 \end{array}$$

Бу дәрәсдә гајда чыхарылыр: әкәр ифадәдә мө'тәризә јохдурса, вә әмәлләр јалныз топлама вә чыхма вә ја јалныз вурма вә бөлмәдән ибарәтдирсә, онда әмәлләр јазылдыгы гајдада ардычыл (солдан саға) јеринә јетирилир.

Бу гајда әсасында һәлл едилән чалышмалардан мө'тәризәси оланлар да нәзәрдән кечирилмәлидир. Мәсәлән; $52 + (36 - 18)$; $15 \times (24 : 6)$; $50 : (6 + 4)$. Шакирдләр әввәлки синафләрдән билирләр ки, мө'тәризәси олан мисалларда әввәлчә мө'тәризә дахилиндәки әмәлләр һәлл едилир.

Икинчи дэрсдә верилән мисалларда мухтәлиф әмәлләр иштирак едир. Мәсәлән;

$$\begin{array}{l} 6 \cdot 5 - 8 \cdot 7 \quad 60 - 32 : 2 \\ 72 : 2 - 40 : 2 \quad 52 + 10 \cdot 4 \end{array}$$

«Әкәр мө'тәризәсиз ифадәжә мухтәлиф әмәлләр (топлама, чыхма, вурма, бөлмә) дахилдирсә, онда әввәлчә вурма вә бөлмә, сонра исә топлама вә чыхма едилир» гәйдасы илә ифадә олуна биләр.

Бу гәйданын тәтбиги илә ашагыдакы кими чалышмалар да һәлл едилмәлидир.

1) 68 әдәдиндән 6 вә 5 әдәдләрини һасилни чыхын.

2) 18 вә 12 әдәдләрин чәмини 3-ә вурун.

Гәйд едилмәлидир ки, әкәр әмәл аҗрыча әдәд үзәриндә дежил, һәр һансы ифадә (јухарыдакы мисалларда чәм вә ја һасил) үзәриндә јеринә јетирилсә, онда һәмин ифадәни мө'тәризәдә јазмаг лазымдыр. Бу гәйдаја әсасән, шакирд биринчи мисалы 68—(6×5) кими јазыр. Белә јазылмыш сәһв дежил. Анчаг мө'тәризә артыгдыр.

Көстәрилән ики дэрсдә шакирдләр анчаг әмәлләр сырасы вә мө'тәризә илә таныш олулар. Бу гәйдәларын мәнимсәнилмәси вә мөһкәмләндирилмәси илә сонракы дәрсләрдә мө'тәризәсиз вә мө'тәризәли мүрәккәб чалышмаларын һәлли илә һәјата кечирилир.

VI. МӘСӘЛӘ ҲӘЛЛИ

Көһнә програмла ишләјән үчүнчү синифләрдә мәсәләләр һесаб үсулу илә һәлл едилир. Лакин садә мәсәләләри тәһлик гурмагла һәлл етмәк мәгсәдәмувафигдыр. Бу, шакирдләри кәләчәкдә чәбри үсулла мәсәлә һәллине һазырлајар.

Јени ријазижат програмы вә дәрсликләриндә кәмијјәтләрин таршылыгы алагәсинә, онлар арасындакы дүз вә тәрс мүтәнасиб асылылыглары бөјүк диггәт јетирилмишдир. Јени методиканын бу истигамәти илә алагәдар олараг, II синифдә бу мә-

сәләләрә даһа чох јер вермәк лазымдыр. III синфин дәрслији дә буна имкан верир. Чүнки, дәрсликдә мүтәнасиб кәмијјәтләрә анд кифәјәт гәдәр мәсәләләр вардыр. Бу мәсәләләрин һәлли — кәмијјәтләр арасындакы мүтәнасиб асылылыглары шакирдләрә өјрәтмәјә хидмәт етмәлидир. Белә кәмијјәтләрдән гижмәт, мигдар вә дәјәр, сүр'әт, заман вә мөсафә арасындакы таршылыгы алагә дәрсликдә чәдвәлләрдә верилмишдир (бах, сәһ. 93, 101, 104). Бу чәдвәлләр әсасән тапшырыг характери дашыјыр. Мәсәлән: «Ашагыда вериләнләрә әсасән мәсәлә тәртиб едиб һәлл един».

Сүр'әт	Вахт	Јол
Саатда 12 км	4 саата	х км
Саатда х км	4 саата	48 км
Саатда 12 км	х саата	40 км

Бир-бири илә алагәдә олан үч кәмијјәт чәдвәлдә ашкар сүрәтдә аҗыр едилир. Белә ки, ики верилән кәмијјәтә көрә үчүнчү кәмијјәти тапмаг олар: һәрәкәтин сүр'әти вә сәрф олуна замана көрә кедилән јолу тапмаг олар вә с.

Көрүндүјү кими, чәдвәлдәки үч мәсәлә таршылыгы тәрс мәсәләләрдир.

Бундан сонра шакирдләрә ашагыдакы тапшырыгы (№ 787) вермәк олар (шакирдләр мәсәләләри, кәмијјәтләри чәдвәл шәклиндә јазырлар):

Сүр'әт	Вахт	Мөсафә
Саатда 30 км	4 саата	Мөсафәлар еҗшилар
Саатда х км	5 саата	

Гижмәт, мигдар вә дәјәр кәмијјәтләри олан чәдвәл дәрсликдә дә верилмишдир (896).

Адәтән, мөктәб практикасында белә чәдвәлләрә лазыми гәдәр диггәт верилмирди. Ленинград эксперименти (М. А. Бантова) көстәрди ки, кәмијјәтләр арасындакы мүтәнасиб

асылылығы өйрөнмөк олдугча бө-
жүк эһемийјетә маликдир. Кәмијјәт-
ләр арасындакы асылдылығы билмөк
мәсәлә һәллини ачарыдыр. Буна
көрә бу мәсәлә III синифләрин прак-
тикасында өзүнә ләйигли јер тутма-
лыдыр.

Мәсәлә тәһлил едәркән шакирдләр
рин диггәтини онун мәзмунуна, шәр-
тинә вә гаршылыгы алағадә олан
кәмијјәтләрә јөнәлтмөк ләзымдыр.
Мәсәлә шәртинин схем, чертјож,
чәдвәл вә ја һәрфи ифадә шәклиндә
јазылмасы онуң анализ ишини
асанлашдырыр. Бир сыра мәсәлә-
ләрин дүстүр тәртиб етмөклә һәлли
фајдалыдыр.

Лакин бәзи мәсәләләр үзрә дүс-
тур тәртиб етмөк шакирдләр үчүн
чәтинлик тәрәдир (квадрат мө'тәри-
зә ләзым олур). Белә мәсәләләрин
тәһлилиндән сонра, ајры-ајры әмәл-
ләр шәклиндә һәлли мәгсәдәујгун-
дур.

Мәсәлә һәлли тәлими заманы
шакирдләри шаблона кәтириб чы-
харан һаллардан чәкинемөк ләзым-
дыр. Хүсусән, ардычыл сурәтдә тип-
ли мәсәләләр һәлл етмөк ләзым де-
јил. III синифин дәрслијиндә икә ики
фәргә көрә мәнһулун тапымасына
анд чохла мәсәлә вардыр. Ејиниөв-
лү белә мәсәләләрдән чохла мигдар-
да һәлл етмәјин лүзүму јохдур.

Јазылы суалларла һәлл олуван
мәсәләләрин сајыны олдугча азай-
маг ләзымдыр. Шакирдләри јени
мәсәлә нөвү илә таныш едәркән, су-
аллары јазылы шәкилдә ифадә олу-
ван үч дөрд мәсәлә һәлл етмөк кифә-
јәтдир. Галан һалларда икә мәсәлә
планынын шифаһи сурәтдә ифадә
едилмәси чәтинлик тәрәтдикдә,
суалларын јазылмасындан истифадә
етмөк олар. Ејни бир мәсәләнин
мүхтәлиф үсулларла һәллине, мәсә-
ләнин тәрә мәсәләсини гуруб һәлл
етмәјә сәрф олуван вахта, үмү-
мијјәтлә, мәсәлә һәлиндә ша-
кирдләрин мүстәгил јарадычылыг
ахтарышларына сәрф олуван вахта
һејфсиләнмөк ләзым дејил.

VII. ҺӘНДӘСӘ МАТЕРИАЛЫ.

III синифин һазыркы програмында
һәндәсә материалы јалныз бир мөв-

зүја аид олуб, 14 дәрә әрзиндә илин
сонунда кечирилир. Бунунла јана-
шы, бу материал һесаб материалы
илә әлағәләндирилмәмишдир. Һәндә-
сә материалынын белә тәлими сә-
мәрәли дејил. Экспериментал тәд-
гигатлар кәстәрмишдир ки, һәндә-
сә материалы бүтүн мөвзулар
арасында пәјланса вә бүтүн ил боју
һесаб материалы илә әлағәли сурәт-
дә тәдрис едиләрсә, онда онун мә-
нимсәмә эффектливлији гат-гат јүк-
сәләр. Көһнә програмла ишләјән мү-
әллимләр экспериментал тәдгигатла-
рын вә габагчыл тәчрүбәнин нәти-
чәләрини өз ишиндә нәзәрә алмалы-
дырлар.

Тәдрисин тәшкили чәһәтдән һеч бир
хүсуси чәтинлијә раст кәлмәдән, һа-
зырда III синифдә һәндәсә матери-
алынын ашағыдакы системдә тәдри-
сини һәјәтә кечирмөк олар. Һәндәсә
материалыны көһнә програм һәлли-
дә вә һәммин ардычылыгыла дәрә илин
инкинчи јарысында һәфтәдә бир
саат (алтынчы күн олса, јахшыдыр)
олмагла тәдрис етмөк ләзымдыр. Бе-
ләликлә, һәндәсә материалы 8 саат
һәчминдә, әсасән, IV рүбдә кечилә-
чәкдир.

Һәндәсә дәрсиниң бир һиссәсини
һесаб материалына һәср етмөк олар.
Өз нөвбәсиндә һесаб дәрсләриндә дә
һәндәсә мәзмунлу чалышмалардан
истифадә едилмәлидир.

Һәндәсә материалынын белә сис-
тем үзрә өйрәнилмәси ријазийјат тә-
лиминин сәмәрәли тәшкилине, ша-
кирдләрин һәндәсәдән һәвәс вә би-
ликлиринин артмасына, вахта гәнаәт
етмәјә имкан јарадыр.

III синифдә һәндәсә материалыны
тәхмини оларат, ашағыдакы кими
бөлмөк олар:

I дәрә: хәтләр, дүз вә әјри хәтләр,
парча, парчаларын чәкилмәси вә
өлчүлмәси.

II дәрә: дүз, ити вә кор бучаг-
лар, бучагларын дамалы вә дамасыз
кағызда чәкилмәси.

III дәрә: дүзбучаглы, онун тәрәф-
ләри вә бучагларынын хәссәләри.

IV дәрә: квадрат, онун тәрәфләри
вә бучагларынын хәссәләри.

V вэ VI дэрслэр: дүзбучаглы (квадратын) периметри, бу фигурларын периметринин һесаблинамасы.

VII—VIII дэрслэр: һәндәсә мээмуялу мәсәләләрин һәлли.

Јухарыда бүтүн дејиләнләрә јекуп вурараг тејд етмәк олар ки, бурада III сифин програмыны кениш-

ләндирмәк мәсәләси ирәли сүрүлмүр (тәкчә әмәлләр сырасы IV сифдән III сифә кәтирилмишдир). Сәһбәт III сифин програмы материалынын дәринләшдирилмәси вә бууула да шакирдләрин нәзәри билијинин сәвијјәсини јүксәлтмәк вә олары јени програмла ишләјәчәк IV сифә һазырламагдан кедир.

Чәдвәл үзрә вурма вә бөлмәјә анд дәрс нүмунәләри

II сифин јени ријазиијат програмына мұвафиг јазылмыш «Ријазиијат» дәрслијиндә чәдвәл үзрә вурма вә бөлмәнин өјрәнилмәси јени методик системдә верилмишдир. Бууун әсас фәргләндиричи чәһәти ондан ибарәтдир ки, әввәлчә бир сыра нәзәри мәсәләләрә бахылыр вә оларын әсасында бүтүн практик характерли материаллар верилир. Тәдрис материалына бу чүр јанашманын әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, нәзәри биликләр өз тәтбиғини дәрһал практикада тапыр, диһәр тәрәфдән, шакирдләр шүүрлу сурәтдә мүүјјән бачарыг вә вәрдишләр газанырлар.

Буна мұвафиг олараг вурма вә бөлмәнин чәдвәл һалларынын өјрәнилмәсиндә ики мәрһәләни ајырд етмәк ләзымдыр.

Биринчи мәрһәләдә шакирдләр бир сыра нәзәри мәсәләләрлә таныш едилир. Бураја вурма вә бөлмә әмәлинин конкрет мәнәсынын ашкар едилмәси, һасилин јердәјишмә хәссәси, вурма вә бөлмә әмәлләринин нәтичәләрн илә компонентләр арасындакы гаршылыглы алаға, бөлмәнин ики нөвүнүн үмүмләшдирилмәси, вурма вә бөлмәнин бәзи хүсуси һаллары дахилдир.

Икинчи мәрһәләдә, бу биликләрә әсасланараг, вурма чәдвәли вә бөлмәнин чәдвәл үсуллары нәзәрдән кечирилир.

Вурма вә бөлмә әмәлләринин конкрет мәнәсынын ашкар едил-

мәси I сифин сонунда башланыр. Ејни топлананларын чәмини тапмаға анд мисал вә мәсәләләр һәлл едәркән, шакирдләр мүүјјән едиләр ки, бурада һәмин топлананларын ады дејилир вә оларын сајы мүүјјәнләшдирилир. Буидан сонра, бу чүр мисалларын гыса шәкилдә јазылышы өјрәдилир. Јәни практик олараг, чәми һасиллә әвәз едиләр. II сифидә бу әмәлијјатлар тәкрар олунур вә јени терминләр дахил едилир.

1. Ејни топлананларын топланмасы — вурма адланыр.

2. Топланан олараг кәтүрүлән әдәд — вуралан адланыр.

3. Ејни топлананларын сајыны кәстәрән әдәд — вуран адланыр.

4. Вуралан вә вуран бирликдә вуруглар адланыр.

5. Әмәлин нәтичәси — һасил адланыр.

Дәрсликдә вурманын конкрет мәнәсынын ашкар едән чалышмалар верилмишдир. Мәсәлән, чәмин һасиллә әвәз едилмәси вә тәрсинә, ејни топлананларын чәминин һасиллә мұгајисә едилмәси, ики һасилин мұгајисә едилмәси; вурмаја анд бир мисалын чавабындан о бири мисалда истифадә едилмәси. Белә һалларда биринчи мисалын вуругларындан бири икинчи мисалын вуругларынын бириндән бир ваһид кичик (вә ја бөјүк) олур. ($2 \cdot 3 = 6$; $2 \cdot 4 = 8$).

Белә чалышмалар топлама илә вурма арасындакы әләғәни вә һа-

силни һәр компонентини мәнәсны дәрк етмәжә имкан верир.

Бөлмә әмәлини дә конкрет мәнәсны бөлмәжә аид кифәјәт гәдәр практик ишләрин јеринә јетирилмәси илә ашқар едилир. Бурада бәрәбәр вә тәркибчә бөлмә процесини шакирдләр јахшы дәрк етмәлидирләр.

II сифидә бөлмәжә аид чалышмалар һәлл едәркән, шакирдләр мұвафиг изаһат вермәлидирләр. Бурада бөлмә әмәлини ады вә мұвафиг терминләри өјрәдилир (бөлүнән, бөлән вә гисмәт).

Инди вурма вә бөлмәжә аид илк дәрсләрдән бир нечә нүмунә кәстәрәк.

1-чи дәрс (сәһ. 33, — 34). Вурма әмәли.

Дәрсин мәгсәди. Ејни топлананларын чәмини тапмаға аид шакирдләрни билијини үмүмләшдирилмәси вә әмәли адландырылмасы.

Јени материал үзәриндә иш.

1. Мүәллим дәрсликдән 159 нөмрәли мәсәләни топлама илә һәлл етдикдән вә топламаны даһа гыса азылыш илә кәстәрдикдән сонра изаһ едир ки, ејни топлананларын чәмини тапмағ әмәлине вурма әмәли дејилир. Вурма ишарәси нөгтә илә кәстәрилер. Даһа сонра, вурмаја аид мисалын охунушуну изаһ едир. Мәсәлән, 4 вурулсун 5, бәрәбәрдир 20, $(4 \cdot 5 = 20)$ Бу типли бир нечә чалышмадан сора, шакирдләр дәрсликдән мұвафиг изаһаты охујурлар. 2) Шакирдләр 160 нөмрәли чалышманы һәлл едәндә белә мұһакимә жүрүдүрләр: чәми һесаблисағ 32 аларыг; бу чәмдә бүтүн топлананлар бәрәбәрдир вә онларын сајы дөрддүр, демәли, 8-н 4-ә вурсағ, 32 аларыг.

Јазылышы: $8 + 8 + 8 + 8 = 32$
 $8 \cdot 4 = 32$

Әкәр топлананлар мұхтәлиф оларса, онда шакирд ону топлама илә јеринә јетирир вә кәстәрир ки, бу мисалы вурма илә әвәз етмәк олмас.

3) Шакирдләр 161 №-ли чалышманы һәлл едәркән, белә изаһат

верирләр: 3 әдәди 2-јә вурулурса, демәли, 3—ејни топлананлары, 2 исә һәмин топлананларын сајыны кәстәрир. Јәни 3 топлананы 2 дәфә кәтүрүлүр.

Јазылышы: $3 + 3 = 6$

Кечилмиш материал үзәриндә иш.

1. Шакирдләр дәрсликдән ифадәләри (чал. №162) охујудан сонра, һәрфләрини гижмәтләрини сөјләјир вә ифадәләрин әдәди гижмәтләрини тапырлар:

$a + (b + c) \quad a - (b + c)$
 $70 + (20 + 6) = 96 \quad 70 - (20 + 6) = 44$

Һесаблама үсулларыны мұғажисә етмәји шакирдләрә тапшырмағ олар.

2. Шакирдләр 165 №-ли чалышманы һәлл едәркән, ифадәләри ики үсулла мұғажисә едир вә сәһвләри тапырлар: а) әввәлчә нәтичәни тапыр, сонра мұғажисә едирләр; б) мұвафиг гәјдалара аид биликләрдән истифадә едирләр.

3. Шакирдләр 165 №-ли мәсәләни гыса шәкилдә јазыр вә ону мұстәгил сурәтдә мұхтәлиф үсулларла һәлл едирләр. Мүәллим кәстәрир ки, әкәр бүтүн һалларда мәсәләнин чавабы ејнидирсә, онда мәсәләнин башға үсулла һәллини — мәсәлә һәллини јохланмасы һесаб етмәк олар. Кәләчәкдә һәлли јохланмасы үчүн бу үсулдан истифадә етмәк лазымдыр.

Евә тапшырыг. № 164 вә 166

Гејд. Јахын әмәк дәрсләриндә шакирдләр үчүн 175 №-ли чалышмаја аид вәсаит (сәһ. 36, шәкил) һазырламағ лазымдыр.

Вурма әмәлине аид 2-чи дәрсдә вурма әмәлини конкрет мәнәсны ашқар едилмәси ишн давам етдирилер. Бурада шакирдләр бу әмәлини компонентләри вә һәбелә ифадәләрин адлары илә таныш олулар.

3-чү дәрс исә шакирдләрни вурмаја аид биликләрини мөһкәмләндирилмәсинә һәср едилир.

4-чү дәрс (сәһ. 37 — 38). Бөлмә әмәли.

Дәрсин мәгсәди. Бөлмә әмәлини конкрет мәнәсны һағгында ша-

кирдләрн билекләрини үмуми-ләшдирмәк вә јени терминләр да-хил етмәк.

Јени материал үзәриндә иш.

1) Шакирдләр 181 (1, 2) №-ли мәсәләни әввәл чөпләр васитәсилә һәлл едир, сонра һәлли јазырлар ($8 : 2 = 4$, $6 : 3 = 2$). Мүәллим гејд едир ки, мәсәләни бөлмә әмәли илә һәлл етдик, бөлмә ишарәси ики нөггә илә (:) көстәрилик. Бу һәрдә шакирдләр дәрсликдәки ишарә-ты охујурлар. 2) Шакирдләр 182 (1, 2) №-ли мәсәләни мүстәгил һәлл едирләр. Һәлли јохлајаркән, олар истифадә етдикләри әмәлин адыны, ишарә едилмәсини сөјләјир вә мәсәләни суалына чаваб верирләр.

Кечилмиш материал үзәриндә иш.

1) 183 (1) №-ли чалышманы ша-кирдләр мүстәгил ичра едирләр.

2) Ријазии ифадәләри охујаркән (184 №-ли чалышма) «12 минус К, вә ја К әдәдләринин фәргиси». К-нын һансы гијмәтләр ала билдији аш-кар едилир. ($K < 12$, $K = 12$) К үчүн ихтијари беш гијмәт сечилир вә 12 — К фәргисин гијмәти һеса-бланыр.

Јазылышы: $12 - K$

1) $K = 0$; $12 - 0 = 12$

2) $K = 3$ $12 - 3 = 9$

вә с.

3) 186 №-ли мисалын (I вә III сүтүн) мүстәгил һәлли.

Евә тапшырыг: № 183 (2), 185, 186 (II сүтүн)

«Чәдвәлдәнкәнәр вурма вә бөл-мә» мөвзусуна аид дәрс нүмунәлә-ри.

Бу мөвзунун тәлиминә икирә-гәмли әдәдин биррәгәмли әдәдә ву-рулмасынын һесаблинамасы һалы илә ($23 \cdot 4$) башламаг олар.

Шакирдләрин чәмин әдәдә ву-рулмасы гәјдасыны билдијиндән, бу, о гәдәр дә чәтинлик төрәтмир. Әсас иш — верилән әдәдин ән әл-веришли топлананларын чәми шәклиндә көстәрилмәсидир.

Икирәгәмли әдәдин биррәгәмли әдәдә вурулмасында исә ән әлвә-

ришлиси — вуруланын мәртәбә топлананларынын чәми шәклиндә јазмагдан ибарәтдир. Сонра чәмин әдәдә вурулмасы гәјдасы тәтбиғ олуноур.

Мәсәлән, $37 \cdot 2 = (30 + 7) \cdot 2 = 30 \cdot 2 + 7 \cdot 2 = 60 + 14 = 74$

Мүәллим бурада ики мәрһәләнин шакирдләр тәрәфиндән нечә мә-нимсәдијини јохламалыдыр:

1) вурулан мәртәбә топлананла-рынын чәми шәклиндә көстәрилмә-си.

2) һәр бир топлананын ајрылыг-да верилән әдәдә вурулмасы вә алынан һасилләрин топланмасы.

Бурада һәрфи ифадәләрин (дүс-турларын) әдәди гијмәтләринин һесаблинамасына аид чалышмалар да верилмәлидир.

Шакирдләрә өјрәдилән һесабла-ма үсулларындан бири — икирә-гәмли әдәдин биррәгәмли әдәдә бөлүнмәсидир. Бунун тәлими мето-дикасы икирәгәмли әдәдин биррә-гәмли әдәдә вурулмасына ошар-дыр. Лакин бунун чох мүнһүм бир хүсусијјәти вардыр. Бу да ашағы-дакылардан ибарәтдир: икирәгәм-ли әдәди биррәгәмли әдәдә бөлмәк үчүн бөлүнәнин мәртәбә топланан-ларынын чәми шәклиндә көстәрил-мәси һәмишә «әлверишли» олмур. Чүнки топлананларын һәр бири бөл-ләнә бөлүнмәлидир.

Һесаблинаманын бу һалыны јакшы мәнимсәтмәк үчүн ән азы 2 — 3 дәрс ајырмаг лазымдыр.

Чәдвәлдәнкәнәр вурманын сон-ракы һалы — биррәгәмли әдәдин икирәгәмли әдәдә вурулмасыдыр.

Ахырынчы һал — икирәгәмли әдәдин икирәгәмли әдәдә бөлүнмә-синдән ибарәтдир. Бу һесаблинама үсулу вурма илә бөлмә арасында-кы алагәјә әсасланыр. Гисмәт — әдәдләри сечмәк јолу илә тапылыр.

Лакин әдәдләрин хүсусијјәтлә-рини мөјјән етмәји шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр. Бу, гисмәти тапмаг үчүн әдәдләри сечмәк иш-ни сүрәтләндирәр.

«Чэдвэлдэнкэнар вурма вэ бөлмэ» мөвзусунун тэдрисиндэ шакирдлэр ики һасилин чэмнин тапмаға аид мәсәләнин тәрә мәсәләси вэ ики һасилин фәргини тапмаға аид мәсәлә илә таныш олулар.

Инди чэдвэлдэнкэнар вурма вэ бөлмәҗә аид дәрә нүмунәләри верәк:

1-чи дәрә (сәһ. 140 — 142). Икирәгәмли әдәдин биррәгәмли әдәдә вурулмасы.

Дәрәсин мәгсәди. Чәмни әдәдә вурулмасы гәҗдасы әсасында икирәгәмли әдәдин биррәгәмли әдәдә вурулмасы үсулуну өҗрәтмәк.

Кечмиш материалын тәкрары вэ јени материалын өҗрәнилмәсинә һазырлыг:

1. Мүстәгил иш (шифаһи вэ ја јазылы.).

4 · 6 : 3 64 : 8 · 7 6 · 3 : 2 38 + 56 — 64

8 · 5 : 4 81 : 9 · 4 8 : 8 · 5 27 + 35 — 42

Бурада чәмни әдәдә вурулмасы вэ әдәдин мәртәбә топланаиларынын чәми илә әвәз едилмәсинин ики үсулунун изаһ олунамасына хүсуси дигтәт јетирмәк лазымдыр.

Јени материал үзәриндә иш.

Шакирдләр 726 (1) №-ли чалышмалары мүәллимни рәһбәрлији илә, 726 (2) №-ли — 4 мисалы исә мүстәгил ичра едилләр. һәмни мисалларын кениш шәкилдә јазылмасына дигтәт етмәк лазымдыр.

728, 729 №-ли мәсәләләр исә шифаһи (вэ ја мүстәгил иш кими јазылы верилә биләр) һәлл едилләр.

Мәсәләләр үзәриндә иш.

731 №-ли мәсәлә синифдә коллектив сурәтдә тәһлил едилләр вэ јазы тахтасында гыса шәкилдә јазылыр. 732 №-ли мәсәлә исә гыса јазылышына әсасән тәртиб олунар вэ һәлл едилмәси евә тапшырылыр.

Ев тапшырыг: № 732, 733, 730 (чертјожла) Икинчи дәрә дә бу мөвзуја һәср едилләр вэ бурада әсасән мәсәлә һәлл едилләр.

3-чү дәрә (сәһ. 143 — 144). Икирәгәмли әдәдин биррәгәмли әдәдә бөлүнмәси.

Дәрәсин мәгсәди. Чәмни әдәдә бөлүнмәси гәҗдасына әсасән икирәгәмли әдәдин биррәгәмли әдәдә бөлүнмәси үсулунун өҗрәдилмәси.

Кечмиш материалын тәкрары вэ ејни материала һазырлыг.

Мүстәгил иш. 741 вэ 742 №-ли чалышмаларын һәлли (шифаһи вэ ја јазылы.). Әдәдин бир нечә дәфә вэ бир нечә ваһид артырылмасы вэ азалдылмасы, әдәдләрин фәргинә вэ нисбәтинә көрә мугәјисәси (шифаһи һесаблама)

Јени материал үзәриндә иш.

743 №-ли чалышманы шакирдләрә мүстәгил иш кими вермәздән әввәл, јазы тахтасында она охшар бир нечә мисалы нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Бу заман шакирдләр бөлүнәнин һансы әлверишли топланаиларын чәми шәкилиндә көстәрмәјин мүмкүн олдугуну өзләри тапырлар. Бундан сонра 744 №-ли чалышмадан 2 — 3 мисал изаһлы сурәтдә һәлл едилләр, галан мисаллары исә шакирдләр мүстәгил јеринә јетирләр.

Мәсәләләр үзәриндә иш.

Синифдә 745 №-ли мәсәләнин 1-чисини һәлл едәркән, ашағыдакы асылылыгы шакирдләрә өҗрәтмәк лазымдыр. «Әкәр һәмни китабы тез охумушса, демәли, һәр күн даһа чох сәһифә охумушдур».

2-чи мәсәләни һәлл едәркән, һәр бир суала ајрыча чаваб верилләр (шакирдләр һесабламаларда чәттилик чәкирләрсә, онлары јазы тахтасында јазмаг олар.).

Евә тапшырыг: № 746 (1, 2), 744. һансы мәсәләләри тәртиб едәчәкләрини шакирдләрдән сорушмаг олар.

4-чү дәрә: икирәгәмли әдәдин биррәгәмли әдәдә бөлүнмәсинә вэ мәсәлә һәллинә аиддир.

5-чи дәрә: (сәһ. 145 — 146). Икирәгәмли әдәдин биррәгәмли әдәдә вурулмасы вэ бөлүнмәси.

Дәрәсин мәгсәди. Икирәгәмли әдәдин биррәгәмли әдәдә вурулмасы вэ бөлүнмәсинә аид бачарыгларын мөһкәмләндирилмәси. Ша-

кирдләрнин јени мәсәлә нөвләри илә таныш едилмәси.

Шифаһи һесаблима.

1) 755 (1) №-ли чалышма (изаһлы һәлли.)

2) Јазы тахтасында 48, 45, 92, 96 кими әдәдләр јазылыр. Сонра сорушулур: бу әдәдләри һансы топ-лананларын чәми шәклиндә јазмаг лазымдыр ки, һәмнин әдәдләр 2-јә,

3-ә бөлүнсүн (бә'зиләри 3-ә бөлүнүр-буна диггәт јетирилмәлидир).

755 (2) №-ли чалышма мүстәгил иш кими верилир.

754 вә 755 №-ли чалышмалар шифаһи һәлл едилир.

Мәсәләләр үзәриндә иш.

753 (1) №-ли мәсәләни шакирд-ләрден бири чәдвәл шәклиндә јазы тахтасында јазыр:

	1 чадырдакы чарпајыларын сајы	Чадырларын сајы	Чарпајыларын үмуми сајы
Кичик ч.	4 ч.	8	?
Бөјүк ч.	10 ч.	5	x чарпајы ?

Шакирдләр мәсәләнин һәллини мүстәгил сурәтдә јазырлар. (әдәди дүстур шәклиндә: $X = 4 \cdot 8 + 10 \cdot 5$, $X = 85$. Чаваб: 82 чарпајы.)

Сонра, мүәллим чәдвәлдә мүва-фиг дәјишиклик едәрәк, 753 (2) №-ли мәсәләни верир. Оун јазыл-шы ашағыдакы кими олур:

	1 чадырдакы чарпајыларын сајы	Чадырларын сајы	Чарпајыларын үмуми сајы
Кичик ч.	4 ч.	8	?
Бөјүк ч.	10 чар.	x	82 чар. ?

Чәдвәлә әсасән вериләнләр вә мә'лум олмајан ашкар едилир. Су-ал-чаваб апарылыр. Чәдвәлин би-ринчи сәтриндән мә'лум олур ки, кичик чарпајыларын сајы 32-дир ($4 \text{ ч.} \cdot 8 = 32 \text{ ч.}$). Бөјүк чадырла-рын сајыны тапмаг үчүн әввәлчә һәмнин чадырларда олан чарпајы-ларын сајыны билмәлијик. (82 чар. — 32 чар. = 50 чарпајы).

Бундан сонра бөјүк чадырларын сајы тапылыр.

Јазы тахтасына чағырылмыш шакирд мәсәлә һәлли үчүн әдәди дүстур јазыр:

$X = (82 - 4 \cdot 8) : 10$. Шакирдләр мүстәгил олараг, һәлли јекулаш-дырырлар.

Мүстәгил иш. № 757

Евә тапшырыг: 753 (3), 758.

I сенифдә ријазиијатын тәдриси тәчрүбәсиндән

А. ИСМАЈЫЛОВ

Фүзули рајону Хатынбулаг кәндиндәки ибтидан мәктәбин мүәллими

Икинчи илдир ки, јени програм-ла ишләјирәм. Јени системдә мәни ән чох марағландыран ријазиијат дәрсләридир. Јени ријазиијат прог-рамы һәм мүәллим, һәм дә шакирд-

ләр үчүн марағлыдыр. Ријазиијат програмынын вә дәрслијинин јал-ныз марағлылығындан бәһс етмәк онларын үстүнлүјүнү әјләнчәлилик-лә мәһдудлашдырмаг демәкдир.

Унутмаг олмаз ки, јени дәрслик тәлимийн идрак вә инкишафетдиричи чәһәтинин күчләнмәси үчүн дә бәјүк имканлар јарадыр.

Программын тәләбинә мувафиг олараг нәзәријјәнин ролунун јүксәлдилмәсинә, ибтидаи ријазийјат курсуну ријазийјат елминә јахынлашдырмава хүсуси әһәмијјәт верирәм. Дәрәдә гаршылыгыла әлағә принцип мугајисә вә тутушдурма пријомлары гыса мүддәтдә шакирдләрин һазырлыг сәвијјәсинин јүксәлдилмәсини тәмин едир.

I сифидә тәлимийн илк күнләриндә **чоходур, аздыр, һүндүрдүр, алчагдыр** вә башга анлајышлары кәикрет сәј вә һәндәси материал әсасында баша салдым, II сифидә исә бу иши мүчәррәд әшјалар үзәриндә давам етдирдим. Мәсәлә, дәфтәрин вә ја китабын вәрәгләри чоходур? Бағда, јохса мешәдә ағач чоходур? Кәлдә, јохса дәниздә су чоходур? Ағач, јохса кол һүндүрдүр? вә с.

Һәмин анлајышлар арасындакы нисбәти баша салмаг үчүн белә мисаллар вердим. Мәсәлә, рајону муздан Бакыја пијада кетмәјә нисбәтән машыла кетмәјә аз вахт, тәјјарә илә кетмәјә исә даһа аз вахт тәләб олунур вә с.

Үмумијјәтлә, һәр бир анлајышын формалашмасы үчүн ушагларын диггәтини онлары әһәтә едән вәрәлыгдакы әшја вә һадисәләрә јөнәлдирәм. Мәсәлә, сәј өјрәдиләркән, шакирдләри натурал сыранын хәсәләри илә таныш едәркән фәсилләри, ајлары, һәфтәнин күнләрини, улдузун күнләрини, әл бармагларыны сәјмағы тәләб едирәм. Саат сиферблатынын макетини һазырлајыб онда 3, 6, 9, 12 рәгәмләри јазыр, галан рәгәмләри ардычыл дәмәји тәләб едирәм.

Мәсәлә вә мисалларын һәлли заманы әлавә суалларла шакирдләрин ријазитә тәфәккүрүнү инкишаф етдирирәм. Мәсәлә, белә бир мәсәлә һәлл олунур: «Һиндә 6 тојуг вар иди. Тәрәнә һинә бир тојуг да салды. Һиндә нечә тојуг олду?».

Шакирдләрин диггәтини белә бир чәһәтә јөнәлдирәм: һәр һансы бир

әдәди бир ваһид артыранда ондан сонракы әдәд алыныр. 6-ны бир ваһид артырдыг, 7 алынды.

«7 машын хырмандан тахыл дашыјырды. Хырманна 2 машын да кәлди. Машынларын сәјы нечә олду?».

Ушаглар мәсәләни һәлл едәркән 7 машынын үстүнә әввәл бирини, сонра исә о бирини кәлирләр. Бу заман топлама чөдвәли тәтбиг едилир вә тәкрарланыр.

Шакирдләрә дә мәсәлә гурмағы **өјрәдирәм**. Тәчрүбә кәстәрир ки, онлар, әдәтән бир мәсәләнин сүжәтини ејнилә тәкрар едилрәр. Белә һәлләра јол вермәмәк үчүн тез-тез онларын диггәтини мүхтәлиф әшја вә һадисәләрә јөнәлдирәм.

Дәрслијин гурулушуну позмәдан шакирдләри бәзи чоходурлар вә функционал асылылыгларла таныш едирәм.

I сифидә «30—7 шәклиндә чыхма» мөвзусунда дәрәсә шифаһи һәсаблама илә башлајырам. Јазы тахтасында әввәлчәдән јаздыгым мисалларын үстүнү ачырам.

$$23+7=$$

$$10-7=$$

$$40-30=$$

$$55-10=$$

$$67-20=$$

$$3+50=$$

$$20+10=$$

$$43+6=$$

$$52+5=$$

Мисалларын һәллиндә бүтүн шакирдләр фәал иштирак едилрәр.

— $33+7=40$. Бу һансы әмәлә аиддир? (Топламаја)

— Топламаның компонентләрини сәјын (Шакирдләр сәјырлар).

— $43-3=40$. Бу һансы әмәлә аиддир? (Чыхмаја)

— Чыхманың компонентләрини сәјын. (Шакирдләр сәјырлар)

Јазы тахтасында белә бир мисал верилир:

$$x+5=85$$

— Бу мисалы нечә һәлл етмәк ләзымдыр? (Бу мисалда биринчи топланан мәнһулдур. Ону топламаг үчүн мәлум топлананы чөмдән чыхмаг ләзымдыр: $x=85-5$, $x=80$)

—45 әдәдләринин мәртәбә топланларыны дејин ($45=40+5$)

—Буну даһа нечә јазмағ олар? ($45=5+40$)

—Нә үчүн чәм дәјишмәди? (Топлананларын јерини дәјишдикдә чәм дәјишмир).

Сонра бир шакирд јазы тахтасына чағырыб 9 рәғәмини верир, мәсәлә тәртиб етмәји вә чавабыны тапмағы тапшырырам. Шакирд белә бир мәсәлә гурур: «Ата гызлары үчүн 9 метр, ана исә 4 метр аз парча алды. Ата илә ана бирликдә нечә метр парча алды?».

— Бу нечә мәсәләдир? (мүрәккәб)

— Нә үчүн? (Чүнки бу мәсәлә ики мәһил вәр).

Башга бир шакирд мәсәләнин шәртини јазы тахтасында гысача јазыр:

I—9 м.

II—? 4 м аздыр.

Мәсәләнин шәрти үзәриндә бүтүн синиф ишләјир.

Мәсәлә белә тәһлил олуноур:

— Мәсәләнин суалына бирдән-бирә чаваб верә биләрикми? (Јох).

— Нә үчүн? (Чүнки ананын нечә метр парча алмасы мәлум дејил).

— Буну нечә билмәк олар? 9-дан 4-ү чыхмагла.

— Нә үчүн 9-дан 4-ү чыхырыг?

(Чүнки мәсәләдә дејилир ки, ана атанын алдығындан 4 м аз парча алды).

— Инди суала чаваб верә биләрикми? (Бәли, биләрик).

— Нечә чаваб верәрсиниз? (9 метр парчаја ананын алдығы парчаны әләвә етмәк ләзимдыр).

— Мәсәләнин һәллини јазын:

1) $9-4$

2) $9+(9-4)$

$x=9+(9-4)$

$x=14$

Чәваб: 14 метр.

Шакирдләр мәсәләни һәлл едәркән һәр бир мәрһәләдә изаһат верирләр.

Һәр мәсәләнин тәһлилинә кениш јер верирәм. Бу заман верилән кәмијјәтләр арасында мәсәләнин мәзмуну илә мүәјјән едилән асылылыг вә әләгәләрин ашкара чыхарылма-

сы диггәт мәркәзиндә дурур. Мәсәләдә мәлум олан вә ахтарылан кәмијјәти, онларын арасындакы ријазә әләгәни дүзкүн фәргләндирмәји өјрәтмәк үзәриндә дә чох дајанырам.

Ријазәјјатдан програм материалын әввәлкинә ишбәтән чәтинлијини нәзәрә аларат шакирдләри һәддиндән артыг јүкләмәмәјә чалышырам. Бу мәгсәдлә бәзи мөвзулары кечәркән ријазә танунаујјунлулары практик јолла өјрәдир, онлардан чыхан нәтичәләри әзбәрләмәји тәләб едирәм. Програмда вә дәрсликдә һәндәсә материалы кенишдир. Шакирдләрин јалныз шәкил вә объектләрдә дүз хәтти, әјри хәтти, сыныг хәтти, үчбучаг вә дөрдбучаглы, хүсусилә дүзбучаглы вә квадрат тапмағы вә ајыра билмәләри кифәјәтдир.

Һәндәсә материалын һесабла әләгәли тәдриси шакирдләрин инкишафына күчлү тәсир кәстәрир. Бу јәни материалла әввәлләр өјрәнилмиш фактлар вә һадисәләр арасында гаршылыглы әләгәни көрмәји, мүгајисә апармағы өјрәдир.

Дәрсдә 3 вә 4 әдәдини өјрәдәркән үчбучаг вә дөрдбучаглы дүзәлдирәм. Бурада үчбучагын үч тәрәфи олдуғуну шакирдләр әјани сурәтдә көрүрләр. Јазы тахтасында үчбучагын шәклини чәкиб онун тәрәфләринин бирләшдији нөгтәнин тәлә адландығыны, ики тәрәфин әмәлә кәтирдији һиссәнин бучаг адландығыны баша салырам. Беләликлә, шакирдләр үчбучагын 3 тәрәфи, 3 тәпәси, 3 бучагы олдуғуну да шүүрлу сурәтдә өјрәнирләр.

3 вә 4 әдәдләринин өјрәдилмәси үчбучаг вә дөрдбучаглынын мүгајисәси әсасында хәјли асанлашыр. Шакирдләр белә мүһакимә јүрүдүрләр: 4 әдәди 3-дән бир ваһид чоходур. Дөрдбучаглы да үчбучагдан бир тәрәф, бир тәпә вә бир бучагынын чохлағу илә фәргләнир. Демәли, дөрдбучаглынын элементләринин сајыны кәстәрән әдәд үчбучагынкындан чоходур.

Башга бир дәрсдә шакирдләри хәтләр чохлағу илә таныш едирәм.

I синифдә шакирдләр дүзбучаглы илә жанашы чохбучаглы һаггында да илк мә'лумат алырлар. Бу, мә'лумат да әсасән, дөрдбучаглы илә мүгајисә просесиндә верилир. Әввәлчә дөрдбучаглылар вә чохбучаглылар чәкилмиш таблону јазы тахтасында асырам. Сонра исә дөрдбучаглы илә чохбучаглы арасындакы фәрпи изаһ едирәм.

Шакирдләрин һәндәси фигурларын элементләрини, һәмчинини башга анлајышларын тә'сирини билмәләри зәрури дејил.

Шакирдләрә һәр һансы бир саһә үзрә билик вә мә'лумат вермәклә кифајәтләнемәк олмаз. Верилән билик вә мә'луматы тәкрат етмәк ону мүхтәлиф чалышмаларла кенишләндирмәк вә мөһкәмләндирмәк ләзимдыр. Мөһкәмләнемәнин дә

мәгсәди гаврама вә анлама просесиндә газанылмыш биликләри шакирдләрин һафизәсиндә узун мүддәт сахланмасыны тә'мин етмәкдир. Тә'лим просесиндә мүвафиг тәмринләр, хүсуси тәкратлама мәшғәләләри өјрәнилмиш материалын узун мүддәт јадда галмасыны тә'мин едир. Она көрә дә шакирдләрә һәндәси материаллар һаггында верилән анлајышлары мөһкәмләндирмәк, һәндәси фигурлары бир-бириндән фәргләндирмәк бачарығыны ашыламаг үчүн илк тәкрат чалышма верирәм. Бунун үчүн һәндәси фигурларын моделләриндән истифадә едирәм.

I синиф шакирдләринә үчбучаг, дөрдбучаглы вә чохбучаглы һаггында верилән биликләри системә салмаг үчүн онлара мүстәгил чалышма верирәм.

Ушаглар мүшаһидә етмәји өјрәдәк

М. ЧАББАРОВА

Јени програма кечмәклә әлагәдар ибтидан мәктәбин гаршысында бөјүк вәзифәләр дурур. Бу, ибтидан синифләрдә тәдрис үсулларынын дәјишилмәсини дә ирәли сүрүр. Инди мүәллим үчүн јарадычылыга, педагожи ахтарышларла кениш үфүгләр ачылыр. Материалын өјрәдилмәсинин јени методикасыны јаратмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, кечмиш үсулларын дәјәрини дүзкүн гијмәтләндирмәк тәләб олунур. Јалныз бунун әсасында бүтүн тә'лим просесини тәкмилләшдирмәк мүмкүндүр. Мүасир тә'лим үсулларынын сечилмәси јени програмын әсас идејаларынын (инкишафетдиричи вә тәрбијәдичи тә'лимин, биликләрин мүстәгил әлдә едилмәсинин, ушагларын идрәк фәалијәтинин инкишаф етдирилмәсинин) һәјата кечирилмәсини тә'мин едир. Тәбиәти өјрәнәркән, шүбһәсиз, мүшаһидә дә белә үсулларла дахилдир.

Јени програмда ушагың мәктәбә кәлдији илк күндән тәбиәтин өјрәнилмәси нәзәрдә тутулур. Бу саһәдә иш мүшаһидәләрлә башланыр. Мә'лумдур ки, 7—9 јашлы ушаглар әшјаны, һәр шејдән әввәл, һисси гаврајышла дәрк едирләр. Гаврамада нә гәдәр чох һисс органы иштирак едирсә, билик о гәдәр там вә дәрин олур. Лакин өз-өзлүјүндә гаврајыш һәлә мүшаһидә һесаб олунмур. Ону тәшкил етмәк ләзимдыр. Она көрә дә мүшаһидә дедикдә бизи әһәтә едән варлыгдыкы әшја вә һадисәләрин шүрүрлү тәшкил олунмуш гаврајышы нәзәрдә тутулур. Бу просесдә әшја вә һадисәләрин ән мүһүм әләмәтләри, сәбәб-нәтичә әлагәләри өјрәнилир.

Беләликлә, мүшаһидә иради гаврајышдыр. Онын көмәји илә әтраф әләмин мүәјјән ганунаујунлуғлары ајдынлашдырылыр. Бу просес мүәллимин рәһбәрлији вә истигамәти олмандан мүрәккәб вә чәтиндир. Мүшаһидә

дөний тәшкили заманы шакирдләрин физиоложи вә психи хусусијјәтләри нәзәрә алынмалыдыр. Тәбии дәркәтмә вә тә'лим үсулу кими мүшаһидә ибтидан синифләрдә бөјүк педагожи әһәмијјәтә маликдир. Мүшаһидә шакирдләрин фикри фәалијјәтини фәаллашдырыр, онлара дүзкүн фикирләшмәји өјрәдир, онларда мүстәгиллији, һәр шеји өјрәнмәк һәвәсини артырыр, әтраф аләмә Мичурин мүнасибәти тәрбијә едир.

Мүшаһидәнин әвәседилмәз тәрбијәви әһәмијјәти одур ки, мүтәшәккил мүшаһидә әсасында нәтичә чыхаран шакирд онун доғрулуғуна шүбһә етмир. Онун билији әгидәјә чеврилир. Бу исә, мә'лум олдуғу кими, дүзкүн, елми—материалист дүнјакөрүшү јаранмасынын мүһүм шәртләриндән биридир. Ушағлары мүәјјән дүнјабәхышы нәтичәләри чыхармаға кәтирмәк артыг ибтидан синифләрдә бир вәзифә кими гаршыја гојулур. Мәсәлән, тәбиәт там ваһиддир, о, бир-бири илә гаршылыгыла әлағәдә олан ајры-ајры элементләрдән ибарәтдир: тәбиәтдә һәр шеј даим дәјишир; инсан тәбиәтә тә'сир едир вә ону дәјишир вә с. һеч шүбһәсиз, бу нәтичәләр, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин тәбиәтдә билаваситә мүшаһидәләри әсасында әмәлә кәлир.

Мүшаһидә шакирдләрин естетик тәрбијәсинә дә күчлү тә'сир кәстәрир. Онун көмәји илә ушағлар кәзәлликләри баша дүшүр вә гаврајырлар. Јалпыз мүшаһидәләр вәситәсилә бизи әһәтә едән аләмин кәзәлликләрини (мешә, чәмән, тала, бағ, чај, дағ, улдузлу көј вә с.) конкрет олараг кәстәрә билирик. Кәзәллијин гавранмасы илә онларда тәбиәтә мәнәббәт вә ону мүнафизә етмәк чәһди тәрбијә едирик. Шакирдләр ичтимаи әмәјин мәһсулуна еһтијатла јанашмағы, бүтүн чанлы вә чансыз тәбиәти горумағы өјрәнирләр.

Мүшаһидә ушағларын әмәк тәрбијәсини тә'мин едир. Мүшаһидә заманы бир тәрәфдән онлар мүәјјән практик ишләр јеринә јетирирләр, диқәр тәрәфдән әһалинин әмәк фәалијјәти илә таныш олурлар. Беләликлә, онларда әмәјә мәнәббәт, әмәк

адамларына һөрмәт һисси инкишаф едир.

Мүшаһидә ушағларда вәтәнпәрвәрлик һиссинин тәрбијәси үчүн дә кәзәл шәраит јарадыр. Мә'лумдур ки, вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси өз мәнәллини өјрәнмәкдән вә она мәнәббәтдән башлајыр.

Беләликлә, мүшаһидә вәситәсилә ушағлар мәнкәм, шүүрлу, биликләр алыр, онларын тәфәккүрү, нитги, марағы, јаддашы вә диггәти инкишаф едир. Онларда һәр шеји өјрәнмәк һәвәси, мүшаһидәчилик габиллијјәти јараныр. Мәнз буна көрә дә јени програмда тәбиәти вә әһалинин әмәјини өјрәнмәји мүшаһидәләрлә башламаг лазым билинир.

Мүшаһидәнин тәшкилинин мүһүм педагожи вәзифәси ушағларда тәбиәти өјрәнмәјә давамлы мараг тәрбијә етмәкдир.

Кичик јашлы мәктәбилиләр сон дәрәчә һәр шеји өјрәнмәјә һәвәс кәстәрирләр. Һәр шеј онлары марагландырыр, онлар һәр шеји билмәк истәјирләр вә һәмишә «Нә үчүн?» суалыны гојурлар. Кечә вә күндүз нә үчүн әмәлә кәлир? Фәсилләр нә үчүн дәјишир? Нә үчүн бу күн сојугдур, дүнән исә исти иди? Ушағларын психоложи хусусијјәтләринин инкишафы илә бағлы олан белә мараг мүшаһидә тәшкил олунаркән мүәллим тәрәфиндән нәзәрә алынмалыдыр. Ушағларын идрәк габиллијјәтини инкишаф етдирмәк, марағыны сахламаг вә онун давамлылығыны јүксәлтмәк лазымдыр. Буна мүхтәлиф јолларла наил олмаг мүмкүндүр.

Мүәллим даим ушағлара баша салмалы вә конкрет мисаллар әсасында кәстәрмәлидир ки, мүшаһидәләр билик әлдә етмәјин мүһүм вәситәсидир. Һәгигәтән, мүшаһидә вәситәсилә биз мүрәккәб һәјат китабыны охумағы өјрәдирик. Мүрәккәб шеји исә тәдричән, һиссә-һиссә, мәрһәләләрлә, һәм дә јахшы дүшүнүлмүш методика илә өјрәтмәк мүмкүндүр. Бурадан илк тәләб мејдана кәлир. Ушағларын психи инкишафынын хусусијјәтләрини һесаба алмаг вә онун әсасында мүшаһидәнин прак-

тик эһемийјетини көстөрмөк.

Мүшәһидәләрин тәшкилине верилән икинчи мүнүм тәләб мұәллимин өзүнүн тәлимин бу үсулуна һәгиги мұнасибәтидир. Ушағлар өзләрини чәләб едән ишә јашлыларын, илк нөвбәдә, мұәллимин мұнасибәтини тез һиссе едирләр. Ишдә кичичик сојуг-һанлылыг бөјүк зәрәр јетирә биләр. Бурада мұәллим мұвафғәнијәтә инанан, руһландырычы кими һәрәкәт етмәли вә өзү дә бөјүк һәвәслә ушағларла бирликдә ишләмәлидир. Ушағларын күчүнә мұвафиг олман, изаһ едилмәмиш тапшырыг верилмәмәли вә тапшырыгын һәр бир шакирд тәрәфиндән јеринә јетирилмәси мүтләг јохланылмалыдыр.

Үчүнчү мүнүм тәләб валидејиләрин бу ишә һазырлашдырылмасыдыр. Мүшәһидәнин апарылмасында онларын ушағларә нечә көмәк едә биләчәкләри ајдылашдырылмасыдыр.

Ушағларын мұшәһидәјә марағынын сахланмасы вә инкишафына мүнүм методик тәләб проблем шәрәитинин јарадылмасыдыр. Шакирдләрин гаршысында елә вәзифәләр гојулмалыдыр ки, онлар бирдән-бирә јеринә јетирә билмәсинләр. Дүшүнсүшләр, мүтләг мүнтәзәм машиһәдәләр апармалы олсунлар, үмумиләшдирмә апарсынлар.

Әввәлчә, үмуми вәзифәләр гојулу, сонра конкретләшдирилир. Мәсәлән, инсанларын һәјатында, онларын тәсәррүфат фәалијјәтиндә дәјишмәсини өјрәнмәјин эһемийјәти кими үмуми вәзифә гојулу. Мұәллим конкрет мәсәлә әсасында һаванын кәнд тәсәррүфаты ишләринә, нәглијјата, һәмчинин ушағларын, әһалинин күндәлик һәјатына тәсирини көстәрир. Бурадан нәтичә чыхарылыр. һаванын нечә олачағыны әввәлчәдән мұәјјәнләшдирмәји өјрәнмәјин эһемийјәти бөјүкдүр. Бунун үчүн исә мүнтәзәм мұшәһидәләр апармаг, һава һаггында ел арасында дејиләнләри јохламаг вә јерли әламәтләри өјрәнмәк лазымдыр. Јалныз мүнтәзәм мұшәһидәләр әсасында атмосфер просесләрин сирләрини өјрәнмәк, бир күн әввәл һава-

нын нечә олачағыны демәјә имкан верән һанунаујгунлуғлары мұәјјәнләшдирмәк мумкүндүр. Шакирдләрә баша салынмалыдыр ки, һаванын һәр бир елементи дикәриндән асылдыр вә бу асылылыг сон дәрәчә мурәккәбдир.

Әкәр мұшәһидәнин нәтичәләриндән бүтүн фәнләрин тәдрисиндә истифадә етмәк мумкүндүрсә, ушағлар мұшәһидәләрә бөјүк мараг көстәрирләр. Белә олдуғда мұшәһидә мәктәбдә ваһид тәдрис-тәрбијә просесинин тәркиб һиссәсинә чеврилир, шакирдләрин үмуми инкишафыны тәмин едир вә онларда мөһкәм биликләр формалашыр.

Мүшәһидәләрин тәшкили вә кечирилмәсиндә мұәллимин ишинин әсас нөвләри һансылардыр?

1. Мүшәһидәнин мәзмунунун мұәјјәнләшдирилмәси.

2. Мүшәһидә объектинин сечилмәси.

3. Мүшәһидәнин кечирилмә вахтынн вә мүддәтинин мұәјјәнләшдирилмәси.

4. Ушағларын мұшәһидәјә психоложи, практик чәһәтдән һазырланмасы (онларда мұшәһидә үчүн лазым олачаг тәсәввүр вә аңлајышларын јарадылмасы).

5. Мүшәһидәнин мәғсәдинин вә вәзифәләринин мұәјјәнләшдирилмәси. Мұшәһидә үчүн јаддашын тәртиби.

6. Мүшәһидәнин нәтичәләринин нечә гејд едилчәјинин ишләниб һазырланмасы. Шәрти ишәрәләр, синиф тәғвими вә шәхси күндәлик вә с.

7. Ушағларда мүнтәзәм мұшәһидәләрин нәтичәләрини үмумиләшдирмәк вәрдишинин јарадылмасы. Мұшәһидәләрин нәтичәләриндән ајры-ајры дәрсләрдә истифадә етмәк формаларынын мұәјјәнләшдирилмәси.

8. Мүшәһидә просесиндә, һәмчинин онун нәтичәләри үзрә гаршылығлы әләғәнин садә сәбәбләринин мұәјјәнләшдирилмәси.

9. Мүшәһидә просесиндә ушағын шәхсийјәтинин ајры-ајры чәһәтләринин (мұшәһидәчилик, һәр шеји өјрәнмәк һәвәси вә с.) өјрәнилмәси.

Бизн эһатә едән тәбиәт өз һадисәләри илә сон дәрәчә мүхтәлиф вә мүрәккәбдир. Мүшаһидәнин мәзмунунун мүәјјәнләшдирилмәсинин әсас принципи програмда нәзәрдә тутулан тәсәввүр вә анлајышларын һәчминини ујғунлуғу принципи олмалыдыр. Лакин мүшаһидәләрин мәзмунуну јалыыз програмла мәнһудлашдырмаг олмаз, онун һәчми бир гәдәр кениш олмалыдыр. Белә ки, бир чох тәсәввүр вә анлајышлар шакирдләрин шәхси мүшаһидәләри, онларын тәчрүбәләри әсасында јараныр.

Шүбһәсиз, мүшаһидәнин мәзмуну јерли тәбиәтин вә инсанларын әмәјинин хусусијјәтләриндән дә асылы олмалыдыр. Тамамилә ајдындыр ки, програмда дирриктә, мешәдә, чај кәнарында мүшаһидәнин апарылачағы нәзәрдә тутулмасына бахмајараг, бунун үчүн имкан олмајан јерләр чохдур. Она көрә дә јерли шәраитдән асылы олараг мүәллим бу мәзмуну кенишләндирә, дәигләшдирә, конкретләшдирә биләр.

Һава үзәриндә мүшаһидәләрин ејни вахтда апарылмасынын вә мүнтәзәмлијинин көзләнилмәси мүтәшәккил мүшаһидәләр үчүн зәрури шәртдир. Јалныз белә һалларда шакирдләр өз мүшаһидәләрини метеорологи стансијанын мүшаһидәләри илә мугајисә едә биләрләр.

Фенеоложи мүшаһидәләр бу вә ја дикәр һадисәнин баш вермәси илә әлагәдар кечирилир. Лакин әкәр процес јаваш кедәрсә (мәсәлән, пажыда јарпагларын саралмасы), мүшаһидәни һәфтәдә бир дәфә, күнәш үзәриндә мүшаһидәни исә ајда бир дәфә апармаг лазымдыр. Мүәллим һәр бир объект үзрә мүшаһидәнин мүддәтини хусуси јаддаш шәклиндә јазыб дивара вура биләр.

Мүшаһидә объект вә онун мүддәти мүәјјән едилдикдән сонра ушагларын мүшаһидәјә һазырланмасы үзрә иш апарылмалыдыр. Бу заман объект һаггында садә тәсәввүрләр вә анлајышлар јараныр.

Мусиги лүғәти үзәриндә ишин тәшкили

В. ХӘЛИЛОВ

Азәрбајҗан ДЕТПИ-нин аспиранты

Үчиллик ибтидаи тә'лимә кечилмәси вә јени програмларын тәтбиғи синиф мүәллимләриндән өз үзәрләриндә даһа чидди ишләмәји, ана дили, тарих, тәбиәтшүнаслыг, тәсвири инчәсәнәт, мусиги вә с. фәнләрин тәдрисиндә даһа чох мүрәккәб сөзләрин мә'насыны шакирдләрә чатдырмағын јени үсуллары үзәриндә дүшүнмәји вә бунун үчүн лазым олан әләвә әдәбијјатдан истифадә етмәји тәләб едир.

Ғабагчыл тәчрүбәјә әсасланан совет педагогика елми өјрәдир ки, шакирдләрин лүғәт еһтијатыны артырмаг мүнһүм мәсәләләрдән бири олмагла, һәм дә бу мәсәләјә бүтүн фәнләрин тәдриси заманы чидди диггәт јетирилмәлидир.

Лакин тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, республикамызын ибтидаи синиф мүәллимләринин әксәријјәти анчаг ана дили дәрсләриндә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны артырмаг гајысына галыр, башга фәнләрин тәдриси заманы исә лүғәт үзәриндә иши аз гала тамамилә унудурлар.

Ғабагчыл иш тәчрүбәси әсасында чохдан мүәјјән олуимушдур ки, мүхтәлиф фәнләрин тәдриси просесиндә гаршылыгы әләтә јаратмаг вә ајры-ајры мөвзулары әлагәли шәкилдә тәдрис етмәк мүсбәт нәтичә верир.

Ибтидаи синифләрдә мусиги фәннинин тәдриси заманы лүғәт үзәриндә иши сәмәрәли тәшкил етмәк вә мувафиг синифләр үзрә ана дили

дәрсликләриндәки мөвзулары мусиги дәрсләриндә, јахуд да әксинә, ана дили дәрсләриндә ајры-ајры ше'р вә һекајә мәтиләри шакирдләрә өјрәдиләркән, орадакы сөз вә терминләрин мусиги илә әлагәли тәдрисини зәрури олдуғуну сөйләсәк, һеч дә сәһв етмәрик.

Ибтидаи мәктәбин I, II, III синифләри үчүн һазырланмыш «Ана дили» дәрсликләринә нәзәр салдыгда мүүјјән едирик ки, мүүллифләр һағлы оларағ китаба ибтидаи мәктәб шакирдләри үчүн характерик олан мусиги сөzlәри верилмиш, мәтиләр дахил етмишләр.

Белә ки, I синиф үчүн «Ана дили» дәрслижиндә (мүүллифләри J. Кәримов вә M. һәмзәјевдир) 14 сөз (дәрсликдә маһны 2, нәғмә 3 вә лајлај 9 дәфә мұхтәлиф мөвзуларын таркибиндә тәқрар олунур), II синифиң «Ана дили» дәрслижиндә (мүүллифләр J. Кәримов, III. Ағажев вә H. Абдуллајевдир) 40 сөз, (дәрсликдә маһны 10 вә нәғмә 18 дәфә мұхтәлиф мөвзуларда тәқрар олунур) вә III синифин «Ана дили» дәрслижиндә (мүүллифләри H. Қазымов, Ә. Гуляјев вә Ч. Чәбрајылбәјлидир) исә 22 сөз (дәрсликдә нәғмә сөзү 5, маһнылар 2 вә ашығ сөзү 2 дәфә тәқрар олунур) верилмишдир.

Биз ибтидаи синифләрдә шакирдләрин һәммин мусиги сөzlәринин нечә мәнимсәдикләрини өјрәймәк мәғсәди илә Бақыдакы 7, 12 вә 132 нөмрәли мәктәбләрдә мұшаһидә апардығ. Мә'лум олду ки, шакирдләр истәр «Ана дили», истәрсә дә «Нәғмә вә мусиги» дәрсликләриндә верилмиш мусиги сөzlәринин мә'насыны изаһ етмәкдә чәтинлик чәкир, јазылы вә шифаһи нитгләриндә онлардан истифадә едә билмирләр. Әлбәттә, вәзијјәтин бу шәкилдә олмасы көстәрир ки, ибтидаи синиф мүүәллимләринин әксәријјәти мусиги фәнни үзрә програмда көстәрилмиш мөвзуларда анд сөз вә терминләри өјрәтмир, бу мәсәләјә икинчи дәрәчәли иш кими бахыр. Чох ачыначағлы һалдыр ки, ибтидаи синифләрдә мүүјјән гәдәр тәчрүбә газаныб, фәрәһли нәтичәләр әлдә едән

синиф мүүәллимләримиз белә мусиги лүғәти үзәриндә иши сәмәрәли тәшкил едә билмирләр. Онлар һәмчинин ана дили дәрсләриндә ајры-ајры мөвзулары, ше'р вә ја һекајәләри кечәркән белә мәти дахилиндәки мусигијә анд сөз вә терминләрин үзәриндән «сакитчә кечир» вә бунларын мә'насыны шакирдләрә чатдырмаға сә'ј көстәрмирләр. Нәтичәдә шакирдләр ана дили дәрсләриндә өјрәндикләри ше'р вә һекајәләрдә верилмиш мусиги сөzlәринин мә'насыны билмир, һәммин сөzlәрдән истифадә етмирләр.

26 Бақы комиссары рајонундакы 7, 12 вә 132 нөмрәли үмүмтәһсил мәктәбләриндә апардығымыз сорғулар көстәрди ки, һәммин мәктәбләрин I синиф шакирдләри маһны, лајлај, рәғс, түтәк, шејпур, оркестр сөzlәринин, II синиф шакирдләри исә ашығ, нәғмә, мизраб, тел, саз, барабан вә с. сөzlәрин мә'насыны билмирләр. III синиф шакирдләринин әксәр һиссәси дә ашығ, неј, сәда, гавал, опера, театр, мусигили тамаша вә с. сөzlәрин мә'насыны билмәдикләри үчүн чүмлә гуран заман онлардан истифадә едә билмир.

Биз адларыны чәкдијимиз мәктәбләрдә I вә II синиф шакирдләринин нәғмә вә ашығ сөzlәрини нечә баша дүшдүкләрини јохламағ мәғсәди илә тәчрүбә дәрсләри апардығ (1969—1970-чи дәрс илиндә).

12 нөмрәли мәктәбин I синифиндәки (мүүәллим һилал Әфрасијабовдур) 14 нәфәр шакирддән 2 нәфәри нәғмә сөзүнүн мә'насыны әсасән дүз изаһ етди. Галан шакирдләрин чаваблары исә дүзкүн олмады.

Бә'зи шакирдләрин чавабындан ајдын олду ки, онлар нәғмә сөзүнү мұхтәлиф тәрздә баша дүшүрләр. Бу сөзү изаһ едән шакирдләрдән 3 нәфәри исә гисмән әсас мә'наја јахын чаваблар вермишдир.

Вәзијјәтин бу шәкилдә олмасыны нәзәрә аларағ, биз нәғмә сөзүнүн мә'насыны әтрафлы изаһ етдик. Көстәрдик ки, нәғмә—ше'рлә мусигинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш сәдә вокал (охунан) мусиги нүмүнәсидир.

Нәгмә сөзүнү ушаглара даһа этрафлы баша салмаг үчүн I синфин «Ана дили» дәрслижиндә верилмиш «Баһар кәлир» ше'рини бәдии гираәтлә, сонра исә һәмин ше'рә бәстәкар Фикрәт Әмировун бәстәләдији мусиги илә ифа етдик. Бундан сонра шакирдләр асанлыгла баша дүшдүләр ки, «Баһар кәлир» ше'ри әввәлчә ше'р кими, сонра исә нәгмә кими ифа олунду.

Сонракы сөһбәтимиздә шакирдләрә чәтдырдыг ки, һәр бир ојаг, көзәл мәзмуна малик олан ше'рә мусиги бәстәләмәк мүмкүндүр. Бәстәкарларымыз да мәктәб јашлы ушагләр үчүн јени нәгмәләр бәстәләјәркән, буну нәзәрә алыр, ушаглари марагландыран, онларын севинчинә сәбәб олан ше'рләрән истифадә едирләр. Шаир Зејнал Чаббарзадәни «Баһар кәлир» ше'ринә бәстәкар Фикрәт Әмиров мусиги бәстәләмишдир.

Ајры-ајры мусиги сөзләри үзәриндә изаһат ишләринин сәмәрәли тәшкили шакирдләри мүхтәлиф сөз вә терминләри шүурлу баша дүшмәјә алышдырыр.

Бақыдакы 7 нөмрәли мәктәбин II «а» синфиндә (синиф мүәллими Физзә Мәммәдовадыр) шакирдләрин ашыг сөзүнү нечә баша дүшдүкләрини мүәјјән етмәк үчүн апардыгымыз суал-чавабда 17 нәфәр шакирд иштирак етди (синифдә 30 нәфәр шакирд варды).

Шакирдләрин вердији чаваблардан мүәјјән олду ки, онларын әксәр һиссәси халг сәнәткары олан ашыгын әсас кејфијјәтләрини садалаја билмир. Нисс олунур ки, шакирдләр халг мусиги јарадычылығынын көркәмли нүмајәндәләриндән олан ашыгларын иши, пешәси һаггында мүәјјән мә'лумата маликдирләр. Лакин чаваб верән шакирдләрән һеч бири ашыгын бүтүн хусусијјәтләрини ардычыл көстәрә билмәмишдир.

Биз ашыг сөзүнү даһа «чанлы» шәкилдә өјрәтмәк үчүн синифдә ашыг һүсәјн Чаванын «Азәрбајчан» маһнысынын динләнмәсини тәшкил

етдикдән сонра шакирдләрә ашагыдакы мә'луматы вердик:

— Ушагләр, динләдијиниз маһнын сөзләри, мусигиси вә ифачысы мүәллифин өзү иди. Ашыг һүсәјн Чаван өз маһнысыны сазла мүшәјјәт едәрәк, магнитофон лентинә јаздырмышдыр.

Һәлә чох гәдимләрдә халг ичәрсиндән чыхмыш сәнәткарлар ајры-ајры шәнликләрдә мараглы нағыллар дејир, көзәл маһныларла адамлары һејран едир, шәнләндиридиләр. Белә истәдадлы адамлар халг тәрәфиндән һәмешә севилмиш вә онлар мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф чүр адландырылмышлар. Ән гәдим заманларда ашыгын ады дәдә, озан, варсаг, јаншаг, даһа сонралар исә ашыг олмушдур.

Һазырда бизим зәманәмиздә јашајыб-јарадан ашыгләр халгын арзу вә фикирләрини, көзәл әмәлләрини, шән һәјатыны тәрәинүм едирләр.

Өз јарадычылығында бәдии әдәбијјат, халг театры, мусиги вә рәгс үнсүрләрини бирләшдирәрәк, онлары халга чәтдыран сәнәткарлара ашыг дејилир.

Әлбәттә, истәр ана дили, истәр сәдә мусиги дәрсләриндә һәр бир мусиги сөзү һаггында изаһлы вә әлағәли сөһбәтләрин кечирилмәси шакирдләрин марагына сәбәб олур, онларын сөз еһтијатыны артырыр. Тәчрүбә көстәрир ки, белә сөһбәтләр заманы өјрәнилән сөз узун заман шакирдләрин јадындан чыхмыр, онларын һафизәсиндә өзүнә мөһкәм јер тутур.

Үмумијјәтлә, ибтидан синифләрдә сөзләри ашагыдакы кими группашдыраг, мусиги лүғәти үзәриндә иши даһа сәмәрәли тәшкил етмәк олар:

1. Мусиги дәрсләриндә истифадә олунан сөзләр.

2. Ана дили дәрсликләриндә верилмиш сөзләр.

3. Синифдәнхариј гираәт (бәдии әсәрләр, гәзет вә журнал сәһифәләриндәки мәғаләләрдә верилмиш сөзләр) заманы ән чох ишләдилән сөзләр.

4. Радио вэ телевизия верилиш-лэриндэ тэсадүф олунап сөзлэр.

Биз јухарыда көстәрдијимиз груп-лара әсасән верилмиш сөзлэри вэ ары-ајры синифлэрин сәвијјәсини нәзәрә алараг мүәллимләримизә му-сиги лүгәти үзрә ашағыдакы кими бөлкү тәгдим едирик:

I синиф үзрә: гимн, нәгмә, аваз, түтәк, тәбил, шејпур, зил, бәм, мү-ғәрни, ханәндә, чалғычы, ифачы, со-лист, ансамбл, оркестр вэ с.

II синиф үзрә: ашыг, мизраб, чал-ғы, концерт, муғам, бәрдашт, рәнк, дәрәмәд, тәсниф, тарзән, дирижор, рәгс, рәггас, рәггасә, зәрбли алат, барабан, нағара, тоша нағара вэ с.

III синиф үзрә: арија, бајаты, га-вал, гәһрәмани, дүјет, дејишмә, дәм-кеш, увертүра, зәнк, зәнкулә, зүмзү-мә, зәрбли муғам, јаллы, каман, ку-ша, мәгам, мисри, нәгәрәт, пәрдә, раст, рүбаб, рүбан, сазәндә, тәрәнә, тәрәкәмә, ул, устаднамә, пауза (фа-сильә), харич, хәрәк, һава, һолавар, чобан бајаты, чәлили, чәнки вэ с.

Шүбһәсиз ки, мүәллимләр јухары-да көстәрдијимиз бә'зи сөзлэри мә'-насыны изаһ етмәкдә чәтинлик чәкә-чәкләр. Буун үчүн дә «Мустиги лү-гәти»ндән (рус дилиндә) Әфрасијаб Бәдәлбәјлинин изаһлы мустиги лүгә-тиндән истифадә етмәји мәсләһәт билирик.

Тәчрүбәјә әсасән дејә биләрик ки, јухарыда көстәрдијимиз мустиги сөз-лэринин ибтидаи мәктәб шакирдлә-ринә өјрәдилмәси көзәл нәтичә ве-рир. Бу, һәм дә шакирдлэрин иитг мәдәнијјәтинә мүсбәт тә'сир көстә-рир, онларын сөз еһтијатыны арты-рыр. Шакирдләрдә һәр һансы мусти-ги әсәри һаггыида ајдын, доғру, сәр-бәст вэ мәзмунлу фикир сөјләмәк габилијјәти јараныр.

Нәһәјәт, гејд етмәлијик ки, мусти-ги лүгәти үзәриндә ишин сәмәрәли тәшкили шакирдлэрини мустиги били-јини артырыр, онларын естетик тәр-бијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Тағы Шаһбази Симург

«Маариф вә мәдәнијјәт» журналы Азәрбајҗан Халг Маариф Комиссарлығының тәшәббүсү (коллекцияның 1922-чи ил октябрын 14-дә кечирилән ичласында чыхарылан гәрары) илә јарадылмыш, 1923—1927-чи илләрдә онун органы олмушдур.

«Маариф вә мәдәнијјәт» журналының биринчи нөмрәси 1923-чү илгн январ ајында чыхмышдыр. Журналың һәмин нөмрәсиндә халг маариф комиссары Мустафа Гулјев «Маариф вә мәдәнијјәт» адлы мөгаләсиндә журналың башлыча вәзифәсинин «...дағылмыш маариф гүввәләриңи бирләшдириб, ингилаби—кәбирни (Бөјүк Октябр социалист ингилабының—М. А.) мәдәни тәшәббүсләри вә маариф ишләринин јакшылашмасы урундакы мүбаризәдә ваһид чәбһә тәшкил етмәкдән» ибарәт олдуғуну да көстәришдир.

«Јени мәктәб» журналы нәшрә башлајанадәк (1924) «Маариф вә мәдәнијјәт» журналы һәм дә педагожи характер дашымыш Азәрбајҗан совет әдәбијјатының, мәдәнијјәт вә ичәсәнәтинин тәрәггисиндә мүһүм рол ојнамагла јанашы, марксист педагогикаының, тәдрис методикасының екишафына,

ИБТИДАИ МӘКТӘБИҢ ВӘЗИФӘЛӘРИ

Әһалисинин әксәријјәти савадсыз көј (кәнд—М. А.) чамаатындан ибарәт олан Азәрбајҗан үчүн маариф мәсәләләри сырасында ибтидаи тәлим, јахуд ибтидаи мәктәпләрдә тәрбијә мәсәләси ән бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ибтидаи тәлим вә тәрбијә исә сон дәрәчә ағыр вә мәшәгәтли олдуғу үчүн, бу мәктәпләрә олдуғча бөјүк бир диггәт вә еһтијатла јанашмаг тәләб едилир ки, буну да тәчрүбәли мүәллимләр һәмишә көстәрирләр.

Педагожи нөгтеји-нәзәрдән ибтидаи мәктәпләр үзәриндә дүрлү-дүрлү вәзифәләр вардыр ки, бу вәзифәләр хүсусунда бир нечә мүлаһизат дәрч етмәји мәнфәәтдән хали көрмәдик.

Сәккиз јашындан он ики јашынадәк чочуғларын тәрбијәсини ифа етмәк иши илә мәшғул олан ибтидаи мәктәб нә чүр тәрбијә илә мәшғул олмалдыр? Ибтидаи мәктәб чочуғ-

совет мәктәбиндә тәлим-тәрбијә ишләринин јенидән гурулмасына да хејли көмәк етмишдир.

«Ленин вә маариф», «Зәһмәт мәктәби һаггында», «Ибтидаи тәлим», «Орта тәлим», «Ибтидаи мәктәбин вәзифәләри», «Педагогика вә психологика», «Ингилаби педагогиканың јол вә мөгәдләри», «Бағча—ушағлар үчүн илк тәрбијә евидир», «Кәнд мәктәпләриндә бәдән тәрбијәси», «Мәсаи дәрсләри» вә башга мөгаләләр илк илләрдә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналының мазмун етибарилә дә педагожи төмајул дашыдығына инаидырычы дәлилдир.

«Маариф вә мәдәнијјәт» журналының редактору болшевик—јазычы Тағы Шаһбази Симург бәдн вә тәнгиди әсәрләри илә бәрәбәр бир сыра марағлы методик мөгаләләрини дә бурада дәрч етдирмишдир. «Ибтидаи мәктәбин вәзифәләри» мөгаләси марағлы олмагла, әһәмијјәтинин, тәзәлијини индијәдәк сахладығындан ону охучуларә тәғлим едирик. Мөгаләсинин дилгнә, демәк олар ки, тохунулмамышдыр.

М. АСЛАНОВ.

педагожи едмләр намизәди.

ларына көстәрдијимиз јашда лазым вә вачиб олан бәдән тәрбијәси, ичтиман тәрбијә вә идраки тәрбијә вермәлидир. Бу, ибтидаи мәктәбин вәзифәсидир. Лакин сајдығымыз үч чүр тәрбијәдән һансының лазым олдуғуну исә мүәллим вә мүтәәллимин хүсуси тәләб вә хаһишләриндән билмәк, мүәјјән етмәк олмаз, буну бөјүјән чочуғ вүчудунун бүтүн еһтијачларыны үмүми сурәтдә мүшаһидә етдикдә бәлли етмәк олар. Бурасы чох әһәмијјәтлидир.

Чочуғ үзвијјәтинә кәлдикдә, бу, бир мүәјјән бир физиоложи механизма (макина)-дан ибарәтдир ки, әсас јакшылығы һәр бир механизмдә олдуғу кими, мөһкәмлијиндән вә ишләјә билмәјиндән асылдыр. Үзвүнүн бир тәрәфдән чүрбәчүр нахошлуғларә, јорғунлуға вә гејри-зәрәрли тәсират верән әһвалларә гаршы дурмаға гадир олмасы ки, үзвүнүн јахуд бәдәнин мөһкәмлији дә дејә

биләриҙ, дикәр тәрәфдән онун иш көрмәси вә иш көрмәк үчүн кафи гүввә топлаја билмәси—бу үмуми бир ләфздә сәһһәт, сағлам бәдәндән ибарәтдир. Сағлам чочугун бәдәни кәләчәк мәрәзләрдән мудафиәжә чалышыр ки, чалышмағ үчүн мүәјјән бир гүввәјә малик ола билир. Бу мәсәләнин бу күн хусуси әһәмијјәти вардыр. Буну дүрүст аиламағдан өтрү мәмләкәтимизин бу күнки һалыны нәзәрә алмалыјыз; бахырсан ки, мәктәб биналарынын ахырынчы сәһәләр тәрәфиндән харабазар бир һала кәлинемәси бир јандан, чочугларын әлбәсә (палтар—М. А.) вә ајағтабы сарыдан бөјүк бир еһтијач ичәрисиндә, артығ фәна күнләр кечирмәкдә олмалары о бири јандан, куја сәһһәти—бәдән мәсәләсини гејримүмкүн бир һалда бурахыр. Дедикләримиз бу шәртләр сырасына ачлығ вә гејри әһваллары дәхи даһил етсәк, шүбһәсиз, истәдијимиз тәрбијәдән ваз кечмәк мәчбуријјәтиндә галачағығ. Лакин белә дејилдир. Зира бүтүн бу шәртләри нәзәрә аларағ, чочугларын сағлам бәдәнә малик олмағлары үчүн биз тәләбатымызын һамысыны дејил, анчағ минимум азлығыны тәғдим етмәлијик. Әлбәтә, мүмкүнәтдан кәнар чыхмағ олмаз. Амма нә гәдәр балача бир тәләбнамә тәғдим етсәк дә әски мәктәбдә чочуг һәјатына лагејд бир сурәтдә бахылдығы үчүн бу күнки азачығ тәләбатымыз чох бөјүк көрүнә биләчәкдир. Тәклиф етдијимиз бу кичик мәрәнамә нәдән ибарәт олмалыдыр?

Ән биринчи тәләб одур ки, мәктәбдәки чочуг, кәрәк, өз бәдәнинин сәһһәт вә сәләмәтлијини көзләјә билсин. Бунун үчүн чочуг бәдәнинин сәләмәтлијини өзү мұһафизә етмәли вә бу ишдә бачарығыны артырмалыдыр. Бу һисси ибтидан мәктәб чочугларында тәрбијә етмәлијик.

Педагоғларын мұһаһидәләриндән аилашылыр ки, мәктәбли кичик чочуглар шәхси сәһһәт ишләринә артығ диггәт верирләр вә вүчудларынын сәләмәтлијини мұһафизәјә чалышырлар.

Тәбабәт бәшәријјәт әләминдә ән гәдим елмләрдән олдуғу үчүн, буну хусуси сурәтдә гејд едирләр. Бәдәнин сәһһәт вә сәләмәтлији үчүн чочуглар өзләрини бир чох мүсри мәрәзләрдән (јолухучу хәстәликләрдән—М. А.) мұһафизә етмәлидирләр. Бу барәдә чочуглара, јери дүшдүкчә, мәлүмәт вермәк вәчибдир. Бундан өтрү хусуси бәһанә ахтармағ лазым кәлмир, чочуглар арасында мөвчуд дифтерија, скарлатина кими боғаз нахошлуғлары вә готурлуғ, кечәллик вә гејри мәрәзләр вә бөјүкләр арасында мұһаһидә олунаң јаталағ, гаулы ишәл, вәрәм вә башға хәстәликләрә тәсадүф етдикчә, бу вәја о мәрәз барәсиндә мұһаһидә ачылмалыдыр. Чох вахт чочуглар өзләри бу азар барәсиндә чүрбәчүр суаллар верирләр. Нечә олур ки, сағ бир чочуг бирдән-бирә ағыр бир нахошлуғ алыр? Әчәба бу мәрәзләрин сәбәби нәдир? Бу кими суаллар чочуглары чох вахт марағландырыр.

Сөз јохдур ки, бу мәрәзләр барәсиндә мұһаһидә етдикдә, чох да дәрин мәлүмәт вермәк лазым кәлмәјир. Сәһһи сурәтдә нахошлуғун сәбәби көстәрилирсә, кифәјәтдир. Нәтичәдә дә чочуг өз вүчудуну мұһафизә етмәји өјрәнмәлидир.

Раст дүшдүкдә мәдә нахошлуғлары хусусунда лазымдыр ки, чочуглара мәлүмәт верилсин. Иш бурададыр ки, чочуг, кәрәк, тәмизлијә алуғда олсун. Һәр бир ишиндә, һәр бир гәдәминдә тәмизлији көзләсин. Бу о гәдәр чәтин дејилдир. Һәр бир мүәллим истәрсә бу һисси сөјләдијимиз мұһаһидәләр вәситәсилә чочугларда ојада биләр.

ТӘМИЗЛИК ВӘ ЈАХШЫ ҺАВА

Буну биз билирик ки, Азәрбајҗанда мәктәб даһилиндә лазым олаң тәмизлији мәлүм шәраитдән долајы вүчүдә кәтирмәк мүшкүлдүр. Лакин бунунла белә чочуглара тәмизлији севдирмәк вә писликдән икраһ етдирмәк гејри-мүмкүн дејилдир. Буна һеч бир шеј мане ола билмәз. Бу сурәтдә чочуг бир нахошлуғдан хиләс ола биләр. Демәли, ибтидан мәктәб чочугуна өзүнү сари мәрәз-

лэрдэн (жаылмыш хэстэликлэрдэн— М. А.) мұһафизэ етмэк, мә'дэ (гарын) хэстэликлэриндэн сахланмаг вэ тэмиз һаваја алышмаг ишини өјрэтмэли вэ мүэјјән нәтичәјә мүвәффәг олмалыдыр.

Галды ибтидан мәктәпләрә дикәр тәрәфдән дә диггәт верилмәлидир ки, чочуглар јорулмасынлар, биһудә олараг артыг вахт сәрф етмәсинләр. Мәсәләи, чочугларын ган-тәр ичиндә јорулунчаја гәдәр ојнамаглары белә зәрәрлидир. Чочугларын јорулмағына јер верилмәмәлидир. Буну да чочуглара билдирмәлидир. Әлбәттә, бунула биз чочугун гүввәји-мүһәрриг вэ тәрбијәсинә мане олмајырыг ки, бу да јенә сәһијјә тәрбијәсини бир гисмидир.

Чочугун үзвүјјәти мөһкәм олмагла бәрәбәр, бир иш көрмәјә дә гадир олмалыдыр. Кәрәкдир ки, чочуг азачыг бир гүввә сәрф едиб дә, күлли иш вэ бөјүк нәтичә һасил едә билсин.

Демәк истәјирик ки, ибтидан мәктәбдә чочугларда зирәклик, чәлд вэ доғру һәрәкәт етмәк үчүн бачарыг вүчүдә кәтирмәјә чалышмалыдыр та ки, чочуг һәр бир һәрәкәтиндә өз билијини тәсдиг едиб, ачиз галмасын. Буну нә чүр һасил етмәк олар? Шәкк јохдур ки, бу һал јухарыда дејимиз бачарыг, зирәклик, чүрбәчүр ојунлар васитәсилә вэ зәһмәт нәтичәсиндә вүчүдә кәлә биләр.

Ојунларын ибтидан мәктәбдә мүөјјән мөвге тутмасына кәлинчә, лүзүмијјәти, зәһнимизчә сүбүтсуз гәбул едилир.

II

Ибтидан мәктәбдә һәр күн 3—4 вә ја 5 саат зәрфиндә јалныз дәрс охудулурса, педагожи нөгтеји-нәзәриндән е'тираз едилир. Бурада дәрсләр арасында ојун вэ ојунчаглардан истифадә олунмалыдыр, зира бүтүн дәрс саатларыны китаб вә јазы ишләринә сәрф едәчәк олурсаг, чочуг јорулур, фикри вэ зәһни долашыр. Бу, мұшаһидә едилмиш гәдим бир һәгигәтдир. Буна көрә дә ибтидан мәктәб чочугу охујаркән ојундан дәхи мәнһум едилә билмәз.

Лакин ојун мәсәләсинә кәлдикдә

ибтидан мәктәбдә һансы ојунларын ичра едилчәји иши нәзәр-диггәтимизи чәлб етмәлидир. Ојун вэ ојунчаглар јалныз әјләнмәк үчүн тәклиф олунмајырлар. Ибтидан мәктәб мәишәтиндә тәтбиг едилчәк ојунлара бир нечә тәләбләр дәхи тәгдим олунур ки, онсуз ојунлар әһәмијјәтләрини гәјиб етмиш (итирмиш—М. А.) олурлар.

Әввәл башдан, ојун мараглы олмалыдыр. Јә'ни ојун өзү-өзүнә чочугу һәвәсләндирмәлидир. Дикәр тәрәфдән чочуглары мәшгул едәчәк ојун онларын јашларына мұтабиг олдуғу кими, зорларына дәхи мұнасиб олмалыдыр. Бурада чочугларын зирәклијинә баис олан вә бәдәйләриндә ганын дөвр етмәсинә, һәм дә нәфәс фәалијјәтинә хидмәт едән ојунлара ајрыча диггәт верилир. Бундан башга чочугларда тәшәббүс ојадаи, онлара руһ верән, әһвалларыны хошнуд едән ојунлар дәхи вар ки, хүсуси сурәтдә төвсијә олуна биләр. Галды ки, бир-бирләринә кафил олмаг (мәсул олмаг—М. А.) һиссини чочуглара бәхш едән ојунлары биз тәкрар тәклиф едирик.

Һал-һазырда чочуг бағчаларында ичра едән бүтүн мүһәррик ојун вэ ојунчаглар ибтидан мәктәбә дахил едилмәлидир. Гачмаг, јүрүмәк, дырмашмаг, тулланмаг кими һәрәкәтләр һави едән (мәсул олмаг—М. А.) ојунлар ибтидан мәктәбдә башлыча мөвге тутмалыдыр. Бундан әлава, нишанә атмаг, су үзәриндә үзмәк вә гејри бу кими мәнфәәтли ишләр дәхи ојунлар сырасына дахил едилмәлидир. Тәәссүф ки, мәктәб шәраити бу ахырынчыларыны вүчүдә кәтирилмәсинә јол вермир.

III

Кечәлим зәһмәт ишләринә. Әввәлчә буну нәзәрә алмалыдыр ки, ибтидан мәктәбдә зәһмәт тәтбиг едилсин демәк о дејил ки, мәктәб тамамилә бир е'малатхана шәкли алсын.

Ваһид зәһмәт мәктәбиниң биринчи (ибтидан) мәртәбәсиндән зәһмәтин јалныз бә'зи нөвләри мәрәнамәјә дахил олуна биләр ки, онлар да

ашағыда сөйләдijимиз ишләрден ибарәтдир:

1) зираәтчилик ки, бизим ибтидан мәктәбдә бостанчылыг вә багчылыгдан ибарәт олмалыдыр;

2) малдарлыг. Бу да бизчә хырда ев һејванларыны сахламаг вә бөјүтмәк демәкдир;

3) евдарлыг иши ки, еви тәмиз сахламаг вә еһтијачларыны рәф етмәјә чалышмагдыр;

4) ип вә сапдан тохумаг вә һөрмәк;

5) ағачдан чүрбәчүр шејләр гајырмаг;

6) електрик чәкмәк ки, бу да доғрудан-доғруја јалныз бөјүк группларда (јухары синифләрде — М. А.) өјрәдилир.

Јухарыда сајдыларымыз зәһмәт һөвләринин һанкы бири ибтидан мәктәбдә тәтбиғ олунамасы вә чох әһәмијјәтли мәсәләдир ки, бу да башлыча мәктәбдә мөвчуд шәраитә бағлыдыр. Демәк истәјирик ибтидан мәктәбдә зәһмәт ишләринин бу вә ја о һөвү илә кетмәси бүтүн-бүтүнә мәктәбин техники имканындан асылыдыр. Лакин бурада диггәт вериләчәк бир шеј вар исә, о да зәһмәт һөвләринин дәрә саатларына мане олмасыдыр. Јәни зәһмәт тәтбиғ олунаркән гејри дәрәләр дәхи өз гајдасынча кетмәлидир.

Галды ки, бөјүк мигјасда зираәтчилик вә ја тохумаг иши—бу ибтидан мәктәбдә нүмајиш сурәтиндә көстәрилә биләр ки, о да јалныз истеһсалат барәсиндә данышылдыгы заман бир шәкил кими истифадә олунамалыдыр.

Зәһмәт дәрәсләри ибтидан мәктәбдәки чочуглара мүәјјән сурәтдә зәһмәт тәрбијә верир ки, нәтичәдә тәбни олараг чочуглар бир нечә хасијјәтләри әхз едирләр. Елә хасијјәтләр ки, онлар һәр бир ишчидән өтрү чох гијмәтлидир.

Әчәба, зәһмәт мәшғәләләри нәтичәсиндә чочуглар нә өјрәнмәлидир? Зәһмәт саатларындан лазыми сурәтдә истифадә етмәк үчүн буну билмәк вачибдир. Бизчә, чочугун әхз едәчәји хасијјәтләр бунлардан ибарәт олмалыдыр:

1) ишә харүгүладә гүввә сәрф етмәмәк, јәни чочуг ишә сәрф едәчәји гүввәдән гәнаәт етмәлидир. Бачардыгча аз гүввә ишләдәрәк, бөјүк нәтичә алмалыдыр;

2) бир ишә башладыгда артыг әчәлә илә чалышмамаг (тәләсмәк—М. А.);

3) ишләркән динчәлмәји унутмамаг, јәни һәр бир ишдән сонра динчәлмәк;

4) ишә башламаздан лазым олан шејләри һазырламаг. Материал тәрәфиндән көрүләчәк иши әвәлчә тәмин етмәли вә сонра ишә башламалыдыр;

5) чалышаркән мүмкүн гәдәр сәлигәјә фикир вермәк.

Хүләсә, ибтидан мәктәбдә чалышан чочуг зәһмәт дәрәсләринин нәтичәси олараг сөйләдijимиз гајдалары өјрәнмәлидир. Бундан өтрү дә јени зәһмәт дәрәсләрини апаран мүәллимин үзәринә ағыр вәзифә дүшүр. Демәли, зәһмәт мәшғәләләри вахтында мүәллим диггәт вермәлидир ки, чочуга тапшырачагы иш јашына, гүввәсинә мұвафиг олсун. Чочугун гүввәсиндән артыг вә ағыр зәһмәтдән ваз кетмәли, биләкс асанлыгга вә һәвәслә ичра едилән зәһмәт исә сахланмалы вә тәтбиғ олунамалыдыр.

Һәр мәктәбдә зәһмәт дәрәсләринин мұвәфғәјијјәтли сурәтдә кетмәси лазым олан аләт вә карастынын әлдә олунамасындан дәхи асылыдыр. Әкәр лазым кәлән аләт вә карасты мәктәб ичәрисиндә һазыр оламазса, о вахт чочугдан иш гәләб етмәк олмаз вә белә мәктәбдә зәһмәт дәрәсләри мөрамнамејә дахил едилә билмәз, һалбуки бир чох мәктәбләрдә «аләтсиз дәхи иш битирмәк олар» — дејә чочуглары чалышмаға вадар едирләр. Бу фикир өзү белә хәта нәтичә верә биләр. Ишә јарамаз бир аләт олдуғу бир тәгдирдә дә иш көрүлә билмәз. Демәк ки, мәктәбләрдә зәһмәт ишләри о вахт мүәјјән мөвге тута биләр ки, зәһмәт мәшғулијјәтиндән өтрү лазым олан јараг, карасты вә аләт һазыр олсун.

Мәгаләни битирәркән буну да әләвә едәлим ки, зәһмәт мәшғу-

лијјәти ичтимай тәрбијә үчүн дә бир васитә һесаб олунар. Зәһмәт дәрсләриндә мочуг мүштәрәк иш көрмәк вә көрдүјү сурәтдә ишин һиссәләрини јолдашлар арасында тәгсим етмәк, ишә игдам едилмә-

мишдән план (тәшкилат планы) дүзәлтмәк, зәиф јолдаша көмәк кими ичтимай әһәмијјәти олан сифәтләрә әхз едирләр.

«Маариф вә мәдәнијјәт» журналы, 1923, № 2, № 3.

РӘШИДБӘЈ ӘФӘНДИЈЕВ ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ АНА ДИЛИ ТӘ'ЛИМИ ҲАГГЫНДА

Ч. ӘМӘДОВ
АДУ-нуя досенти

Рәшидбәј Әфәндијев, XX әср Азәрбајчан педагожи-методик фикринин көркәмли нумәјәндәләриндән бири олмушдур. Онун методик мұлаһизәләри ичәрисиндә ибтидаи мәктәбдә ана дили тә'лими мәсәләләри дә мұһүм јер тутур.

Ибтидаи синифләрдә ана дили тә'лими һаггында Р. Әфәндијевин мұлаһизәләри өз практик тәтбигини «Ушаг бағчасы»нда тапмышдыр. Бу дәрслијин педагожи-методик тартиби илә јахындан таныш олдугда, ашағыдакы үмуми чәһәтләр даһа чох диггәти чәлб едир:

1. Дәрслик билаваситә педагожи ишдә чалышан педагог-методистин әмәјинини мәнсулудур. Буну китабын әввәлиндә јазылан «12 иллик мұәллимлик тәчрүбәмә әсәсэн» сөзләриндән дејил, онун үмуми мәзмунуну билаваситә мәктәблә бағлы олмасындан, ибтидаи синиф шакирдләринин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олмасындан ајдын көрмәк мүмкүндүр.

2. «Ушаг бағчасы» китабы А. О. Чернјајевскинин «Вәтән дили», хүсусилә К. Д. Ушинскинин «Родноје слово» дәрслијинин ән'әнәләри әсасында јарадылмышдыр. Р. Әфәндијев педагог вә методист сөзләләрини тәкрат етмәјәрәк, әлифба дәрслији јаратмағ үчүн методик чәһәтдән өзүнү чидди һазырламышдыр.

Р. Әфәндијев «Вәтән дили» дәрслијинин нәзәрә чарпан нөгсаиләрини көрүрдү. О, көрүрдү ки, бу дәрсликлә ишләјән мұәллим әлиф-

баны өјрәтмәк үчүн шакирдләри рабитәсиз чүмләләр үзәриндә алты ај мәшғул едәчәк. (А. С. Абдуллајев, Азәрбајчан дилинин тәдريس тарихиндән, «Маариф» нәшријјәти, Бақы, 1966, сәһ. 110). Бу мәгсәдлә о, әлифба тә'лими дөврүнү гысалтамағ, әрәб мәхрәчи илә ифадә едилән, тәләффүзчә бир-биринә јахын олан сәккиз әрәб һәрфини атмағ гәрарына кәлир вә беләликлә, отуз ики һәрфдән ијirmi дөрдүнү сахлајыр. Бу һәрфләри атаркән Р. Әфәндијев белә бир фонетик гануну әсәс көтүрүрдү: «Азәрбајчанлыларын һулғуму о мәхрәчләри тәләффүз вә ифадә етмәкдә ачиздир».

Р. Әфәндијев «Ушаг бағчасы»ны тартиб едәркән, чох доғру оларағ гаршысына белә бир дүзкүн педагожи вә методик тәләб гојурду ки, азәрбајчанлы ушаг мүмкүн дәрәчәдә әлифбаны гыса вахта өјрәнсин, тез јазсын вә охумагда чәтинлик чәкмәсин. Һеч тәсадүфи дејил ки, мұәллиф дәрслијин үзәриндә бу сөзләри јазмышдыр: «Савадсыз адам бу китаб илә бир ајда охујар вә јазар». Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, Р. Әфәндијев ирсинин тәдгигатчылары арасында һәмин фикрин һәгигәтә ујғун олуб-олмамасы барәдә рә'ј мұхтәлифлији мөвчүддур. Тәдгигатчыларын бә'зиләринин фикринчә: «Рәшид бәј Әфәндијев... савад тә'лимини алты ај мүддәтиндә дејил, бир ајда баша чатдырмағ ишиндә көмәк үчүн... «Ушаг бағчасы» дәрслијини јазыб нәшр етдирир» (А. Абдуллајев, јенә орада).

Лакин филологи елмәр намизәди Ә. М. Абдуллајев «Ушаг бағчасы»ның чилди үзәринә жазылан сөзләрин һәгигәтә уғуялуғуну шүбһә алтына алыр вә ону мүбалиғә кими гәләмә верир «...бир ај мүддәтиндә савад тәлимини баша чатдырмаг, јеничә мәктәб үзү көрән ушагларын бир ајда рәван охујуб, дүзкүн јазмасыны иддиа етмәк мүбалиғәдир» (Ә. М. Абдуллајев, Рәшидбәј Әфәндијевин һәјат вә јарадычылығы, 1963, әлјазмасы, С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындаыр, сәһ. 41).

Көрүндүјү кими, икинчи фикирдә Р. Әфәндијевин «Ушаг бағчасы»ның чилди үзәринә јаздыгы сөзләрин мәна инчәлији нәзәрден гачырылмыш вә буна көрә дә мүәлифин фикри тәһриф олунмушдур. Әввәлә, Р. Әфәндијев бу сөзләри («Савадсыз адам бу хәтт илә бир ајда охујар вә јазар») гејд едәркән чох еһтимал ки, дәрсликдән истифадәни јалныз мәктәблә мөһдудлашдырмай, ондан кениш мәнада истифадә етмәјә, үмумијјәтлә, сағадсыз адамларын бу китаб әсасында мүстәгил савадланмаларыны нәзәрдә тутмушдур. Дикәр тәрәфдән, һеч дә Ә. М. Абдуллајевин зәни етдији кими, Р. Әфәндијев «ушагларын бир ајда рәван охујуб дүзкүн јазмаларыны «иддиа» етмәмәшди. О, «бир ајда охујар вә јазар» демәшдир ки, буиләр да инчә мәна фәргләринә малик башга-башга анлајышлардыр. Учүнчүсү исә, әлифбаны өјрәнмәк, һәрфләри танымаг, охумаг вә јазмаг техникасына јијәләнмәк бачарығыны шакирдләрин савадлы, рабитәли јазылар (имла, йфадә, ниша) јазмаг бачарығы илә ејниләшдирмәк олмаз.

Тәдгигат көстәрир ки, Р. Әфәндијевин әлифбада, ана дили тәдрисиндә садәләшдирмәк һаггында апардығы ислаһатлары даһа кениш мәнада баша дүшмәк, буна XIX әсрин икинчи јарысы вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан демократик педагожи вә методик фикриндә хәлгилик мејлинин күчләнмәси кими бахмаг лазымдыр.

Р. Әфәндијев семинаријада оху-дугу вә сонралар мүәллим олдуғу илләрдә К. Д. Ушинскинин ана дили һаггындакы фикирләри илә јахындан таныш олмагла гәти гәнаәтә кәлмишдир ки, тәлимин ана дилиндә апарылмасы педагожи процесин әсас принциpidир. О да К. Д. Ушински кими белә дүшүнүрдү ки, ушаг ана дилини мәнмәсәјәркән, садәчә олараг ајры-ајры сөзләри өјрәнмир, онларын дәјишмәсини, јаранмасыны өјрәнмир, о, дилин образлылығыны, фәлсәфи маһијјәтини мәнмәсәјир. Буна көрә дә о, тәрчүмеји-һалында јазырды: «Мәктәб тарихини өјрәниб мән бу нәтичәјә кәлдим ки, рус халгы киләславјан дилиндән әл чәкиб, Ушинскинин «Родноје слово»сундан ушагларына дәрс дејирләр». (Рәшидбәј Әфәндијевин архиви, Азәрбајчан ССР Елмәр Академијасынын Республика Әлјазмалары фонду, иш Г-2).

Р. Әфәндијев ана дилиндә тәһсил ишинә бөјүк тәдрис вә тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едән бир иш кими бахырды. О да К. Д. Ушински, һәмчинин Азәрбајчанын башга маариф хадимләри кими тәһсил илк мәрһәләсинин ана дилиндә апарылмасы гәнаәтиндә иди. О, мәһз бу зәрурәтин нәтичәсиндә мәктәбдә Азәрбајчан дилини өјрәтмәк тәләбини мөһкәм мүдафиә едирди.

Р. Әфәндијевин «Ушаг бағчасы» дәрслији бәди мәтиләрин садәлији, рәнкарәнклији, әхлаги-тәрбијә тәсири етибарилә өз дөврүндә жазылан дәрс китабларындан сечилирди. Бу бәди мәтиләрин чохусу шаир—методист Р. Әфәндијев тәрәфиндән жазылыр вә ја тәртиб олунурду. Јалныз өз дөврүндә дејил, мәктәбләринизин сонракы инкишаф мәрһәләсиндә, һабелә Совет һакимијјәти илләриндә дә бу материалларын хејли һиссәси ибтидан мәктәб дәреликләринин әсас гираәт материаллары олмушдур. Бу күн дә мәктәблиләр тәрәфиндән севилә-севилә охунуб әзбәрләнән ашағыдакы ше'р парчаларына нәзәр салаг:

1. Јаз оlanda жағар жағыш,
Отлар узанар бир гарыш.
Гарангуш ејләр сифариш,
Мән сизә гонаг кәләчәјәм!
Олсун ки, сабаһ кәләчәјәм!
(«Кап»).

2. Еј һавада учан дурна,
Бизи гојуб гачан дурна
Кет, хош кәлдин, сәфа кәлдин,
Кәләчәксән һачан, дурна?!
(«Дурналар»).

Дилчә садә, ајдын, вәзичә јүн-
күл, ојнаг, бәдии чәһәтдән долгун,
ушаг психолокијасына мувафиглик
бу ше'р парчаларынын башлыча мә-
зијјәтләри олмуш, јалныз Р. Әфән-
дијев јарадычылығында дејил, үму-
мијјәтлә, дәрсликләримиз тарихин-
дә, ушаг әдәбијјатымыз тарихиндә
мүһүм вә әләмәтдәр јазылар кими
гүјмәтләндирилмишдир.

«Ушаг бағчасы» өзүндән әввәл
нәшр олуна «Вәтән дили»ндән
фәргли јени педагожи принципләр
әсасында тәртиб олунамушдур. Баш-
га маариф хадимләри кими, Рә-
шидбәј Әфәндијев дә «Вәтән дили»-
нин башлыча гүсурларыны, онун,
демәк олар ки, русчадан тәрчүмә
олунасында көрүрдү. Рәшидбәјин
дәрсликләри исә тамамилә мүстә-
гил вә орижинал тәдрис вәсантлә-
ри иди. Бу дәрсликләр өз дөврүндә
бүтүн спесифик хүсусијјәтләрини—
халг мәншәти, јерли шәраит, ма-
рағ, халгын мәдәни сәвијјәси вә с.
нәзәрә алынарағ јазылмышдыр.
Бунунла белә, бу дәрсликләр илк дә-
фә иди ки, рус классик әдәбијјә-
тыны, XIX әср маарифчиләринин
идејаларыны, ејни заманда Шәрг
классик әдәбијјаты нүмунәләрини
белә кениш тәблиғ едирди.

Бу дәрсликләр Азәрбајҗан мәк-
тәбләриндә дәрсликләр јаратмағ та-
рихи үчүн ирәлијә доғру бөјүк ад-
дым иди. Азәрбајҗанда савад тә-
лими, рус әдәбијјаты вә мәдәнијјә-
тинин Азәрбајҗан халгы ичәрисиндә
јајылмасында да бу дәрсликләрин
бөјүк ролу олмушдур.

Дәрсликдәки ше'р парчаларынын
сечилмәси Р. Әфәндијевин ушаг ди-
лини, зөвгүнү јахшы билмәси, үму-
мијјәтлә, мүәллифин өз бәдии зөв-
гүнү мүәјјәнләшдирмәк үчүн фәј-

далыдыр. Ше'рләр аһәнкдәр, дилчә
садә вә ојнаг, бәдии чәһәтдән, әса-
сән, долгундур. Ше'рләрин мөвзула-
ры рәнкарәнкдир. Бурада тәбиәт,
күлләр, гушлар, илин фәсилләри
вә с. мәсәләләрә аид бәдии јазыла-
раст кәлмәк олур. Китабда И. А.
Крыловдан бир нечә тәмсил нүму-
нәси дә тәрчүмә едиллиб верилмиш-
дир. Тәмсилләрин әксәријјәти Азәр-
бајҗанча илк дәфә мәһз бу дәрслик-
дә чап олунамушдур.

«Ушаг бағчасы»ндакы бәдии пар-
чалар Р. Әфәндијевин, мәктәб дәр-
сликләринә дахил едилән әсәрләрин
сечилмәси принципләри һағгында
мүләһизәләрини, ушаг әдәбијјаты
барәдә фикирләрини өјрәнмәјә чох
көмәк едир. Бу бәдии парчалардан
белә бир нәтичә чыхармағ олур ки,
Р. Әфәндијев ушағлар үчүн јазы-
лан әсәрләрдә ашағыдакы педаго-
жи-методик принципләри нәзәрә ал-
мағы тәләб етмишдир:

1. Ушаг әсәрләри, садә, кичик оху-
чунун асан баша дүшәчәји бир дил-
дә јазылмалыдыр.

2. Ушаг ше'рләри бәдии чәһәтдән
долгун, вәзичә ојнаг вә јүнкүл ол-
малыдыр; тез әзбәрләnmәли, асан
јадда галмалыдыр.

3. Ушаг әсәрләри бәдии тә'сирә вә
емосионал күчә малик олмалы, уша-
ғын гәлбинә, мә'нәви әләминә тә'-
сир етмәлидир.

4. Ушағлар үчүн јазылан әсәрләр
балачалара хејрхаһ әхлағи сифәт-
ләр ашыламалы, онларда бөјүкләрә
һөрмәт, доғручулуғ вә дүзлүк тәр-
бијә етмәлидир вә с.

Рәшидбәј дәрсликдәки һекајәлә-
риндә тәбиәт һағгында бәсит дә ол-
са елми мә'лумат вермәјә чалышыр,
сәнәтин ролу вә әһәмијјәтини бәдии
јазыларла ушағларла чатдырмағ ис-
тәјир, ев һејванлары вә вәйши һеј-
ванларла онлары таныш едир вә с.

Һекајәләр ичәрисиндә ушағлары
билик алмаға сөвг едән, бөјүкләрә
һөрмәт ашылајан (сәһ. 73), достлуғ
вә јолдашлығын, күч бирликдәдир
(сәһ. 61) фикринин тәблиғинә һәср
олунамуш парчалар әхлағи әһәмиј-
јәт кәсб едир.

Һекајәләрдә халг һикмәти, халг
јуморундан јери кәлдикчә јахшы ис-

тифадә олунмушдур. Бу, гоча пи-
шијин өлүмгабагы сичанла һалал-
лашмасы (сәһ. 98) вә с. бәдин јазы-
ларда өз ифадәсини јахшы тапмыш-
дыр.

Шүбһәсиз «Ушаг бағчасы»нда
мүәллифин дүнјакөрүшү илә бағлы
олан, онун мәһдуд вә дини бахыш-
ларынын нәтичәси кими нәзәри чәлб
едән јазылар да јох дејилдир. Бу,
дәрсликдәки һекајәләрдә даһа чох
өзүнү көстәрир.

«Ушаг бағчасы»нын педагожи вә
методик тәртиби јалныз Азәрбајчан
мәктәбләриндә чалышан мүәллимлә-
рин дејил, үмумијјәтлә, Загафгази-
јадакы түрк системли мәктәб мүәл-
лимләринин дә диггәтини чәлб ет-
миш, методик еһтијачларыны өдә-
мишдир. Јалныз белә бир факты
көстәрмәк кифәјәтдир ки, XX әсрин
әнвәлләриндә Р. Әфәндијевин «Ушаг
бағчасы» дәрслији јалныз Азәрбај-
чан мәктәбләри үчүн јох, Кабар-
дин—Балкар мәктәбләри үчүн дә
фајдалы дәрслик кими истифадә
олунмушдур. «Ушаг бағчасы»нын
1914-чү илдә «Ана дили» ады илә
Тифлиسدә нәшр едиләб Тиберда мәк-
тәбләринә көндәрилмәси буну сү-
бүт едән ән јахшы фактлардандыр.

Р. Әфәндијевин әлифба тәлими
вә ибтидаи синифләрдә ана дили
тәдриси һағгында фикирләрини,
бир нөв, әмәли нәтичәси олан «Ушаг
бағчасы»ндан бәһс едәркән онун
мүәллифинин профессор М. Мәһди-
задә илә олан бир сөһбәтини нәзә-
рә чатдырмағ фајдалы оларды. М.
Мәһдизадә јазыр: «Азәрбајчанлы-

лар үчүн ана дилиндә әлифба ки-
табынын о заманлар (XIX әсрин
80-чы илләриндә) нәшр олунмасы-
нын нә дәрәчәдә бөјүк мәдәни әһә-
мијјәти олдуғуна даир Рәшид бәјлә
арамызда олмуш бир сөһбәт чох
марағлыдыр.

1940-чы илдә Рәшидбәјә мүрачизәт
едәрәк әлифба тәлиминин тарихинә
даир хатирәләриндән данышмағы
ондан хәһиш етдик... О, чох дәрин
елми мәһнасы олан ашағыдакы фи-
кирләри сөјләди: «Азәрбајчан әлиф-
ба тәлиминин тарихини өјрән-
мәк чох вачиб елми ишдир. Мән
истәрдим ки, XIX әсрин һадисәләри
бу күнүн аршыны илә өлчүлмә-
син... Мәдәни гәләбәләр нөгтеји-
нәзәриндән ана дилиндә әлифба та-
рихини өјрәнмәк истәсәниз, бунун
үчүн өлчү ваһиди тапацағысыыз. Де-
мәк истәјирәм ки, кечән әсрин 80-
чы илләриндә биз бир груп мүәл-
лим ана дилиндә әлифба тәлимини
аз-чох низама саланда, она санки
дарүлфүнун ачырығ кими бөјүк бир
мәдәни гәләбә кими бахырдығ...»
(М. М. Мәһдизадә, Рәшидбәј Әфән-
дијевин педагожи-әдәби фәалијјәти
вә ирси һағгында, «Азәрбајчан мәк-
тәби», 1964, № 42, сәһ. 33)

Бу фикирләр бир даһа тәсдиғ
едир ки, Р. Әфәндијевин ибтидаи
синифләрдә ана дили тәдриси һағ-
гында мүләһизәләри вә фәалијјәти,
јалныз методик фикир тарихимизи
өјрәнмәк вә бу сәһәдәки ән'әнәләри
үзә чыхармағ үчүн дејил, мүәсир
дәрсликләри јени методик гәләбләр
әсасында гурмағ нөгтеји-нәзәриндән
дә мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир.

Шакирдләрҙә илк грамматик үмумиләшдирмәнин хусусијәтләри

Н. С. ИБРАҺИМХӘЛИЛОВА

Зәрдаби адына Кировабад Педагожи Институтунун мүәллими

Шакирдләр I синаифдән башлајараг илк грамматик анлајышларла таныш олурлар. Шакирдләрин грамматик анлајышлары шүүрлу мәним сәмәләриндә онларын јијәләнмиш олдуғлары грамматик үмумиләшдирмәләрин ролу бөјүкдүр.

Ибтидан синаифләрдә илкин грамматик үмумиләшдирмә апармаға алышмыш шакирд бу анлајышларла мүнәзәм јијәләнмә дөврүндә чәтинлик чәкмир, грамматик материаллары тез вә асанлыгла фәргләндирирләр. Мәһз буна көрә дә ашағы синаифләрдән шакирдләрин илк грамматик үмумиләшдирмәләрә јијәләнмәләринә наил олмағ лазымдыр. Шакирдләрин јијәләндикләри илк грамматик үмумиләшдирмәләрин хусусијәтләринә бәләд олмағ онлары инкишаф етдирмәк вә бу сәһәдә баш верән нөгсәңлары арадан галдырмағ нөгтеји-нәзәриндән әһәмијәтлидир.

Конкрет нәтичәләрә қәлмәк вә мүәллимләрә әмәли көмәк көстөрмәк мәғсәдилә II—III синаифләрдә нитг һиссәләри үзрә хусуси тәдғигат апардығ. Бу фәрди експериментләрдә 60 нәфәр II, 60 нәфәр III синаиф шакирди (һәр синаиф үзрә 20 нәфәр јахшы охујан, 20 нәфәр, орта сәвнјәли, 20 нәфәр зәиф шакирдлә) әһәтә едилмишдир.

Биринчи вариантда һәр ики синаифдә шакирдләрә чүмләләр тәғдим олунмуш вә буларын тәһлили тәләб едилмишдир. Сонра шакирдләрдән нә үчүн бәлә тәһлил етмәләри хәбәр алынмышдыр.

Икинчи вариантда һәмин шакирдләрә ашағыдакы шәкилдә иш апарылмышдыр:

Бакы, јахшы. Ағдам, бакылы, шини, азербайчанлы кими сөзләр јазылмыш карточкалар шакирдләрә тәғдим олунмуш вә онларын әтрафында ашағыдакы шәкилдә суал-чаваб апарылмышдыр:

1. Бу сөзләрдән һансы бир-биринә охшајыр? Нә үчүн?

2. Биринчи сөз үчүнчүә охшајырмы? Нә үчүн?

3. Биринчи сөз дөрдүнчү сөзә охшајырмы? Онларын охшарлығы нәдәдир?

4. Сәнчә, икинчи сөз бешинчи сөзә охшајырмы? Онларын арасында нә кими охшарлығ вар?

5. Дөрдүнчү сөзлә алтынчы сөз арасында охшарлығ нәдир?

Бу типли ишләрә јанашы шакирдләрин јазы ишләри нәзәрдән кечирилмиш, онларла бу барәдә сөһбәтләр апарылмышдыр. Бүтүн ишләрин нәтичәси шакирдләрин илк грамматик үмумиләшдирмә бачарығынын хусусијәтләрини ашкара чыхармаға јөнәлдилмишдир. Әлдә етдијимиз тәдғигат материалына әсасән II—III синаиф шакирдләринин илк грамматик үмумиләшдирмә бачарығларыны ашағыдакы шәкилдә характеризә етмәк мүмкүндүр.

Кичик мәктәблиләр грамматикаја аид илк сәдә мәлүматла танышлығдан башлајараг үмумиләшдирмәјә мејл едирләр. Бу заман шакирдләр сөзләри мүәјјән охшар чәһәтләринә

көрә группашдырырлар. Ушагларын мәктәбә кәләнә гәдәр әлдә етдикләри биликләр, мәншәт тәсәввүрләри, бу сәһәдә дә садә үмумиләшдирмәләр апармаларына имкан јарадыр. Бу заман шакирдләр ән чох ејни сөзүн мүхтәлиф формаларыны группашдырмага мејл едирләр. Мәсәлән, **китаб, китаблар, китабын** вә с. кими сөзләрин охшар сөз олдугуну, **китаб, дәфтәр, гәләм, карандаш** сөзләринин дәрс шәјләринин адыны билдирән сөз олдугуну сөјләјирләр.

II—III синиф шакирдләри үмумиләшдирмәни ики әсас үзрә апара билирләр: биринчи һалда конкрет әшја вә ја әшјаларын һәрәкәтина аид тәсәввүрләрә әсасән апарылыр. Мәсәлән, шакирдләр **китаб, дәфтәр, ағач, ев** вә с. сөзләрин әшја билдирдијәнә көрә охшар сөз олдугларыны көстәрирләр. Шакирдләрин бу чүр үмумиләшдирмәјә мејл етмәләри ән чох грамматик аңлајышларла илк танышылыг дәврүндә өзүнү көстәрир. Шакирд сөзүн лексик мәнасына үстүнлүк верир, онун формал—грамматик әләмәтини нәзәрә алмыр. Нәтичәдә мүчәррәд грамматик материалын дүзкүн мәнимсәнилмәси чәтилләшир. Бә'зән мүәллимләр бу чәһәти нәзәрә алмајараг грамматик материалы шакирд үчүн нисбәтән јахшы вә асан лексик мәнаја әсасән мәнимсәтмәјә чалышдыгларындан шакирд үмумиләшдирмәнин јүксәк сәвијјәсинә галха билмир.

II—III синиф шакирдләринин үмумиләшдирмәдә нәзәрә алдыглары икинчи әсас, формал—грамматик әләмәтләрдир. Шакирд артыг сөзүн лексик мәнасына дејил, грамматик әләмәтинә (һансы суала чаваб вермәсинә, һансы грамматик вәзифәни дашымасына) әсасланыр. Бу заман шакирдләрин грамматик аңлајышларла дүзкүн јијәләнмәләри үчүн нисбәтән әлверишли имкан јараныр.

Тәчрүбә көстәрди ки, II—III синиф шакирдләринин илкин грамматик үмумиләшдирмәләрә јијәләнмәләри үч инкишаф сәвијјәси (**ашагы сәвијјә, орта сәвијјә, јүксәк сәвијјә**) кечир.

Илкин грамматик үмумиләшдирмәләрә јијәләнмәнин ашагы сәвијјәси ән чох грамматик аңлајышларла шакирдләрин илк танышылыгы заманы өзүнү көстәрир. Бу чүр үмумиләшдирмә һалына һәм II, һәм дә III синиф шакирдләри јол верирләр. Ејни грамматик аңлајыш III синифдә кенишләндирилдикдә һәмин сәвијјә сонракы сәвијјәләрлә әвәз олунар.

Үмумиләшдирмәнин ашагы сәвијјәсинә малик олан шакирдләр ән чох бир әләмәтә, һәм дә формал әләмәтә әсасланырлар. Она көрә дә бә'зән бу чүр үмумиләшдирмә дүзкүн нәтичә вердији һалда, бә'зән сәһвләрә кәтириб чыхарыр. II синиф шакирди Т. икинчи вариант эксперимент заманы «јахшы» вә «ширин» сөзләринин, «Бакы» вә «Ағдам» сөзләринин бир-биринә охшадыгыны сөјләди. Бу сөзләрин нә үчүн охшар олдугу хәбәр алындыгда белә чаваб верди:

— **Нечә?**—јахшы; **нечә?**—ширин. Һәр икиси **нечә?** суалына чаваб олур.

Бакы вә **Ағдам** исә икиси дә шәһәрдир.

Көрүндүјү кими, бу чүр группашдырмада шакирд сәһвә јол вермәмиш, јалныз бир әләмәтә әсасланса да нәтичә дүзкүн олмушдур. Һәкин һәмин шакирдә верилмиш әләвә тапшырыг онун јалныз бир әләмәтә, һәм дә формал әләмәтә әсасланмасы үзүндән сәһвә јол вердијини көстәрди. Она ашагыдакы ики чүмләни тәгдим едәрәк охшар сөзләри ајырмагы тапшырдыг:

«Јашыл ишыг јанды. Сәмајә гача гача күчәни кечди». Бу заман шакирдин әшјанын адыны билдирән сөзләр (исим) һаггында кифајәт гәдәр мә'луматы олмасына бахмајараг, бу сәһәдә һеч бир охшар сөз тапмады. Биринчи чүмләдәки **јашыл** сөзү илә икинчи чүмләдәки **гача-гача** сөзүнүн охшар олдугуну сөјләди. Нә үчүн бунлары охшар сөз һесаб етдијини сорушдугда **«Нечә? Јашыл; нечә? гача-гача** һәр икиси **нечә?** суалына чаваб олур»—деди.

Јери кәлмишкән гејд етмәк ләзымдыр ки, һәмин шакирдлә јохла

ма иши апармаздан бир нечә күн эввал мүәллим «әшјанын нечәлијини билдирән сөзләрлә» әлагәдар шакирдләрә кениш мәлүмат вермиш, сонрақы күнләр әрзиндә бу мөвзу әтрафында тәкрар иш апармыш вә һәмин сөзләрин нечә? нә чүр? суалына чаваб вермәси үзәриндә хејли дајанмышды. Мәһз бунун нәтичәсиндә дә шакирд һәмин әламәт үзрә үмумиләшдирмә апармаға чәһд етмиш вә **јашыл, гача-гача** сөзләринин һәр икисини әшјанын нечәлијини билдирән сөз кими гәбул етмишдир.

Үмумиләшдирмәнин ашағы сәвијјәсиндә шакирдләр бә'зән әшјавиликдән узаглаша билмир, үмумиләшдирмәк үчүн конкрет әшја вә ја онларын һәрәкәтиниә аид тәсәввүрләрә истинад едирләр. Бу заман јенә дә јалныз бир әламәт үзрә үмумиләшдирләр.

Илкин грамматик үмумиләшдирмәләрә јијәләнмәнин икинчи сәвијјәсиндә—орта сәвијјәдә мүәјјән ирәлиләјиш һисс олунур. Мүәјјән грамматик анлајышлар һаггында шакирдләрин алдылары јени билликләр, бу сәһәдә апарылан чалышмалар онларда үмумиләшдирмәнин дә инкишафына сәбәб олур. Бу сәвијјәдә шакирдләр бир нечә әламәтә көрә үмумиләшдирмәјә чәһд едирләр. Јакин онлар бу әламәтләрдән һансынын әсас, һансынын исә икинчи дәрәчәли олдуғуну дәрк едә билмир, чох вахт формал, икинчи дәрәчәли әламәтләрә үстүлүк верирләр. Бир факты нәзәрдән кечирәк. III синиф шакирди А. тәгдим олунмуш сөзләр ичәрисиндә исимләри вә сифәтләри дүзкүн мүәјјәнләшдирди вә һәр бирини ајры сүтунда јазды. Буну нечә мүәјјән етдијини сорушдуғда: **«Ким? нә? суалларына чаваб олур, ад билдирир она көрә исимдир». «Нечә? нә чүр?»** суалларына чаваб олур, исмин нечәлијини билдирир, она көрә дә сифәтдир» типли чаваблар верди.

Тәчрүбә көстәрди ки, илк грамматик үмумиләшдирмәнин орта сәвијјәси өз давамтылыгы дәрәчәсинә көрә мүхтәлиф шакирдләрдә мүхтәлиф олур. Гүввәтли шакирдләр орта сәвијјәдән тез чыхдылары, үмуми-

ләшдирмә заманы әсас әламәтә үстүлүк вермәјә кечдикләри һалда, орта гүввәјә малик вә зәиф охујан шакирдләр бу сәвијјәдән тезликлә чыха билмирләр. Она көрә дә бу шакирдләрин чавабларында тез-тез сәһв үмумиләшдирмә һаллары өзүнү көстәрир. Бу сәвијјәдә шакирдләр һәмишә мүәллимин нәзәрәтиниә, онун истигамәт вермәсинә еһтијач һисс едирләр. Нәзәрәт вә истигамәттин олмамасы шакирдләрин үзүн мүддәт һәмин сәвијјәдән чыха билмәмәләринә сәбәб олур.

Нәһажәт, ибтидаи синиф шакирдләринин илк грамматик үмумиләшдирмәләрә јијәләнмәләринин үчүнчү сәвијјәси онун јүксәк—фәргләндирмә сәвијјәсиндир. Бу заман шакирдләр үмумиләшдирмә апараркән әсас әламәтә истинад етдикләрини, бунунла јанашы олараг формал икинчи дәрәчәли әламәтләри дә нәзәрә алдыларыны бұрузә берирләр. Шакирдләр анлајышларын әсас вә формал әламәтләрини фәргләндирмәји бачардығдан сонра үмумиләшдирмәнин бу сәвијјәсинә јүксәлә билирләр.

II синифдә тәк-тәк гүввәтли шакирдләр бу сәвијјәјә јүксәлә билдикләри һалда, үчүнчү синифдә бу чүр шакирдләрин сајы артыр. Буна башлыча сәбәб III синифдә шакирдләрин грамматик анлајышлар вә онларын әламәтләри һаггында билликләринин артмасыдыр.

Тәдгигат заманы үчүнчү сәвијјәдә бир характерик чәһәт дә өзүнү көстәрди. Үмумиләшдирмәнин бу сәвијјәсинә малик олан шакирдләр сөзләри бу вә ја дикәр гәјдәјә, анлајыша аид етмәк үчүн онларын өзләринин әламәтләринини мүгәјисәсинә, бунларын араларындақы охшарлыгы вә фәргин тапылмасына хусуси диғгәт јетирирдиләр. Мәсәлән, шакирд С. она верилмиш сөзләри нечә группашдырдығыны ашағыдақы шәкилдә нәһ етди:

«Бакы сөзү Ағдам, бакылы, азәрбајчанлы сөзләринә охшайыр. Онлар һамысы ад билдирирләр. Бакы вә Ағдам шәһәр адыдыр. Бакылы, Бакыда, азәрбајчанлы Азәрбајчанда јашајанларын адыдыр. Онлар чох

дурлар. **Бакы, Агдам** исә төк шәһәрләрин адыдыр, хүсуси исимдир, бө жүк һәрфлә јазылыр. **Бакылы, азәр-бачанлы** исә чох олдуғу үчүн үмуми исимдир».

С. она верилән башга сөзләри дә групплашдыраркән бу чүр һәрәкәт етди, һәмни сөзләрин охшар вә фәргли чәһәтләрини мүәјјәнләшдирди. Бу заман анлајышын әсас әләмәтинә истинад етдијини көстәрди.

Тәдгигат просесиндә ибтидаи синиф шакирдләринин илк грамматик үмумиләшдирмәләринин бир сыра башга хүсусијјәтләри дә ашқара чыхарылады.

Ибтидаи синиф шакирдләринин илкин грамматик үмумиләшдирмәләри бәзән форма охшарлығына, бәзән дә мәзмун охшарлығына әсаславыр. Форма үзрә үмумиләшдирмә апаран шакирдләр сөзләрин форма ча охшарлығыны әсас көтүрүр, һәмни сөзү бу вә ја дикәр грамматик категоријаја анд едирләр. Бир һалда бу чүр үмумиләшдирмә сәһвә кәтирмәмишсә, башга һалда сәһвлә нәтичәләнмишдир.

Шакирдләрин мүәјјән тисми бакылы, азәрбајчанлы кими сөзләри дә хүсуси исим кими гәбул етдиләр. һәмни шакирдләр Бакы, Азәрбајчан кими сөзләрлә, бакылы, азәрбајчанлы кими сөзләрин ејни олдуғларыны сөјләдиләр. Форма охшарлығынын тәсири алтында шакирдләр чох вахт исимдән дүзәлән сифәтләрин һамысыны исим кими гәбул едирдиләр.

Шакирдләр үмумиләшдирмә апараркән мәзмун охшарлығына да әсаславырлар.

Мәсәлән, шакирдләр китаб, дәфтер, гәләм сөзләринин дәрәс шәјләринин ады, **Бакы, Агдам** сөзләринин исә шәһәр ады билдирән сөз олдуғуна көрә ејни группа бирләшдирир, әсас әләмәтә үстүнаүк вердикләриндән дүзкүн нәтичәјә кәлирләр.

Тәдгигат заманы шакирдләрин илкин грамматик үмумиләшдирмәләриндә сөзләрин конкретлик вә ја мү-

чәррәдлик дәрәчәсинин дә мүәјјән рол ојнадығы ашқар едилди.

Тәдгигат просесиндә ајдын олду ки, шакирдләр конкрет әшјаларын адыны билдирән **ағач, стол, китаб, дәниз, күчә, улдуз** кими сөзләри асанлығыла групплашдырыр вә онларын исим олдуғуну (әшјанын адыны билдирдијини) сөјләјирләр. Тәчрүбә көстәрди ки, II синиф шакирдләри онлара тәгдим олунмуш бу чүр сөзләрдән 95 фаизини, III синиф шакирдләри исә 98 фаизини үмумиләшдирмишдир. Лакин **севинч, арзу** кими мүчәррәд исимләри үмумиләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Шакирдләр тәгдим едилмиш бу чүр сөзләрин 90 фаизиндән чохунун исим олдуғуну мүәјјәнләшдирә билмәдиләр.

Бу һал сифәтләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә дә өзүнү көстәрди. Шакирдләр әшјанын рәнкини, дадыны билдирән **јашыл, ағ, ширин, ачы** кими сифәтләри асанлығыла мүәјјәнләшдирдиләр. III синиф шакирдләри бу чүр сөзләрин һамысыны, II синиф шакирдләри исә 95 фаизини дүзкүн үмумиләшдирди. Лакин шакирдләр әшјанын кејфијјәтини, һәчмини, маканыны билдирән **ишығлы (отаг) енли (күчә), евдәки (китаблар), дәмири (рәнк)** вә с. кими сөзләри үмумиләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр. II синиф шакирдләриндән һеч бири онлара тәгдим едилмиш бу чүр 20 сөздән биринин дә сифәт олдуғуну сөјләјә билмәдиләр. III синиф шакирдләринин чавабларындан исә јалныз 20 фаизи дүзкүн олду.

Шакирдләрлә апардығымыз әләвә мүсәһибә вә јохламалар бир даһа тәсдиг етди ки, бу чүр сөзләр ибтидаи синиф шакирдләри үчүн үмумиләшдирилмәси нисбәтән чәтин олан сөзләрдир. Она көрә дә шакирдләр дә там вә дүзкүн үмумиләшдирмәјә һаил олмағ үчүн мүәллим бу чүр сөзләр үзрә иш апармаға хүсуси фикир вермәлидир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР МААРИФ НАЗИРЛИЈИИИДӘ

Алты јашлы ушагларын мәктәбә һазырланмасы

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији Нахчыван МССР маариф назиринә, ДГМВ ХМШ мүдиринә, Бақы вә бүтүн рајон (шәһәр ХМШ мүдирләринә алты јашлы ушагларын мәктәбә һазырланмасынын гәјдаја салынмасы һаггында мәктүб көндәрмишидр.

Мәктүбда көстәрилик ки, јени програмын тәтбиги илә әлағәдәр һәр јердә алты јашлы ушагларын мәктәбә һазырланмасы иши күчләндирилмишидр.

Ушаг бағчаларынын мәктәбә һазырлыг группларында шакирдләрин нитгинин, фонетик ешитмә габилитетинин, тәфәккүрүнүн, марағынын вә билик әлдә етмә һәвәсинин инкишафына диггәт артырылмышдыр.

Бир чох мәктәбләрдә јени дәрс илиндә I синифдә охујачаг ушагларла тәшкил олуан мәшгәлләрдә дә бу ишләрә чидди фикир верилир. Бундан әләвә, бәзи кәндләрдә алты јашлы ушаглар—кәләчәк шакирдләр тез-тез бајрамлара, екскурсияларла, кичик јашлы мәктәблиләр үчүн тәшкил едилән башга синифдәнхариш тәдбирләрә чәлб олуурлар. Бир чох мәктәбләрдә алты јашлы ушагларын мәктәбә һазырланмасы һаггында валидејиләрә мүнтәзәм мәсләһәтләр верилир.

Бунула јанашы, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији тәрәфиндән апарылан јохламалар көстәрмишидр ки, алты јашлы ушагларын мәктәбә һазырланмасы саһәсиндә бир сыра чидди вә принципал нөгсанлар да вардыр. Бу нөгсанларын маһијәти ондан ибарәтдир ки, әксәр јерләрдә алты јашлы ушагларын мәктәбә һа-

зырланмасы јалныз онлара аз-чох охумагы, јазмагы вә һесабламагы өјрәтмәклә мөһдудлашыр. Ушагларда әмәк вәрдишләри (хүсусилә, тәлим әмәјинә һазырлыг), ушаг коллективиндә давраныш гәјдалары ашыланмыр, мәктәбә һазырлыгын әсасына ушагларын һәртәрәfli инкишафы мәсәләси гојулмур.

Бир чох һалларда ушаг бағчаларынын мәктәбә һазырлыг группларында програм тәләбләри артырылыр. Тәрбијәчиләрин савад тәлими методикасыны кифәјәт гәдәр билмәләринә бахмајараг, ушагларла охумаг вә јазмаг өјрәдилик. Алты јашлы ушагларла мәктәбләрин нәздиндә кечирилән мәшгәлләрдә онларын имканларынын мөһдудлуғуна бахмајараг, чох вахт ушаг бағчаларынын һазырлыг группларынын, һәтта мәктәб програмынын әлифба тәлими дәврүнүн вәзифәләрини тамамилә јеринә јетирмәк чөһдләри өзүнү көстәрир. Мәктәбләрдә белә мәшгәлләрә ушаг бағчаларында тәрбијә алаан ушаглар да чәлб едилирләр. Бүтүн бунлар һәлә мәктәб тәлими башлананадәк ушагларын һәддән артыг јүкләнмәләри илә нәтичәләнир.

Бәзи мәктәбләрдә исе мәктәбин вәзифәсини тамамилә валидејиләрин үзәринә атмаг кими дөзүлмәз факта јол верилир. Онлар валидејиләрдән мәктәбә кәләнәдәк өз ушагларына охумагы, јазмагы, һесабламагы вә мәсәлә һәлл етмәји өјрәнмәји тәләб едилрәр.

Ишин белә тәшкили бәзи мүәллимләрдә јанлыш рәјјарадыр. Онлар белә баша дүшүрләр ки,

јени програмда ишин сүр'әтлө тәшкили јалныз ушагларын мәктәбә һазыр кәддији шәраитдә мүмкүндүр. Һалбуки, јени програм үзрә тәлим системиндә белә бир шеј нәзәрдә тутулмамышдыр.

Алты јашлы ушагларын мәктәбә һазырланмасыны гәјдаја салмаг мәгсәди илә Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлији тәклиф едир:

1. Ушаг бағчаларынын мәктәбә һазырлыг группларында мәшгәләрини мәзмунунда «Ушаг бағчаларында тәрбијә програмы»на мүвафәг дәјишниклик (садәләшдирмәк мәгсәди илә бә'зи дәгигләшдирмәләр) апармагла, ушаг бағчаларында тәрбијә алан ушагларын мәктәбләрдә кечирилән мәшгәләләрә чәлб олунамаларына сон гојулсун.

2. Һәр бир мәктәбин микрорајонунда јашајан, ушаг бағчаларына кетмәјин алты јашлы ушаглар үчүн јени дәрс илиндә I синифдә дәрс дәрәҗәк мүәллимләрин гүввәси илә ијун вә август ајында мәктәбдә 10 күн мүддәтини һазырлыг мәшгәләләри тәшкил едилмәлидир. Күндәлик мәшгәләләрин мүддәти 1,5—2 саатдан артыг олмамалыдыр.

Јухарыда гејд олуан мәшгәләрин мәзмуну мүәјјәнләшдириләркән Маариф Назирлији тәрә-

финдән верилән тәхмини план рәһбәр тутулмалыдыр. Имкан олан јерләрдә колхоз вә совхозларын јәј ушаг мејданчаларында да алты јашлы ушагларла мәшгәләләр кечирмәк мүмкүндүр.

Бу мәшгәләләрин башлыча вәзифәләри ашағыдакылардан ибарәтдир: ушаглар мәктәбә кәләнәдәк ушаг коллективиндә давраныш гәјдаларыны, дәрс шејләрини горумағы өјрәтмәк, онларын нитгини, тәфәккүрүнү, диггәтини, мүшаһидәчилик бачарығыны, тәлимә марағыны инкишаф етдирмәк.

3. Мәктәбә кәләнәдәк өз ушагларына охумағы, јазмағы, һесабламағы өјрәтмәләрини валидејнләрдән тәләб етмәјин дөзүлмәз олдугуну мәктәб рәһбәрләринә изаһ етмәк. Кәләчәк синиф шакирдләрини валидејнләринә мәсләһәт верәркән Маариф Назирлији тәрәфиндән һазырланмыш «Ушағын мәктәб тәлиминә һазырланмасында валидејнләрин иши» һагғындакы мәктубуну рәһбәр тутмаг мәктәб рәһбәрләринә тәклиф едилсин.

4. Маариф органларынын алты јашлы ушагларын мәктәбә һазырланмасы һагғында јерли норматив сәһәдләр вә мәсләһәтләр һазырланмасы гәти гадаған едилсин.

УШАГ БАҒЧАЛАРЫНА КЕТМӘЈӘН АЛТЫ ЈАШЛЫ УШАГЛАРЫН МӘКТӘБӘ ҺАЗЫРЛАНМАЛАРЫ ÜЗРӘ МӘШГӘЛӘЛӘРИН ТӘХМИНИ ПЛАНЫ

Мәшгәләнин нөвү	Мәшгәләнин мәзмуну	Тәхмини вахт (дәг).
I КҮН		
1. Мәктәб һәјәти илә танышлыг	Мүәллимин ушагларла танышлыгы, ушагларын ад вә фамилијаларынын өјрәнилмәси. Мәктәб үзрә екскурсија (тәдрис бинасы илә танышлыг: синифләр, китабхана, е'малатхана, бәдән тәрбијәси залы, пионер отағы, ашхана, буфет вә с.). «Мәктәбдә тәмизлик вә гәјданы нечә көзләмәли?» мөвзусунда мүсаһибә.	20
2. Ана дили вә нитг викишафы	Мәктәб һагғында мүсаһибә. Х. Әлибәјлинин «Мән даһа мәктәблијәм» шерини («Гәзімән китабы»ндан вә ја «Илк аддымлар» китабындан) әзбәр өјрәдилмәси. Ушагларын учадан вә ифадәли данышмалары үзәриндә иш. Ше'рләрин әзбәрдән охунмасы.	25
3. Тәсвири сәәлијәт	Рәңкли карандаш вә ја аквареллә ушагларын ән чох сәәдикләри шәкилләрин чәкилмәси.	10

4. Сај
вә рижәзи
тәсәввүр-
ләрини ин-
кишафы
- Ушагларын 10 дәирәсиндә сајма бачарығынын ашкар едилмәси (дидактик вә ојун материалы, ушаглары әһәтә едән әтраф аләмдәжи әшјалар әсасында). Әшјаларын јенидән сајылмасы үзрә ојун вә чалышмалар. «Нечәдир?» суалына чаваб вермәк. Ушагларын өзләринә таныш әшјалар ичәрисиндән дәрдебучаглы формасында оланларыны тәпмалары.
- 25
5. Бәдән тәр-
бијәси
- Сыраја дүзүлмә. Мүәллимин кәстәрдији истигамәтдә бир чәркә илә аддымлама. Нәрәкәтли ојун («Гачды-тутду»). Хорлу ојун («Бәнәвшә»).
- 10

II КҮН

1. Мәктәб һә-
һәјәти
илә танышлыг
- I синиф шакирдләри үчүн зәрури олан тәдрис шәјләри илә танышлыг (Шакирдләрә бир-бир кәстәрилик. Мүәллим һәр биринин нәјә лазым олачағыны изәһ едир).
- 10
2. Ана дили
вә иитг
инкишафы
- Шәкил үзрә ики сөздән ибарәт чүмләләрин тәртиби. Шәкил вә мүәллимин суалларына әсасән чүмләләрин тәртиб олунамасы. Мүәллимин суалларынын көмәји илә ушагларын өз һәјәтларындакы мараглы һадисәләр һаггында мүстәгил һагыл етмәләри.
- «Нә үчүн?» суалына диггәт јетирмәклә дидактик ојун («Учду, учду...»). Ушагаларын диқсија нөгсанларынын дүзәлдилмәси. Ондара итпонасија гәјдаларыны көзләмәјин өјрәдилмәси.
- 30
3. Мусиги
- Ким һансы маһнылары билир? Нәр һансы маһнынын ифасы.
- 10
4. Сај вә
ријәзи тә-
сәввүрүн
инкишафы
- 10 дәирәсиндә һесаблама вә «Нечәдир?» суалына чаваб вермә вәрдишинин мөһкәмләндирилмәси.
- Әшјаларын сыра илә сајылмасы илә танышлыг. «Гырмазы бајраг һансы јердәдир?» ојуну. Мүхтәлиф груп әшјаларын (ојунчаг, дәрс шәјләри, мейвә, тәбиәт объектләри вә с.) сајылмасы. Ики груп әшјанын камижәтчә мугәјисә едилмәси (һансы чохдур?, һансы аздыр?, һансылар бәрәбәрдир?).
- 30
5. Бәдән тәр-
бијәси
- Тәк-тәк сыраја дүзүлмә. Дагылыб чүт-чүт дүзүлмә, јенидән тәк сыраја дүзүлмә (јериндә). Хорлу ојун («Газлар», «Бәнәвшә»).
- 10

III КҮН

1. Мәктәб һә-
јәти илә
танышлыг
- Мүәллимә мурачиәт етмә гәјдасы. Мүәллимин суалына нечә чаваб вермәли? Јашлылары нечә саламламалы вә онларын суалларына нечә чаваб вермәли.
- 10
2. Ана дили
вә иитг
инкишафы
- Ушагларын ән чох сөвдикләри ојунчаг вә шәкилләр үзрә гыса чүмләләрин тәртиби (ит, пишик, инак, гузу, ат, хоруз, сәрчә вә с. һаггында).
- Ики сөздән ибарәт чүмләләрин сөзләрә ајрылмасы. Суаллара чаваб: бу чүмләдә нечә сөз вәр? Чүмләнин биринчи сөзү һансыдыр? Икинчи сөзү де.
- Ушагларын тәләффүзүндә чәтинлик чәкдикләри сөзләри ашкара чыхармаг. Онларын дүзкүн тәләффүзү үзрә чалышмалар. Јанылтмачлар.
- 10
3. Тәсвири
фәалијјәт
- Килдән мүхтәлиф фигурларын (мейвә, тәрәвәз вә с.) дүзәлдилмәси.
- 10
4. Сај вә рижәзи
тәсәввүрүн
инкишафы
- Әшјаларын 1-дән 10-а вә 10-дан 1-ә гәдәр сајылмасы үзрә ојун характерли чалышмалар (дидактик вә ојун материалы әсасында). Саһәдә әшјанын вәзпјәтнин мугәјәнләшдирилмәси): јухары-ашағы, сол-сағ. «Сәсин һарадан кәлдијини тәп» ојуну. Үчбучаглы формада әшјаларла танышлыг.
- 30
5. Бәдән тәр-
бијәси
- Тәксыра кетмәк. Соңра мүәллимин ишарәси илә кедә-кедә чүтсыра вә јенә тәксыра дүзүлмә. «Һалганы бајрага гәдәр ким тез фырладар» ојуну.
- 10

IV КҮН

1. Мәктәб һә-
јәти илә
танышлыг
- Өзүнү синиф коллективиндә нечә апармалы. Јолдашлары мүнәсибәтдә нәзакәтлилик гәјдалары. Гаршылыгы јардым. Үмуми әмәждә иштирак етмәк.
- 10

2. Сај вә ријази тәсәввүрүн инкишафы 10 даирәсиндә сајма бачарығынын мөһкәмләндирилмәси үчүн ојун («Керисни сај», «Көбәләк һансы ағачын алтындадыр?» вә с.). Әшја группларынын кәмијјәтчә мугајисәси (чоходур, аздыр, барабардир, елә о гәдәрдир). Әшјанын (кағыз золағларынын, хәткешин, карандашын, адамын, ағачын вә с.) узунлуғуна көрә мугајисә едилмәси: **узундур-ғысадыр.** 10
3. Мусиги Граммофон вальса җазылмыш мусигинин динләнилмәси. 30
4. Ана дили вә нитг инкишафы Шакил үзрә үч сөздән ибарәт чүмләләрин тәртиби. Мүәллимин вердији сөзләрин чүмлә ичәрисиндә ишләнмәси. Чүмләннин сөзләрә ајрылмасы вә ондакы сөзләрин ардычыллығынын мүәјјән едилмәси. «Чүмләни туртар» ојуну. Шакил үзрә тәртиб олунмуш чүмләннин нә? нә илә? нечә? нә чүр? суалларынын кәмәји илә кенишләндирилмәси. Ушағларын тәләффүзүнүн вә нитонасијасынын тәкмилләшдирилмәси үзрә чалышмалар. 30
5. Бәдән тәрбијәси Тәксыра илә јериш вә гачыш. «Сичан вә пишик», «Гурд вә чобан» ојуну. 10

V КҮН

1. Мәктәб һәјәти илә танышлыг Өзүнү мәктәбдә вә евдә нечә апармалы. В. Мајаковскинин «Јахшы нәдир, пис нәдир?» ше'ринин мүәллим тәрәфиндән охунмасы. Ше'рин мазмуну, ушағларын дүзкүн вә јанлыш ишләри һағтында мүсаһибә. 15
2. Ана дили вә нитг инкишафы Т. Мутәллибовун «Кәнч бағбанлар» ше'ринин, Ј. Әзимзәдәнин «На јохса бәли» һекајәсинин охунмасы. Охунмуш материалын мазмуну үзрә суаллара чәваб вермәк. Ушағларын чәвабынын тәкмилләшдирилмәси үзәриндә коллектив иш (сөзләрин сечилмәси, онларын ардычыллығы, тәләффүзү, нитонасија). В. И. Ленин һағтында кичик ше'рин әзбәрләнмәси. Ушағларын диггәтинин, көрмә јаддашынын инкишаф етдирилмәси үчүн «Тап көрәк ким кетди?» адлы дидактик ојунун ојнаылмасы. 10
3. Тәсвири фәалијјәт Нүмунә әсасында һазыр үчбучағ вә дөрдбучағларла золағ шәклиндә нахыш-апликасија һазырламағ. 10
4. Сај вә ријази тәсәввүрүн инкишафы 10 даирәсиндә дүзүнә вә тәрсинә сајма, һәмчинин сыра илә сајма, әшја группларынын мугајисә едилмәси вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәси үзрә ојунлар. Даирә шәклиндә әшјаларла танышлыг. Әшјаларын бөлүнмәси үзрә (кағыз золағлар, даирәләр вә с. фигурларын ики, дөрд һиссәјә бөлүнмәси. Јарысы илә бүтөвүн, јарысы илә онун јарысынын мугајисә едилмәси: **бөјүкдур, кичикдир**) практик чалышмалар. Ушағы әһәтә едән әшјаларын сәһәчә мүәјјәнләшдирилмәси: **габағда, далында, сонра, арасында** вә с. 30
5. Бәдән тәрбијәси «Карусел», «Топу гапыја бурахма» ојунлары. 10

VI КҮН

1. Мәктәб һәјәти илә танышлыг «Октјабрјатлар кимләрдир?» «Онларын һансы групплары вәр?» «Октјабрјат олмаға һазырлашын!» мөвзусунда сөһбәт. 10
2. Ана дили вә нитг инкишафы Чүмләннин сөзләрә ајрылмасы үзрә чалышмалар: чүмләдә сөзләрин ардычыллығынын мүәјјәнләшдирилмәси. Ушағларын диггәтинин, мүсаһидәчилијинин вә бәләдләшмә габилитјетинин инкишафы. «Нә дәјишдијини тәп» адлы дидактик ојун (шәкилләр вә ја стол үстүнә гојулмуш мухтәлиф әшјалар үзрә). Мүәллимин нағыл данышмасы («Шәнкүлүм, Шүнкүлүм, Мәнкүлүм», «Чыртдан вә с.). Нағылын шакирдләр тәрәфиндән сәһәчәләшдирилмәси. Ушағларын нитгинин тәкмилләшдирилмәси (данышанын фикрини дүзкүн вә образлы ифадә етмәк имканы вәрән сөзләрин сечилмәси, һекајәнин сүжетинин верилмәси вә иштирак едән шәхсләрин нитгини чағландыраң нитонасија). 30
3. Сај вә ријази тәсәввүрүн инкишафы Әшјаларын 10 даирәсиндә дүзүнә вә тәрсинә сајылмасы. Сыра илә сајма (ојун чалышмалары). Бүтөв әшјалар вә онларын јарысынын мугајисә едилмәси үзрә чалышмалар. Сәһәдә әшјаларын вәзијәти (**габағ, ардында, сонра, арасында**) һағтын-

	да төсөвүрүн инкишаф етдирилмәси мәғсадилә ојун чалышмалары. Синиф отағында вә ја мәктәбин һәјәтиндә үчбучағлы, «Нәјин дәјдијини тап» адлы ојунун кеңирилмәси.	30
4. Мусиги	Мүәллимнн сечдији күтләвә ушағ репертуары үзрә мусигиннн дивләнилмәси.	10
5. Бәдән тәрбијәси	Тәксыра аддымлама вә кедә-кедә чүт-чүт дајанма. «Көз-бағдыча», «Газлар-газлар» ојуну.	10
VII КҮН		
1. Мәктәб һәјәти илә танышлығ	Партада дүзкүн әјләшмәк гајдасы. Мүәллим чағыранда партидан галхмағ вә орадан чыхыб синфин гаршысына кәлмәк гајдасы. Охумаға вә јазмаға башламаздан әввәл иш јеринн нечә һазырламағ вә дәрс гуртарандан сонра јығышдырмағ гајдасы (нүмунә көстөрмәк, чалышмалар).	10
2. Сај вә ријазн төсөвүрләрнн инкишафы	10 дәирәсиндә вәрдишләрнн мөһкәмләндирилмәси үзрә чалышма вә ојунлар («Ким билнр гој ардыны сајсын» адлы зәнчирвари ојун). Дидактик материаллар вә тәбиәт объектләрнн үзрә әшја группларыннн мнғдарча мугајисәси (бөјүк, кичик, бәрабар). Әтраф аләмдәки әшјалары мугајисә етмәк јолу илә «узун-тыса» төсөвүрләрнннн мугајисәси.	30
3. Тәсвирнн фәаллнјәт	Нүмунә әсасында үчбучағ, дәрдбучағ вә дәирә шәкилли элементләрнн нөвбәләшдирилмәси илә нахышын чәкилмәси (золағ шәклиндә).	10
4. Ана дили вә нитг инкишафы	Шәкилдә тәсвир олуан әшјалар, һәмчиннн ушағларын төсөвүрләрнн үзрә тыса (3—4 сөздән ибарәт) чүмләрнн тәртиби. Ушағлара таныш әшја вә һадисәләр (тәрәвәз, киләмеј-вә, мејвә, гар, туфан, јағыш вә с.) һағгында тапмачалар. Нәмин тапмача илә әлағәдар тыса (2—3 чүмләдән ибарәт) һекәјиннн тәртиби. Мүәллим тәрәфиндән А. Шайгин «Тыг-тыг» ханым» нағылынын охунмасы. Ушағлар тәрәфиндән онун нағыл едилмәси. Ушағларын нитгиннн тәкмилләшдирилмәси үзрә иш, Нағыл едәркән чүмләдә сөзләрнн ардычыллығынн, ләзәмнн нитонасијанын вә әдәби тәләффүз нормаларыннн көзләнилмәси.	30
5. Бәдән тәрбијәси	Јан-јана аддымламағ. Бир-бир сыраја дүзүлмәк. «Һалғаны ким тез бајрағадәк дијирләдәчәк» ојуну.	10
VIII КҮН		
1. Мәктәб һәјәти илә танышлығ	Мәктәблнннн шәхси кикијәнә гајдалары.	10
2. Ана дили вә нитг инкишафы	Тәбиәт тәсвирнн олан бәднн әсәрнн мүәллим тәрәфиндән охунмасы. Тәбиәт һағгында чүмлә тәртиби үзрә коллектив иш: тәртиб олунамш чүмләннн кенншләндирилмәси, «Нечә? Нә чүр?» суалларына чаваб олан сөзләрнн сечилмәси, бир сөзүн башға сөзлә әвәз олунамсы. Ушағларда диггәтин инкишаф етдирилмәси үчүн «Бах вә јадда сахла» адлы дидактик ојунун кеңирилмәси (чичәк шәкилләри үзрә). Ушағлар тәрәфиндән мүхтәлиф чичәкләрнн тәсвирнн.	30
3. Мусиги	Ушағларын ән чох севдикләри маһнынн охумалары.	10
4. Сај вә ријазн төсөвүрләрнн инкишафы	10 дәирәсиндә сај вәрдишләрнннн мөһкәмләндирилмәси. Әшјаларын сыра илә сајылмасы (чалышмалар вә ојунлар). Әшјаларын саһәдә (сағ-сол, јухары-ашағы, габағ, архасында, сонра, арасында) јерләшдирилмәси үзрә төсөвүрләрнннн мөһкәмләндирилмәси үчүн дидактик материалла чалышмалар.	30
5. Бәдән тәрбијәси	Тәксыра дүзүлүб аддымламағ. Ип үстүндән тулланма.	10
IX КҮН		
1. Мәктәб һәјәти илә танышлығ	I синиф шакирдләрнннн күн режими.	10
2. Ана дили вә нитг инкишафы	«Ики ачкөз ајн баласы» нағылынын мүәллим тәрәфиндән охунмасы. Нағылдакы һадисәләрнн ардычыллығынн көзләмәклә онун мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән нағыл едил-	

	мәси. Ушаглара таныш олан һеҗванлар һаггындакы һағыллари онлар тәрәфиндән сөйләнмәси. Ушагларын ивтомасијасынын такмилләндирилмәси үзәриндә иш.	30
3. Тәсвири фәалијјәт	Ушагларын тәхәјҗүлү үзәр онлар таныш олан мүхтәлиф рәнкли һәндәси фигурлардан декоратив аппликасија.	10
4. Сај вә ријази тәсәввүрләрин инкишафы	Конкрет әшјаларын (сај чөпчүкләри, тәбиәт материалы вә с.) вә шәкилләрин сыра илә дүзүнә вә тәрсинә сајылмасы. «Кимин һетдијини де!» адлы ојун. Мүхтәлиф рәнкли сај чөпчүкләри вә мүхтәлиф формалы һәндәси фигурлардан ибарәт ики группә әшјаларын (чох, аз, бәрәбәр) мүҗәссә едилмәси. Әшјаларын узунлуғуна (енили, дар) көрә мүҗәссә едилмәси.	30
5. Бәдән тәрбијәси	Сајма вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәси үчүн дидактик ојулар: «Һәјин дәјишдијини тап» вә с. Мусигили ојулар.	10
X КҮН		
1. Мәктәб һәјәти илә танышлығ	Мәктәбдә дәрс мәшғәләсинин башланмасына нечә һазырлашмалы.	10
2. Сај вә ријази тәсәввүрләрин инкишафы	Конкрет әшја вә шәкилләр әсасында 10 дәирәсиндә миҗдар вә сыра сајы. Әшјаларын бөјүклүҗү, онларын синиф отағында јерләндирилмәси һаггында мүсаһибә. Ушагларын өзләрини әһәтә едән әшјаларда һәндәси формалары тапмалары (баша дүшмәләри). «Бизин мәктәб» мөвзусунда рәсм (рәнкли карандаш вә ја боја илә).	30
3. Тәсвири фәалијјәт		15
4. Ана дили вә нитг инкишафы	Мәктәб һаггында 3—4 чүмләдән ибарәт шифаһи һекајәнин тәртиби. («Мәктәбдә даһа чох нә хошума кәлди?», «Биз мәктәбдә охујачағы» вә с.). Бу һекајадән 2—3 чүмләнни ајрылма-сы. Һәмин чүмләләрдә ардычыллығын мүәјҗәләндирилмәси.	30
5. Бәдән тәрбијәси	«Толу атмағ вә тутмағ» үзәр ојун.	10

ГЕҖД:

1. Јухарыда нәзәрдә тутулан 10 мәшғәләни мај вә ијун ајында һәр күн, јахуд фасилә вәрмәклә һәфтәдә 2—3 күн әрзиндә кечирмәк мүмкүндүр.

2. Пландә һәр күн үчүн нәзәрдә тутулмуш мәшғәлә нөвләринин һәмин ардычыллығла апарылмасы мәчбури дејил. Мүәллим онлары вахта көрә бөлүшдүрә биләр. Мәсәлән, сај вә ријази тәсәввүрләринин инкишафы үзәр мәшғәләјә 30 дәгигә һәср етмәк, сонра фасилә вәрмәк, даһа сонра мәктәб һәјәти һаггында мүсаһибә, рәсм үзәр мәшғәлә кечирмәк, јенә фасилә вәрмәк, нәһәјәт, ана дили вә бәдән тәрбијәси үзәр мәшғәлә тәшкил етмәк мүмкүндүр.

УШАГЛАРЫН МӘКТӘБ ТӘЛИМИНӘ ҺАЗЫРЛАНМАСЫ САҺӘСИНДӘ ВАЛИДЕЈНЛӘРИН ИШИ ҺАГГЫНДА

(Мәктәб рәһбәрләри, синиф рәһбәрләри, валидејнләр комитәсинин садрләринә тәлимат-методик мәктүб).

Һазырда әнләдә ушагларын мәктәбә һазырланмасы саҺәсиндә бө-

Башга бир һалда 40 дәгигә әрзиндә ана дили, мусиги мәшғәләси кечмәк, јалныз бундан сонра фасилә вәрмәк мөҗсәдә ујғундур. Бүтүн һалларда мәшғәләләрин мүддәти (тәнәффүсди-тәнәффүсә) 30 дәгигәдән артығ олмамалыдыр. Бу заман ушагларын фәалијјәтинин нөвү дәјишдирилә биләр (мәсәлән, сај мусиги илә, ана дили рәсмлә вә с.).

3. Ана дили вә сај мәшғәләләри бир-биринин ардынча тәшкил едләркән фасиләнин мүддәти 10 дәгигәдән аз олмамалыдыр. Бунула әләгәдар оларағ тәнәффүсләрдә мәктәб һәјәтиндә һәрәкәтли ојувләр, ушағ ојләнчәләри кечирилмәлидир. Мәшғәләләрин кедиши просесиндә әлвәришли вахтларда «бәдән тәрбијәси» дәгигәсинин кечирилмәси мәсләһәт көрүлүр.

јүк тәчрүбә топланмышдыр. Мәктәбин вәзифәси һәмин тәчрүбәдән

истифадэ едилмэсиндэ бүтүн валидејилэрэ көмөк көстөрмөктөн ибарэтдир.

Валидејилэр арасында изаһат иши апармаг вэ онлары инандырмаг лазымдыр ки, ушагларын мүвөффәгигјәтлә тәһсил алмалары онлары физики, психоложи емоционал-иради, әхлаги вэ әгли һазырлыгындан асылыдыр. Валидејилэрэ ушагларда адәтләр, характер тәрбијә етмәјин, онларын јаддашыны, әгли габилитјәтини инкишаф етдирмәјин конкрет пријомларыны өјрәтмәк зәруридир.

Физики тәрбијә

Ушағын мүвөффәгигјәтлә тәһсил алмасынын шәртләриндән бири онун сағламлыгыдыр. Она көрә дә валидејиләр ушағын сағламлыгыны (синир системини, ешитмә, көрмә габилитјәтини, сәсини, гамәтини) мүһафизә етмәли, һәртәрәфли мөһкәмләндирмәли, она јахшы һәрәкәт етмәји өјрәтмәлидир.

Сағлам ушағын тәрбијәси онун һәјат режиминин дүзкүн тәшкил олунмасыны тәмин едир. Күн режими ушағын сағламлыгыны мөһкәмләндирир, онун һәјатыны тәшкил едир, вахтын мәшгәләләрә, ојуна, истираһәтә дүзкүн бөлүшдүрүлмәсинә, өз арзуларыны дүзкүн идарә етмә бачарыгынын тәрбијә олунмасына, вахты тигјәтләндирмә габилитјәтинин инкишафына көмөк көстәрир.

Мәктәбә даһил олмаға һазырлашан ушағын режиминдә һәрәкәтли ојунлар, әгли фәалијәт вэ истираһәт, күндә азы 4—5 саат ачыг һавида олмаг, 11 саат јуху (9,5—10 саат кечә, 1—1,5 саат күндүз), күндә дөрд дәфә (сәһәр јемәји, күнорта јемәји, һаһар, ахшам јемәји) һәмишә ејин вахтда јемәк дүзкүн нөвбәләшмәлидир. Һәр бир шеј ушаглары ејнитипли мәшгәләләр тәдәр јормур. Јорғунлуг исә тәдричән ушагларын әсәб системини зәифләдир. Она көрә дә сакит мәшгәләләри һәрәкәтли мәшгәләләрлә нөвбәләшдирмәк лазымдыр.

Ушағын бош вахтынын да дүшүнүлмүш шәкилдә тәшкили вачибдир. Башлы-башына, һај-күјлә кү-

чәләрдә гачмаг нәинки фәјдасыздыр, һәм дә зәрәрлидир. Ушагларә коллективдә ојнамағы өјрәтмәк лазымдыр.

Ушаг топу атыб тутмағ, һәдәфә вурмағы, тулламағы, јарыш характерли ојунлар («Ким гартопуну даһа узаға атар» «Ким сәррастдыр», «Ким даһа чәлдир», «Гаршылыгы естафет», «Тохума» вэ с.) һәрәкәтли ојунлар, һәмчинин, бадминтон, столүстү теннис кими идман ојунлары ојнамағы бачармалыдыр.

Ғышда ушагларда чәлдлији инкишаф етдирән, һәрәкәтләри гәјдаја салан, јүнкүл јеримәк вэ гачмаг, мүвазинәти көзләмәк вэ с. вәрдишләри ашылајан ојунлар кечирмәлидир. Ушагларә хизәк вэ конки илә сүрүшмәји өјрәтмәк дә јахшы олар.

Бунунла јанашы, ушаглары өз күчүнә мүвафиг олмајан јүклү ојун вэ әјләнчәдән тәк әллә ағыр шеј апармагдан горумаг лазымдыр.

Валидејиләрин вәзифәси ушагларә һәр күн сәһәр кимнастикасы илә мәшғул олмағы өјрәтмәктән ибарәтдир.

Ушағын дүзкүн физики инкишафы һәмчинин ушагларын мүхтәлиф нөв фәалијәтинә ујғун шәраитин јарадылмасы илә тәмин олунур.

Ушаг шәклә бахаркән вә ја шәкил чәкәркән белә позада дурмаг мәсләһәт көрүлүр: ајаглар дөшәмәјә гојулмалы, дөш партанын кәнарына сөјкәнмәмәли, сағ гол партанын үстүнә елә гојулмалыдыр ки, дирсәк азча кәнара чыхсын вэ сәрбәст һәрәкәт етсин. Ајагларын пәнчәси дөшәмәјә вә ја партанын ајагалтысына сөјкәнмәлидир.

Ушаг өз позасына нәзарәт етмәји өјрәнмәлидир. Ушағын иш јеринин нормал ишыгландырылмасы да аз әһәмијәт кәсб етмир. Зәиф ишыгда көз әзәләләри бүллурун формасыны дәјишир, көздахили тәзјиги јүксәлдир. Бу исә јахын көрмә хәстәлији илә нәтичәләнә биләр.

Ушаға өзүнә мүстәгил, чәлд вэ сәлигә илә гуллуғ етмәји, (кејинмәји, әл-үзүнү јумағы, дишләрини тәмизләмәји, јемәји вэ с.) өј-

рәтмәк зәруридир. Чәкмәнин багыны багламаг, пенчәјин, палтонун јахасыны дүмәләмәк вә с. вәрдишләрин јаранмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Әгли тәрбија

Ушагларын мәктәбә һазырланмасында онларын әтраф мүнит вә тәбиәтә бәләдләшмәләри бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Өлкәмиз һаггында (шәһәр вә ја кәнд нечә адланыр, биз һарада јашајырыг, орада ән көзәл шеј нәдир, јашлылар һарада јашајырлар вә с.), өз күчәләри һаггында (уиваны, көрүнүшү, мүнһүм объектләр вә с.), әнләси һаггында (валидејиләрин ады, онларын һарада ишләмәләри вә с.), мәктәбләри һаггында ушаг һарада охујачаг, орада гајда-тавуи вә с.), күчә һәрәкәти гајдалары һаггында мә'луматын верилмәси зәруридир.

Ушаг јашадыгы јердә ән чохраст кәлдији биткиләри (ағачлары, чичәкләри, чанлылары, гушлары. һәр фәслин ән характерик әләмәтләрини билмәлидир. Бүтүн бунлары ушаглар күчә үзрә, тәбиәтдә кәзинти, китабларын охунмасы просесиндә валидејиләриндән өјрәнирләр.

Алты јашлы ушаглары өзләрини әтрафында баш верән һадисәләр чоха марагландырыр. Онлар өзләри һәдсиз-һесабысыз суалларла јашлыларә мүрачнәт едирләр, јахшы олар ки, валидејиләр ушагларә мүһакимә јурутмәји, дүшүнмәји тәләб едән суаллар вермәклә онларын нә илә марагландыгларыны мүәјјәнләшдирсинләр. Мәсәлән, «Нә үчүн белә дүшүнүрсән?», «Буну нәдән билдин?» вә с. Бунула јанашы, ушага мүмүкүн гәдәр чохла билик вермәјә чәнд етмәк мәсләһәт көрүлмүр. Тәәсүратын чохлагуу јалныз ушаглары јора биләр.

Ушагларә кағыздан вә тикинти материалындан (кубикләрдән) мүхтәлиф шејләр гурашдырмагы өјрәтмәк зәруридир. Бу заман ушагын әгли габилијјәтинин инкишафы үчүн она јалныз нүмунәјә әсасән дејил, һәм дә верилмиш шәртә көрә, гурашдырмагы өјрәтмәк ләзымдыр. Мәсәлән, елә бө-

јүклүкдә вә елә гапылары олан гараж тик ки, ики машын јерләшә вә кириб-чыха билсин. Елә көрпү тики ки, алтында чај (көј кағыз золаг) үстүндән ики ојунчаг машын, алтындан исә јелкәнли гајыг кечә билсин вә с. Гурашдырма гуртарандан сонра ушаглардан ону нечә, һансы ардычыллыгга гурашдырдыглары, хәбәр алынмәлидир.

Мәктәбә дахил олачагы вахта гәдәр ушагда бөјүклүјү (чоха аз, узун, гыса, јоғун, назик), форманы (јумру, јасты, дөрдкүнч вә с.), әшјаларын саһәдә јерләшдирилмәсини (јахын, узаг, сол, сағ, јухары, ашагы) мүәјјәнләшдирмәк үзрә илк вәрдишләр инкишаф етдирилмәлидир. Ушаглар биринчи онлуг даирәсиндә сајмагы да бачармалыдырлар. Онлар бүтүн бунлары ојун просесиндә, мүхтәлиф тапшырыглары јеринә јетирәкән валидејиләрин көмәји илә мәннимсәјирләр.

Мә'лумдур ки, ушаглар јазыны даһа чәтинликлә мәннимсәјирләр. Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын күчләри чатан әл мәшғәләләри (рәнкли кағыздан аппликасија, кил вә пластилиндән јапма ишләри, рәсм вә штрихләмәк, күләш, ағач, көк, тоза вә картондан ојунчагларын һазырланмасы вә с.) онларын јазыја һазырланмаларына көмәк көстәрир.

Кәзинти заманы валидејиләр әтраф әләмдәки әшјаларын гаршылыгылы јерләшмәсини мүәјјәнләшдирмәји вә онлары мүгајисә етмәји чәтинлик чәкмәдән өјрәдә биләрләр. Мәсәлән, мәктәб һаггында сөһбәт кедәркән ушаглардан мәктәбин һарада јерләшмәсини (сағда вә ја солда) мүәјјәнләшдирмәји тәләб едир. Һәмчинин китабхана, мағазә, аптек, почт, колхоз идарәсинин јери мүәјјәнләшдирилир.

Бу заман ушаглардан әтраф мүнитдәки әшјалардан һансынын узун, һансынын гыса, һансынын алчаг, һансынын һүндүр олдуғуну гапмагы тәләб етмәк олар. Ушаглар мәктәбә кәләнәдәк һәмин әнләјышлары шүүрлу ишләтмәли, онлар арасындагы мүнасибәти башә дүшмәлидирләр.

Лакин сәмтләшмәнин инкишафы үчүн ушага онун чәкдији шәклин, килдән, пластилиндән һазырладыгы фигурун дүзкүн олмадыгыны демәк лазымдыр. Мәсәлә, кағыз бөјүк, шәкил исә чох кичикдир; әшјанын һиссәләри арасында мүтәнасиблик көзләнмәмишдир. Ушаглары елә өјрәтмәк лазымдыр ки, ишә башлајанадәк өзләри бу фактлара диггәт јетирсинләр. Онлар шәкил чәкмәздән әввәл кулланын башынын бәдәниндән кичик, голларын бәрабәр узунлугда олачагыны јада салмалыдырлар.

Ушагларын күндәлик мүхтәлиф нөвлү фаалијјәти просесиндә валидејиләр онлары сајы шүүрлү мәнимсәмәјә һазырлаја биләрләр.

Ојунун кедишиндә ушаглар 5 ојунчағын 4 вә 1 вә ја 2 вә 3, јахуд 2—2 вә 1 ојунчаг олдуғуну мүшаһидә едә биләрләр.

Ушағы әһатә едән әтраф аләмдәки әшјалар әсасында ушагларын шүүруна чатдырмаг олар ки, әдәд сај үчүн сечилмиш әшјаларын бөјүклүјүндән асылы дејил. Мәсәлә, әкәр 4 фындыг вә 4 армуд, јахуд 2 кичик вә 2 бөјүк кулла көтүрсәк, онларын сајы бәрабәрдир. Ушағы инандырмаг лазымдыр ки, әдәд әшјалар арасындакы мәсафәдән асылы дејил. Мәсәлә, бир-бириндән аралы дуран үч алма вә бир-бири илә јанашы дуран дөрд нар әввәлчә бәрабәр көрүнсә дә бәрабәр дејил. Нар бир дәнә артыгдыр. Әдәд әшјаларын нечә јерләшдирилмәсиндән дә асылы дејил. Буну ушағын баша дүшмәси үчүн она ејни мигдарда чөпчүкләрдән мүәјјән фигур (нәрдиван, евчик вә с.) гурмаг тапшырыгы верилир. Сонра чөпчүкләри сајмаг тәклиф олунур. Ушағын нечә фигур гурмасындан асылы оламајараг чөпчүкләрин сајы дәјишмәјәчәкдир.

Ушағы сај вәрдишләрини мәнимсәмәјә һазырламагда башлыча чәһәт онлара мүхтәлиф тапшырыгларын верилмәсидир. Мәсәлә, стола үч финчан вә ики бошгаб гој, атана доггуз мисмар апар, диррикдән үч кәләм кәтир, багда басдырмаг үчүн беш ағач апар вә с.

Нечә дәнә шејин чатышмадыгыны сорушмаг да чох фајдалыдыр. Мәсәлә, «Сән стола алты гашыг гојдун, биз исә једдијик. Стола даһа нечә гашыг гојмаг лазымдыр?». «Гардашы алты армуд дәрди, биз исә бешик. Нечә билирсән, һамымыза чатармы? вә с.

Сыра сајларынын мәнимсәнилмәси үчүн белә ојун пријому јахшы нәтичә верир: «Ојунчаглар сыра илә дүзүлүр вә ушаг сағ әли илә солдан саға сајыр», «биринчи, икинчи...» Сонра көзләрини јумуб чеврилир. Ојунчаглардан бирини көтүрүрләр. Ушаг бахыб, сонра сыра илә һансы ојунчағын кизләнилдијини тапыр. Бу бачарығын мөһкәмләндирилмәси үчүн ашағыдакы типли тапшырыглардан истифадә олунур: икинчи рәфдән бешинчи китабы кәтир, китабын онунчу сәһифәсини ач вә с.

Бә'зән сајын саһә тәсәввүрләри илә бирләшдији, јахуд нүмунә арасында ишин јеринә јетирилмәси илә бағлы олан даһа мүрәккәб, комплекс тапшырыг да вермәк олар. Мәсәлә, ушағын габағына бир вәрәг кағыз гојулур, јухарысы, ашағысы, сағ тәрәфи, сол тәрәфи, сол ашағы, сағ јухары күнчләрини көстөрмәк тәләб олунур. Сонра ушаг јашлыларын тапшырыгы илә вәрәгдә мүхтәлиф шәкилләр вә ја фигурлар јерләшидирир. Ондан тәләб олунур ки, сол ашағы күнчдә үч јашыл даирә, сағ ашағы күнчдә исә беш көј даирә гојсун.

Мәктәбдә мүвәфғәјјәтлә јеринә јетирилмәсинин, тә'лимин һәр шејдән әввәл, савад тә'лиминин вә сајмаг вәрдишләринә јијәләнмәјин мүһүм шәртләриндән бири шифаһи нитгин инкишафыдыр. Онун ән зәрури кејфијјәтләри бунлардыр: ана дилинин бүтүн сәсләринин тәмиз тәләффүзү, сөзләрин ајдын тәләффүзү, јашлыларын суалларына чаваб вермәк бачарыгы, јашлыларын охудуглары нағыл вә һекајәләрин мәзмунунун јенидән нағыл олунмасы охунулан материалын мәзмуну үзрә суалла чаваб вермәк, өз ојунлары, кәзинтиләри һаггында рабитәли, ардычыл данышмаг.

Әкәр ушаг р, ш, к вә с. сәсләри ни дејә билмирсә, онларын тәләффүзү үзрә мәшг етмәк лазымдыр. Бу сәһәдә ушағын нитг нөгсанларыны дүзәлтмәк мүмкүн олмадыгда, логопедә мүрачиәт етмәк фәјдалыдыр.

Ушагларда нитгин сәс мәдәнијәтинин формалашмасы мәгсәди илә бә'зи чәтин сөзләрин (аквариум, парк, бригадир вә с.) сөһбәт заманы тез-тез ниләдилмәси мәсләһәт көрүлүр. Ушағын нитгинә нәзарәт етмәк вә зәрури һалларда дүзәлиш вермәк лазымдыр.

Нитгин дүзкүнлүјү чох вахт ушағы әһәтә едән јашлыларын нитгиндән, ушаг әдәбијјатынын охунмасындан асылы олур.

Сәрбәст јаддасахлама габилијјәти тәлимдә чох зәруридир. Бу габилијјәт јашлыларын нүмунәси әсасында ше'рләрин әзбәрләнмәси јолу илә инкишаф етдирилди. Ушаг мәктәбә кәләвәдәк классик вә көркәмли мүасир шаирләрин 10—15 кичик ше'рләрини әзбәр билмәлидир. Онларын сырасына М. Ә. Сабирин «Јаз күнләри», «Ушаг вә буз», А. Сәһһәтин «Бағча», «Гушлар», А. Шаигин «Кечи», «Пишик», «Ушаг вә довшан», «Чан күлүм», «Бәнөвшә», «Тәмизлик», «Ана јурдум», М. Сејидзадәнин «Пајыз кәләндә», «Гар», «Телефон», «Ленин», Т. Мүтәллибовун «Канч бағбанлар», «Саат», «Шән јолка», Х. Әлибәјлинин «Мән даһа мәктәблијјәм», «Гојун», «Һәдијјә», Ч. Мәмәдовун «Кукла», «Ијна», «Сүрүчү», Н. Нүсәјизадәнин «Ленин баба», Т. Елчинин «Хоруз», «Чан нәнә», «Гарғы вә гыргы», «Јағыш јағыр» вә с. дахил етмәк олар.

Кичик ше'р, тапмача, аталар сөзләри вә зәрб мәсәлләрин әзбәр өјрәнилмәси јалныз естетик тәрбијә мәгсәди күдмүр, һәм дә ушагларда дүшүнчәлијјәти, һазырчаваблылығы инкишаф етдирилди. Ушага китабы севмәји вә ону сәлигәли сахламағы, ону илә еһтијатла давранмағы өјрәтмәк лазымдыр. О билмәлидир ки, китабын јаранмасында чох адам (јазычы, рәссам, редактор, чапчы, чилдчи вә с.) зәһмәт чәкир.

Јахшы олар ки, валидеји ушағы өзү илә китабханаја апарсын, орада чохлу китаб олдуғуну вә онларын сәлигә илә дүзүлдүјүнү, јашлылар вә ушагларын орадан китаб алыб охудуғларыны, јени вә марағлы шејләр өјрәндикләрини баша салсын. Ушағы баша салмағ лазымдыр ки, китабы еһтијатла охујуб вахтында гајтарсын. Китаба гајғы илә јанашмағ вәрдишинә дә әмәл едилмәлидир. Ушаг өз китабларыны рәфдә сахламалы, сәлигә вә гајданы көзләмәлидир.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушаглар чох ојнајырлар. Ојунлар әтраф әләмдә бәләдләшмәкдә, өз зөвгүнү, тәләбатыны, мејлини ашкара чыхармагда онлара көмәк көстәрир. Ојун мүстәғил ушаг фәалијјәтидир.

Алты јашлы ушагларда сүжетли ојунчаглар лазымдыр. Мәсәлән, гушлар, һејванлар, машинлар, тикinti материаллары дәсти вә с.

Столүстү ојунлар, лато (ботаники, зооложи вә с.) ушагларда һөвсәләлијјәти, диггәтлијјәти, шифаһи нитгин инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Өз ојунчағларыны вә башга шејләрини гајдада сахламағы да ушага өјрәтмәк зәруридир.

Әмәк вә әхлағ тәрбијәси

Бир чох валидејнләр вә мүәллимләр шикајәтләнирләр ки, I сниф шакирдләри евә нә тапшырылдығыны унудурлар. Бу она көрә баш верир ки, ушагларда мәс'улијјәт һисси формалашмыр. Мәс'улијјәт һисси мәһз нә етмәјин лазым олдуғуну јадда сахламаға көмәк едир.

Бу кејфијјәти формалашдырмағ, бөјүк вә кичик адәтләрә јалныз әмәк тапшырығларыны јаринә јетирмә просесиндә мәс'улијјәтлә јијәләнмәк мүмкүндүр. Ушаглар өз «даими вәзифәләрини» (чичәкләри суламағ, тозу силмәк, әлүзјүјана су төкмәк вә с.) валидејнләрин бу күн үчүн вердикләри тапшырығлары (јағгабыны тәмизләмәк, чөрәк алмағ вә с.) јеринә јетиримәји унутмамалыдырлар.

Мәс'улијјәт һиссинин инкишаф етдирилмәсиндә мүхтәлиф нөв шејләрин (ојунчағларын, гуш үчүн дән-

лијин һазырланмасы) чох мүһүм әһәмийјәтә маликдир.

Белә ишләр јеринә јетириләркән онлары јахшы дүзәлтмәјин јолары изаһ олунамалы вә көстәрилмәлидир. Мәсәлән, куклаја дон тикмәк үчүн әввәлчә үлкү һазырламаг, ону парчанын үзәринә гојмаг, ишәрәдәмәк, бичмәк, сонра тикмәк лазымдыр. Ушаглара мүхтәлиф әмәк тапшырыглары верәркән онлары илк дәфәдән јеринә јетирмәләринә наил олмаг лазымдыр. Әкәр ушаг ону чохлу тәкрат етмәли олурса, онда јашлыны динләмәк вә ешитмәк бачарығы формалашмыр. Она көрә дә синифдә мүәллимин, бир гајда олараг, бирчә дәфә изаһ етдијини тәлим тапшырығыны гаврамаг вә јадда сахламаг белә ушаглар үчүн чох чәтин олур. Ушагларын бүтүн тапшырыглары диггәтлә изләмәләринә, јашлылара мүрачәт етмәдән, һәм дә лазыми сүрәтлә јеринә јетирмәләринә, башладыглары иши сонра чатдырмаларына наил олмаг зәруридир.

Көрүлмүш ишләрин нәтичәләринин биркә тәһлили (нә јахшы, нә писдир, нә дүзкүн, нә јанлышдыр) ушаглара мүәјјән гијмәт нормаларыны мнимсәмәјә, өз ишләринин нәтичәсини мүстәгил тәһлил етмәјә имкан верир. Бу заман јадда сахламаг лазымдыр ки, ушаглар өз наилијәтләринин, башгаларынын нөгсанларынын гијмәтләндирилмәсинә, хүсусилә һәссасдырлар. Она көрә дә валидејиләр ушагларын диггәтини јалныз јарымчыг галан, јеринә јетирилмәјән, нөгсанлы ишләрә јөнәлтмәклә ушаглары чәтинликлә, мүәллимләрин чиддилији илә горхутмамалыдырлар. Мүсбәт гијмәт чох вачибдир О, ушагларда өз гүввәсинә инам јарадыр.

Ичтимай давраныш вәрдишләри

Әкәр ушагда ичтимай давраныш вәрдишләри (нәзакәтлилик, тәмкинлилик, сөзә гулаг асмаг вә с.) тәрбијә олунурса, о, мәктәб һәјәтынын гајда-ғанунуна, јени шәраитә тез алышар.

Једди јашлы ушаглар диггәтли олмалы, башгасынын сөзүнү кәсмәмәли, јашлыларынын сөһбәтинә гарышмамалы, онларын дедикләринә

ахырадәк гулаг асмағы, данышаркән өзүнү сахламағы бачармалыдырлар. Валидејиләр, һәр шейдән әввәл, ушагларынын баша салмалыдырлар ки, башгаларына мане олмасынлар, әксинә, көмәк көстәрсинләр. Әкәр ушаг башга адамларла һесаблаша билмирсә, о, ушаглара дүзкүн мүнәсибәт бәсләмәји вә мәктәб коллективинә дахил олмағы бачармајачагдыр. Ушагларын характеринин инкишафы јашлыларынын онларла үнсийјәтиндән асылыдыр. Әкәр ушаг даим һимајә алтында оларса, әкәр ушағын әвәзинә валидејн фикирләшәрсә, тәшәббүс көстәрә билмәјән, ачиз, ирадәсиз адам кими бөјүјәчәкдир.

Ушағы јахшы әмәлләр үзрә мәшг етдирмәк лазымдыр. Чалышмаг лазымдыр ки, ушаг тез-тез зәифләрә көмәк етсин, кичијә күзәштә кетсин, севдији ојунчағыны јолдашына верә билсин. Бу, ушағы диггәтли, әдаләтли олмаға, әтрафдакылара дүзкүн мүнәсибәт бәсләмәјә алышдырыр.

Ушағы јерсиз тәрифләмәк, онун башгаларындан јахшы олдуғуну билдирмәк лазым дејил. Белә ушаглар, бир гајда олараг диггәт мәркәзиндә олмаға адәт едир, өзүнү јүксәк гијмәтләндирирләр. Беләликлә, онда мәғрурлуг, нәһајәт, егоизм јараныр. Бу исә ушағын мәктәбдә башгалары илә гаршылыглы мүнәсибәт јаранмасына мане олур.

Ушагларда ичтимай давраныш вәрдишләри тәрбијә етмәјин мүһүм вәситәләриндән бири јашлыларынын нүмунәсидир. Јашлылар өзләри һама тәрәфиндән гәбул олунмуш давраныш гајдаларына күндәлик үнсийјәтдә әмәл етмәли вә һәр аддымда ушаглара хатырлатмалыдырлар.

Аиләнин әхлаги мөһкәмлији чох мүһүм тәрбијәләндиричи фактордур.

Ушагларын мәктәбә һазырлашмасы үзрә мәктәбин валидејиләрлә ишинин әсас формалары.

Алты јашлы ушагларын валидејиләри үчүн ашағыдакы мөвзуларда груп вә фәрди шәкилдә мәс-

ләһәтләрин тәшкил олунамасы ла-
зым көрүлүр:

1. Алты яшлы ушағын күн ре-
жими. 2. Ушағы тапшырығы јеринә
јетирмәјә нечә өјрәтмәли. 3. Ушаг-
ларда мүстәгиллијин тәрбијә едил-
мәси. 4. Ушагларын һәрәкәтли ојун-
лары вә онлар үчүн шәраитин јара-
дылмасы. 5. Ушаглара нә охумаг
вә нағыл етмәк. Өдәби әсәрлә-
ри нағыл етмәји ушаглара нечә
өјрәтмәк. 6. Валидејиләрин ушаг-
ларла қазинтиси. 7. Ушагларда һәр
шеји өјрәнмәјә һәвәс вә онларда
мүшаһидәчилијин инкишафы. 8.
ушагларын саһәдә бәләдләшмә вә
садә ријазин тәсәввүрләрини нечә

инкишаф етдирмәли. 9. Ушагла-
рын әгли инкишафында столүстү
вә дидактик халг ојунларындан ис-
тифадә едилмәси. 10. Ичтимаи дав-
раныш вәрдишләри.

Јухарыда көстәрилән мөвзулар
тәхминидир. Јерли шәраитдән, ва-
лидејиләрин арзусундан асылы
олараг онлар дәјишдирилә биләр.

Зәрури һалларда ола биләр ки,
мәктәбдә валидејиләр үчүн һәфтә-
лик вә ја онкүнлүк семинар тәш-
кил едилсин. Семинарын кечирил-
мәсинә мәктәбәгәдәр тәрбијә үзрә
педагоглар методистләр, ушаг бағ-
часы тәрбијәчиләри вә мүдирләри
чәлб олуна биләр.

УШАГ БАҒЧАСЫНДА САДӘ РИЈАЗИ ТӘСӘВВҮРЛӘР

«Ушаг бағчасынын тәрбијә про-
грамында сај тә'лими хејли дәјиш-
дирилмишдир. Инди һәммин бөлмә
«Садә ријазин тәсәввүрләрин инки-
шаф етдирилмәси» адланыр. Белә
адын верилмәсинә мәһз нә сәбәб ол-
мушдур? О програмын һансы дәји-
шкликләри илә әлагәдардыр?

Сон вахтларда апарылан психо-
логи-педагожи тәдгигатлар ушагда
дәрк олуномуш объектин хәссәләри-
нин тәһлили вә тәркибинин чох мү-
рәккәб формаларынын олмасы һаг-
гында нәтичә чыхармаға имкан вер-
мишдир.

А. И. Маркушевич, А. М. Леуши-
на, П. Ј. Галперин, В. В. Давыдов
вә башгаларынын ушагларын рија-
зин инкишафы саһәсиндәки тәдги-
гатлары програма әлавәләр етмәјә
вә ону тәкмилләшдирмәјә имкан
вермишдир.

Јени програмда нәзәрдә тутулмуш
ријазин һазырлыгда, ушагларын сај
тә'лиминә, биринчи онлуг даярла-
нда кәмијјәт тәсәввүрүнүн инкишаф
етдирилмәсинә, садә һесаб мәсәләләр-
ринин һәлли вә тәртининә әјани су-
рәтдә верилмиш чохлу мигдар әмә-
лијјатлара, сериасион сыраларын вә
транзитив нисбәтләрин мүәјјән едил-
мәсинә, шәрти өлчүләрин кәмәји илә

өлчмәләр апарылмасына, ушагла-
рын көзәјары өлчмәсинин, һәндә-
си формалар вә вахт һагында тә-
сәввүрләринин инкишаф етдирил-
мәсинә, һәмчинин мүнәсибәтләринин
дәрк олунамасына бөјүк диггәт вери-
лди.

Бүтүн бунлар ушагларда һесаб
үзрә вәрдиш вә бачарыгларын инки-
шаф етдирилмәси даярлауындан чох
кәнара чыхыр вә әслиндә ријазин
инкишафын програмы һесаб олунар.
Күман едилди ки, програм кәмијјәт
вә башга мүнәсибәтләрин ушаглар
тәрәфиндән даһа дәриндән баша дү-
шүлмәсини тә'мин едәчәк вә ријазин
тәфәккүрүн даһа да инкишаф етди-
рилмәсинин әсасына гәјачагдыр.
Буна көрә дә биз һәммин мәшғәләләр-
рин ријазинәт үзрә мәшғәләләр ад-
ландырылмасына дүзкүн һесаб еди-
рик, бунунла баша дүшүрүк ки, ри-
јазинәт, онун ән садә формасында
веририк.

Ријазинәт үзрә мәшғәләләр, әв-
вәлләр олдуғу кими, икинчи кичик
група илин икинчи јарысында де-
јил, хејли әввәл (һазырлыгдан асы-
лы олараг октябр вә ноябр ајында)
вә һәр һәфтә апарылыр.

Һәр бир јаш групунун програмы
ашағыдакы бөлмәләри әһәтә едир:

«Мигдар вә сај», «кәмијјәт», «форма», «мәканы мүүјјәнләшдирмә», «вахты мүүјјәнләшдирмә».

Икинчи кичик группун (һәјатын 4-чү илинин) јени програмы, әввәлләр олдуғу кими, тә'лимин саја гәдәр олан дөврү илә мөһдудлашдырылмышдыр, лакин һәммин дөвр бир гәдәр кенишләндирилмишдир. Бу дөврдә ушаглар һәинки ајры-ајры әшјалары сајмағы, һәм дә әшјалары мугајисә етмәји вә мугајисә нәтичәләрини сөзлә: узун-көдәк, јухары-ашағы вә и. а. тә'јин етмәји өјрәнирләр. Онлар артыг һәммин группа һәндәси формаларла да таныш олурлора, мұхтәлиф мәкан истигамәтләрини вә вахты мүүјјәнләшдирмәји өјрәнирләр. Лакин әввәлләр олан кими, әсас диггәт 5-дәк сајмағы мәнимсәмәјә верилмишдир.

Јухары группа мигдар вә сај һаггында тәсәввүрү ушагларда инкишаф етдирмәклә әлағәдар програм мәсәләләри дәјишикликсиз галмышдыр. Ушагларын 0-дан 9-дәк рәгәмләрлә таныш олмасы (бу, әввәлләр мәктәбә һазырлыг группарында верилди) әлавә едилмишдир.

Јухары група (икинчи кичик вә орта группара) әввәлләр мәнимсәнилмиш биликләр әсасында һесаблама фәалијјәтинин јени нөвү—өлчмә фәалијјәти (шәрти өлчүләр вәси-тәсилә өлчмә) дахил едилмишдир. Һәммин мөвзу илә әлағәдар төрәмә мөвзулар да: бүтөв әшјанын бәрәбәр һиссәләрә бөлүнмәси вә ушагларын көзәјары өлчмәсинин инкишаф етдирилмәси верилди. Ушагларда һәјати әшјаларда һәндәси формалары көрмәји бачармағ, бу вә ја дикәр бир әшјанын һәинки өзүнә мүнәсибәт үзрә, һәм дә башгаларына мүнәсибәт үзрә вәзијјәтинин мүүјјән етмәји бачармағ үзрә програм мәсәләләринин мүрәккәбләшдирилмәси давам етдирилди.

Мәктәбә һазырлыг группунун програмы, ушагларын әввәлки группарда мәнимсәдикләри билик, бачарыг вә вәрдишләр нәзәрә алынараг тәртиб едилмишдир. Програма 10 дәп-рәсиндә сајма, сыра илә сајма вәр-

дишләринин мөһкәмләндирилмәси, ајры-ајры вәһидләрдән (10-дәк әдәдләр үзәриндә) алынан әдәдин мигдарча тәркиби, ики кичик әдәддән алынан әдәдин тәркиби, гарышыг әдәдләр арасындакы һисбәтән, дүзүнә вә тәрсинә сајма садә һесаб мәсәләләринин тәртиби вә һәлл едилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Бундан әлавә, програм груп һесабла-ламалары (2—3 әшјадан алынан группарын сајы вә һәммин группарда әшјаларын үмуми мигдарынын ад-лары) әлавә едилмишдир.

Ушаглар мигдарла таныш оларкән онларын өлчмә фәалијјәти мүрәккәбләшдирилди. Онлар маје вә дөнәвәр чисимләрин һәчмини, бәрк чисимләрин узунлуғуну вә с. өлчмәји бачармалыдырлар. Көзәјары өлч-мәнин инкишаф етдирилмәси дә тәк-милләшдирилди.

Ушаглар һәндәси формаларла таныш оларкән фигурларын шәклини дәјишдирмәји (мәсәлән, бир нечә үчбучаглыдан дөрдбучаглы тәртиб етмәји) өјрәнирләр.

Мәканын мүүјјәнләшдирилмәсинин инкишаф етдирикән ушаглар һәинки бинада оlanda, һәмчинин кағыз вәрәги үзәриндә тәсвир едилмиш схем үзрә дә истигамәтләнмәји бачармалыдырлар.

Ушаглар бу группа вахты саатлар үзрә јарым саатдәк дәгигликлә мүүјјән етмәји өјрәнирләр, бу мүнәсибәтлә онлара 12-дәк әдәдләр вә онларын рәгәмлә тәсвири верилди.

Ушаг бағчасында ријазин тәсәв-вүрләрин инкишаф етдирилмәси програмынын үмуми вә ән гыса ха-рактеристикасы бундан ибарәтдир.

Ушаг бағчасында ушагларын ри-јазин инкишафы икинчи кичик груп-дан башлајыр. Бурада ушагларын мәктәбә мүүвәффәгијјәтли һазырлы-ғынын әсасы үзәриндә бүтүн сонра-кы ријазин инкишафын вә үмумијјәт-лә, инкишафын бүнөврәси гојулур. Ушаглар мөһз һәммин группа мұхтә-лиф мигдарла, әшјаларла, шәкил-ләрлә, ојунчагларла, һәндәси фигур-ларла, һәрфләрлә мәшғул олараг мигдарларын бәрәбәрлијини вә геј-

ри-барабарлигини мүүжэн етмэжи, јә'ни онларын мигдар нисбәтнини мүүжәнләшдирмэжи вә мугајисә нәтичәләрини бөјүк, кичик, барабар сөзләри илә ифадә етмэжи өјрәнирләр. Ушаглар конкрет (тәрбијәчи тәрәфиндән хүсуси сурәтдә сечилмиш) мигдарла әмәлијјат апарараг көрүрләр ки, бөјүк эшјалар, кичик эшјалара нисбәтән апарараг көрүрләр ки, бөјүк эшјалар, кичик эшјалара нисбәтән аз ола билир, көј рәнкли кағыз даирәчикләр гырмызы рәнкли үчбучаглар гәдәр, довшанларын сајы вертолјотларынкы гәдәр олур, јә'ни ушаглар әдәд һаггындакы анлајышы кәләчәкдә тәшәккүл етдирмәк үчүн ән мүнүм нәтичәјә кәлиб чыхырлар. Онлар эшјалары гоша гојараг «бөјүкдүр», «кичикдир», «барабардир» дедиклә, чох мүрәккәб фикирләрлә хүласә едилмиш олан әмәлијјатлары јеринә јетирирләр. Бүтүн јашлара (нәинки анчаг кичик јаша) анд группарын тәрбијәчиләрини хәбәрдар етмәк истәрдик ки, бу вә ја дикәр ријазијјат материалыны изаһ едәркән чәтин тәрифләрә гапылмасынлар. Тәрбијәчинин ашагыдакы типдә олан нитгини чох тез-тез ешитмәк олар: «Диагонали тапын! Квадратын дајаг нөгтәсини көстөр!» Квадратын башлыча хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир?» вә с.

Тәрбијәчинин белә нитги ријазијјатын гавранылмасыны чәтинләшдирир вә ушагларын инкишаф дәрәчәсини дә азалдыр

Әјани сурәтдә верилмиш мигдарларла апарылан әмәлијјатлар ушагларын ушаг бағчасында олдуғлары бүтүн сонракы илләр әрзиндә дәфәләрлә истифадә етдикләри илк әсас материаллардан ибарәтдир: ушагларда әдәдләрин мүчәррәдлик анлајышынын әсасы гојулдугда, онлар јанашы әдәдләрин арасындакы нисбәти баша дүшәрәк, бунунла әлағәдар олан һәгиги сырларын ганунаујунлуғларыны изаһ едә биләрләр

Икинчи кичик группарын програмы ашагыдакы гајдада гурулур. Биринчи бөлмә «мигдар» адланыр, һәммин бөлмәјә, сонракы группарда «мигдар вә сај» дејилир. Бу, онунла

изаһ едилир ки, ушаглар һәммин јашда сајмырлар, јалныз ајры-ајры эшјалардан группар тәртиб етмэжи вә онлары бир-бир ајырмағы: «чох» вә «тәк» ифадәләрини фәргләндирмэжи: гојма вә басма пријомлары вәситәсилә ики мигдар группуну мугајисә едәрәк онларын барабарлигини вә гејри-барабарлигини група дахил олмуш элементләрини мигдары үзрә мүүжән етмэжи, бирдән-бешәдәк олан сәсләри һафизә илә (сајмадан) гаврамағы өјрәнирләр.

Програмын икинчи бөлмәси эшјаларын бөјүклүјү һаггында олан тәсәввүрләрин инкишаф етдирилмәси илә әлағәдардыр. Ушаглар ејни вә бир-биринә әкс өлчүләрдә олан эшјалары мугајисә етмэжи вә мугајисә нәтичәләрини —**узун-көдәк-ејни** (узунлуғча барабар), **һүндүр-алчаг-ејни** (һүндүрлүкчә барабар) **кениш-дар-ејни** (кенишликчә барабар), **галын-назик-ејни** (галынлығча барабар), **чох-аз ејни** (мигдарча барабар) сөзләри илә ифадә етмэжи өјрәнирләр. Нәзәрә алмағ лазымдыр ки, **бөјүк-кичик** анлајышлары эшјаларын бөјүклүјү әләмәтләринини сајылдыгдан сонра верилир. Бу чүр ардычылығы, ушагларла апарылачаг мәшгәләр үчүн програм материалыны планлашдыранда да көзләмәк лазымдыр. Эшјанын бөјүк вә ја кичик олмасынын мүүжән едилмәси үмумиләшдирилмә олмагла јухарыда көстөрилмиш әләмәтләри әһәтә едир. Ушагларын кәмијјәт һаггындакы тәсәввүрләрини «бөјүк-кичик» әләмәтләри илә формалашдырмаға башламағ мәгсәдәүјүгүн дејилдир, чүнки бу арзу олунмаз нәтичәләрә апарыб чыхарыр: ушаглар **узун, галын кениш, көдәк** вә н. а. әләмәтләри дә бөјүк вә ја кичик сөзләрилә ифадә едәчәкләр

Үчјашлы ушагларда эшјаларын бөјүклүјү һаггындакы тәсәввүрләрини формалашдырылмасы үзрә мәшгәләрин кечирилмәси методикасы үзәриндә әтрафлы дајамаға имкан јохдур. Лакин буна бахмајараг, бир нечә мәсләһәт верилир.

Һәммин програмын материалы ријазијјат үзрә мәшгәләләрдә һәјата

кечирилик. Ушагларын, үзәриндә мугажисә етмәји вә мугажисә нәтичәләрини сөзлә ифадә етмәји өјрәнәчәкләри әшјаларын (лентләрин, кағыз вә ја картон парчаларын вә с.) әкс өлчүләри олмалыдыр. Узунлугда, галынлыг вә һүндүрлүкдәки фәргләр нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә олмалыдыр. Әшјанын бу вә ја дикәр аламәти илә илк дәфә таныш оларкән, јердә галанлар кәнар едилір. Мәсәлән, узунлугча ики лент бир-бирилә мугажисә едилір. Онлар ејни бир рәнкә малик олмалы, ејни бир материалдан гајрылмалы, ејни ендә фәрг исә јалныз һәмнин лентләрин узунлуғунда олмалыдыр.

Ушагларда кәмијјәт һағғында тәсәввүрү формалашдырмаг үчүн мәшгәләләр чаңлы, марағлы характер дашымалыдыр. Онларын һәмишә дидактик ојунлар шәклиндә кечирилмәси јахшыдыр.

Лакин гејд едәк ки, һәмнин мәгсәдлә әшјалары ики дәфә кәстәрән заман ојун вәзијјәтнини јаратмаг лазым дејилдир: әшјалары дәғиг мугажисә етмәк (онлары бир-биринини үзәринә гојмаг, өлчмәк), фәргләрини кәстәрмәк вә аламәтләрини (узунлугу, јүксәклији вә ја еңилији вә и. а.) гысача характеризә етмәк лазымдыр.

Даһа сонра тәрбијәчи алынмыш јени билликләри мөһкәмләндирмәк, дәғигләшдирмәк үчүн ојун шәраитиндән истифадә едир: мәсәлән, кукулалар бајрама «топлашырлар». Онлара көзәл лент бағламаг лазым кәлир. Бантын бири бағланыр, дикәри исә һеч бир вәчһлә бағланмыр. Нә үчүн? Она көрә ки, һәмнин лент чох гысадыр. Тәрбијәчи буун һәғигәтән белә олдуғуну кәстәрмәк үчүн лентин бирини дикәринини үзәринә гојур. Јахуд, тәрбијәчинини столу үзәриндә гапағлы гуту олур. Гапағда ики дешик вардыр, бу дешикләрдән узунлуглары бир-биринә бәрабәр олан ики сап парчасы көтүрүн. Стола ики ушаг јахылашыр, саплардан јапышыр, онлары тәдричлә дартараг столдан узағлашыр. Ушаглардан бири столдан чох узаға кедә билмиш, дикә-

ри исә тәрбијәчинин лап јанында дурмушду. Нә үчүн? Она көрә ки, саплар мұхтәлиф узунлугда иди. Ушаглар буна көрә дә чох садә, сәбәбли әлағәләри баша дүшмәјә башлајырлар.

Буна бәнзәр дидактик ојунларын вә чалышмаларын, ушагларда кәмијјәтләрин башга аламәтләри һағғындакы тәсәввүрдәри вә һәмнин аламәтләр үзрә әшјалары мугажисә етмәк бачарығыны формалашдыран заманда да кечирилмәси мәгсәдә ујғундур.

Әшјалары узунлуғуна, енинә, јүксәклијинә, јоғунлуғуна көрә мугажисә етмәк үчүн сонралар мұхтәлиф рәнкдә олан әшјалар көтүрмәк олар: чүнки кәмијјәтләрин аламәтләри нисбидир вә ејнилә һәмнин аламәтләрә, лакин бир гәдәр башга кејфијјәтләрә малик олан дикәр әшјаларла мугажисә заманы дәјишилә биләләр (узун лент јанындакы даһа узун лентдән көдәк, гыса кәндир исә даһа гыса кәндирлә мугажисәдә узун олур).

Тәчрүбәдә исә бә'зән тәрбијәчи ушагларга јалныз бирчә әшја вериб, онлардан «Бу һансы кубикдир? Бөјүк вә ја кичик?» дејә сорушур. Ушагларын мәһз һәмнин суала вердикләри, чох вахт да сәһв олан чаваблардан сонра, икинчи кубик көтүрүлүр:

— Бәс, бу кубик һансыдыр? Бөјүк вә ја кичик?

Илин ахырында, ушаглар әшјалары кәмијјәт үзрә мугажисә етмәји өјрәндикдә вә мұвафиг аламәтләри адландыранда дидактик ојунлары тапшырыгла кечирмәк јахшыдыр. Тапшырығы, тутаг ки, кукула «верәчәкдир», ушаглар исә апарычынын хаһиши илә ән јүксәк јолканы, јахуд да ән бөјүк топу, вә ја ән узун тирчији вә и. а. кәстәрмәлидирләр. Бүтүн бу әшјалар тәрбијәчинини столу јанында елә гојулур ки, ушаглар нәјин һарада дурдуғуну јахшы көрсүнләр.

Бу чүр јохлама тәрбијәчијә ушагларын билијини мөјјәнләшдирмәјә вә һәмнин мәшгәләләри орта групда тәкмилләшдирмәк үчүн планын тәртибинә көмәк едир.

Програмын үчүнчү бөлмөсү олан «Форма» ушаглары квадрат вә үчбучаглыларла таныш етмәк мәсәлөлөрүннә әһәтә едир. Ушаглар олары фәргләндримәји вә ајырмагы өјрәндикдән сонра һәмнин формалары мұвафиг сөзләрлә адландырмаг лазымдыр. Сонра да тәрбијәчи дүјма, һәрәкәт вә мұшаһидә јолу илә әшјалары јохламаг пријомларыны ушагларә өјрәдир.

Һәмнин програм мәсәлөләри дә мәшғәләләрдә һәјәтә кечирилар.

Дөрдүнчү бөлмә — «мәканы мұәјјәнләшдримә» ушагларда өзүндән олан истигамәтләри фәргләндримәк бачарыгыны инкишаф етдримәји нәзәрдә тутур. Һәмнин групп үчүн характер чәһәт одур ки, ушаглар истигамәтләриннә тапмалыдырлар.

Програмын бу вәзифәси, әсәсэн, мәһнәт фәалијјәтиндә (сағ, сол әлләри, тәрәпләри вә и. а. тапмаг бачарыгы) ушаглар үчүн һәјәти зәруријәт сәјылан јердә һәјәтә кечирилар.

Програмын сонунчү бөлмәси — «Вахты мұәјјәнләшдримә» дә әввәлки бөлмә кими, күндәлик һәјәтдә јеринә јетирилар вә мәһз мәшғәләләрдә дәғигләшдирилар. О, ушагларә сәһәр, күндүз, ахшам вә кечәни фәргләндримәк вә дүзкүн адландырмаг бачарыгы мәһнимсәдир.

Бунунла икинчи кичик группә сәдә ријәзи тәсәввүрләриннә инкишаф етдирилмәси програмы гуртарыр. Нәзәрдә тутулур ки, ушагларын мәһнимсәдикләри орта группә ријәзи һазырлыг үчүн етибарлы бүһөрә јарадачагдыр.

Орта группә програмы ушагларын тәфәккүрүнү даһа да инкишаф етдримәји јөнәлдилмишдир. Програмда мигдарларла мұхтәлиф әмәлијјатлары, јанашы әдәдләрлә ифадә олунмуш ики мигдарын мұгајисәси әсәсында 5-дәк сәјмагың ушагларә өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур. Һәмнин бөлмәдә («Мигдар вә сәј») бир-бириндән мұхтәлиф мәсәфәләрдә дуран, бөјүклүјүнә көрә чүрбәчүр олан әшјә группларынын бәрәбәрлијиннә вә гејри-бә-

рәбәрлијиннә мұәјјәнләшдримәк бачарыгы ән вачиб мәсәлә олараг галыр.

Буна охшар мәсәлөләриннә һәлли ушаглары мұчәррәд әдәдләри баша дүшмәји апарыб чыхарыр.

Дүјма илә сәјма, ешитмә илә сәјма вә мұхтәлиф һәрәкәтләрлә сәјма олдуғу кими сахланылар.

Көмијјәт һаггындакы тәсәввүрләриннә формалашдырылмәси мәсәлөләри исә мұрәккәбләшдирилар. Ушаглар орта группә әшјалары мұгајисә едәрәк олары узунлуғ, кенишлик, јүксәклик, јоғунлуғ үзрә артан вә ја азалан гајдада (мәсәлән, ән кениш, дар, даһа дар, лап дар вә с.) гојмагы бачармалыдырлар. Бу иш әввәлләр әшјалары бир-бириннә үзәринә гојмаг нәтичәсиндә јеринә јетирир. Сонралар исә ушаглар һәмнин әләмәтләри көзлә мұәјјәнләшдримәји бачармалыдырлар. Мәсәлән, тәрбијәчи ушагдан ејни узунлуғда олан кағыз парчасы вермәји вә ја бундан даһа галын албом көтүрмәји вә и. а. хаһиш едир. Һәмнин групп үчүн ән мұнасиб мәшғәлә формасы дидактик ојундан ибарәтдир.

Орта группә ријәзијјат үзрә иш ушагларын шәрти өлчүләр вәситәсилә өлчмәји мәһнимсәмәси үчүн һазырлыг курсундан ибарәтдир.

Орта группә ушагларын һәндәси формалар һаггындакы биликләри кенишләндирилар. Олар квадрат вә үчбучаглардан әләвә, даирәни, дүзбучаглыны, күрәни, кубу, цилиндр фәргләндримәји вә адландырмагы бачармалыдырлар. Тәрбијәчи ушагларда формаларын мұхтәлиф өлчүдә (бөјүк квадрат, кичик квадрат, бөјүк цилиндр, кичик цилиндр) ола билмәси барәдә тәсәввүр јаратмалыдыр.

Мәканы мұәјјәнләшдримә мәсәләси дә бу группә хејли мұрәккәбләшдирилар. Ушагларын нәһинки өзүндән олан истигамәтләри мұәјјәнләшдримәји, һәмнин истигамәтдә һәрәкәт етмәји дә бачармалыдырлар. Һәмнин группун ушаглары бу вә ја башга бир әшјаның өзүнә мұнасибәт үзрә (һәләлик анчағ өзүнә мұнасибәт

үзрә) вәзијјәтини мүәјјәйләшдирмә-
ји бачармалыдырлар: мәсәлә,
гаршымда шкаф, архамда стол, сағ
тәрәфимдә пәнчәрә, солумда гапы,
мәндән јухарыда таван, ашағыда
исә дөшәмә вардыр.

Дөрдјашлы ушаглар вахты мү-
әјјәйләшдирәрәк **кечә-күндүз, бу
күн, сабаһ, ахшам** сөзләрини фәрг-
ләндирмәли вә онлардан дүзкүн
истифадә егмәлидирләр.

Програм һәмни груп ушаглары-
на **тез** вә **јаваш** анлајышларыны кон-
крет мисалларла әјдывлашдырма-
ғы тәрбијәчиләрә мәсләһәт көрүр.

Нәтичәдә, бир даһа гејд етмәк
истәрдик ки, мәктәбәгәдәр кичик
јашлы ушагларын тәлиминин педа-
гожи эффектлилији хејли дәрәчәдә
тәлимни мәзмун вә үсулларынын
ушагларын јаш хүсусијјәтләринә уј-
гун кәлмәси принципләри илә мүә-
јәйләшдирилир.

БАҢАР БАЈРАМЫ

(Отағ јазын кәлмәсини тәрәинүм
едән күлләр, чичәкләр, бөчәкләр,
гушлар вә јашыл отларла бәзәди-
лир. Отағын тән ортасында столун
үстүндә сәмәни, шам вә ширнијјат-
ла бәзәдилмиш хончалар дүзүлүр.
Столдан бир гәдәр аралы ушаглар
әјләширләр. Бајрам «Нәлбәки» халғ
рәгси илә башланыр. Баһар әлиндә
сәмәни рәгс едә-едә отаға дахил
олур).

Ушаглар—Хош кәлмисән, кәзәл
баһар! (Севинчлә ону гаршылајыр-
лар).

Баһар—Сағ олун, мейрибан ушаг-
лар!

(Баһар әлиндәки сәмәнини сто-
лун үстүндәки сәмәниләрин јанына
гојур вә сонра хончаларын шам-
ларыны јандырыр. О, шамлары јан-
дыра-јандыра бәстәкар Чаһанкир
Чаһанкировун «Баһар» нәғмәсини
охујур).

Дәјишир донуну мешә, дағ дәрә,
Ал-алван кејинир һәр тәпә, һәр
дағ,

Чөлләрдә көрүнүр башга мәнзәрә,
Охујур бағларда шур илә бүлбүл.
Бағчалар күл ачыр јенә јаз кәлир,
Һәр јана бахырсан хош аваз
кәлир.

Титрәсни эәмиләр дәрјалар кими,
Вурулсун тајалар тајалар кими.
Чөлләрдә көрүнүр башга мәнзәрә,
Охујур бағларда шур илә бүлбүл.
Бағчалар күл ачыр, јенә јаз кәлир
Һәр јана бахырам хош аваз кәлир.

(Маһныдан сонра Баһар хүсуси
бәзәдилмиш стулда әјләшир. Бә-
нөвшә, Нөврузкүлү, Лалә, Гызыл-
күл, Чобанјастығы, Гарангуш, Бүл-
бүл, Сағсаған, Кәпәнәк, Ары онун
әтрафында рәгс едир).

Күнәш—Кәзәл сәсли шејда
бүлбүл,

Чәһ-чәһ вур ки, ачылсын күл,
Нәғмәләрин кечә јары,
Гој долдурсун бағчалары.

(Күнәшин сөзләрини ушаглар да
тәкрат едирләр. Бүлбүлә мүрачигәт-
лә).

Ушаглар—Кәзәл сәсли шејда
бүлбүл,

Чәһ-чәһ вур ки, ачылсын күл,
Нәғмәләрин кечә јары,
Гој долдурсун бағчалары.

(Бу заман Бүлбүл нәғмәсини оху-
јур).

Бүлбүл—Гушлар шаһы шух
бүлбүләм,

Саз чалмагдыр пешәм мәним.
Чичәкләрин гучағыдыр
Илк баһарда илк вәтәнним.
Гушлар мәним мәчлисимә
Димдијиндә бар кәтирир.
Баһар мәнә әтир сачан
Чичәкләрдән тач кәтирир.
Мән сәадәт чарчысыјам,
Көнүл ачан хош сәсим вар.
Вәтән дејә өтәчәјәм,
Нә гәдәр ки, нәфәсим вар.

(Баһар әлиндәки чәләнки нөва-
зишлә бүлбүлүн башына гојур. Күл-
ләр севинир. Һәрә өз јериндә әјлә-

шир. Бирдән гапы дөжүлүр. Намы гапыја бахыр. Гарангуш дахил олур. Намы севниир. Ушаглар бир ағыздан охујурлар).

Ушаглар—Хош кәлмисән, гарангуш!

Галмышыг никаран, гуш!

Оху баһар нәғмәни,

Чох көзләдик биз сәни!

Гарангуш, ај гарангуш!

Кетди сојуг, боран, ғыш.

Кәл ејванда јува гур,

Бала бәслә, тез учур.

(Јенә гапы дөжүлүр. Бу дәфә Чыртдан дахил олур. Ушаглар севниирләр).

Ушаглар—Хош кәлмисән Чыртдан!

(Чыртдан ушаглары баһарын кәлмәси мүнәсибәтилә тәбрик едир. Сонра гушлар, чичәкләр, чүчүләрлә әл-әлә вериб дөврә вурур. Чыртдан рәгс едә-едә охујур, онлар да тәкәар едирләр).

Чыртдан—Дөгду Күнәш ғырмызы,

Чан күлүм чан-чан!

Топлады оғлан-ғызы,

Чан күлүм, чан-чан!

Һәр биримиз бир чичәк,

Чан күлүм, чан-чан!

Бир бағчавын улдузу.

Чан күлүм, чан-чан!

(Маһны гуртаран кими әлләриндә сәмәни олан 12 ғыз отаға дахил олур. Чыртдан вә халчаларын үс-түндә отуран оғланлар, сәмәниләри дөврәјә алып бирликдә ше'р дејирләр. Әлләриндә сәмәни тутмуш ушаглар дөврәнин ичәрисиндә фырланырлар).

— Сәмәни, сахла мәни,

Илдә көјәрдәрәм сәни.

Ајаг басдын өлкәминзә,

Бол-бол шәнлик кәтир бизә.

Чатыр-чатыр јансын очаг.

Шадлыг етсин оғул-ушаг.

(Рәгс гуртаран кими Баһар үзүнү сәмәниләрә тутараг).

Баһар—Салам сәнә көј сәмәни,

Көзләмшик бир ил сәни.

Сән кәләндә сулар чағлар,

Чичәк ачар јашыл бағлар.

Көј үзүндә сүзә-сүзә,

Гонаг кәлир гушлар бизә.

Салам сизә гарангушлар,

Јува тикин кәлмиш баһар.

Еј көјләрин ал күнәши,

Илк баһарын зәһмәткәши,

Салам сәнә күлләримдән,

Салам сәнә елләримдән.

Сән олмасан боран гачмаз,

Ағачларда јарпаг ачмаз.

Бајрам олсун өлкәминзә,

Шәнлик едәк, күләк биз дә.

Гапы дөжүлүр. Баһар гапыны ачыр. Отаға рус, Украјна, өзбәк, молдав, ермәни, күрчү, газак, Латвија, Литва, естон, түркмән, ғырғыз, тачик, белорус, азәрбајчанлы палтары кејмиш ушаглар дахил олур. Рус вә Украјна палтары кејмиш ушаглар әлләриндә дуз, чөрәк, өзбәк палтары кејмиш ушаглар әлләриндә сәмәни отаға кәлирләр. Онлар өз халг рәгсләрини ифа едирләр. Бундан сонра ушаглар бирликдә «Вәтән» маһнысыны ифа едирләр).

Ушаглар—Чөлләриндир шән,

Һәр јерин күлшән.

Сән нә көзәлсән

Еј ана вәтән!

Бағдыр, әкиндир

Һәр бир гучағын.

Ғызыл тәкиндир

Көзәл торпағын.

Бөјүтдүн бизи,

Вердин гол-ганад,

Јохдур гәм изи,

Шәндир бу һәјат,

Ғәлбим, чанымсан,

Еј ана јурдум.

Исти гојнунда

Шән јува гурдум.

(Ше'р гуртарандан сонра ушаглар рәгс едирләр).

Тәртиб едәни:

К. СӘЛИМХАНОВА.

II сифдә ана дилиндән јохлама ишләри

Ана дилиндән јохлама ишләрин характери вә мәзмуну һаггында мәчмуәнидә бир печә материал дәрч олунмушдур. Мәчмуәнин 1970-чи ил, 6-чы нөмрәсиндә I сифдә үчүн ана дилиндән јохлама ишләри верилмишдир. Бу мәгалә исә II сифдәләрин јохлама ишләринә һәср олунур. Јохлама ишләри мәчмуәнин 1970-чи ил, 4-чү нөмрәсиндә дәрч олунмуш «II сифдә үчүн ана дилиндән програм материалынын планлашдырылмасы» адлы материала мувафиг тәртиб едилмишдир. Сифдә һазырлығындан асылы олараг мүәллим јохлама ишләрин сајыны артыра да биләр.

I сифдә кечиләнләрин тәкряры илә әлагәдар (27-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла ТУФАН

Әладдин бачысы Мәһәббәти мешә-јә апарды. Онлар чижәләк јыгырдылар. Бирдән һава тутулду. Илдырым чахды. Көј курулдады. Ушаглар палыд ағачынын алтына гачдылар. Күчлү күләк әсди. Хырда будаглар тырылыб төкүлдү. Шиддәтли јағыш жағды. Дәрәләрдән сел ахды. Јағыш дајанды. Туфан гуртарды. Күнәш көрүндү (40 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Биринчи чүмләдә саитләрин, икинчи чүмләдә самитләрин алтындан хәтт чәкин.

2. Гоша саитли сөзләрин алтындан хәтт чәкин.

3. Сонунчу ики чүмләдәки сөзләри сәтирдән-сәтрә кечирмәк үчүн ләзим олан һиссәләрә ајырыб јазын.

«Галын вә инчә саитләр», «Кар вә чинкилтили самитләр», «Додагла-

нан вә додагланмајан саитләр» мөвзулары илә әлагәдар (53-чү чалышмадан сонра).

Јохлама имла ДӘНИЗДӘ ФЫРТЫНА

Дәниздә фыртына гопмушдур. Улдузун бабасы дәниз буруғунда ишләјирди. Белә күләкли күндә орада далғалар чох јүксәјә галхыр. Сојугғылынч кими кәсир. Боз булудлар көј үзүнү елә өртүр ки, көз-көзү көрмүр.

Улдуз бабасындан ешитмишди ки, дәниздә бөјүк бир шәһәр салынмышдыр (40 сөз).

(X. һасиловадан).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Јалһыз додагланан саитләри олан сөзләрин алтындан хәтт чәкин.

2. Һәм додагланан, һәм дә додагланмајан саитләри олан сөзләри сечиб јазын.

3. Биринчи чүмләдә кар, икинчи чүмләдә исә чинкилтили самитләрин алтындан хәтт чәкин.

«Додагланан вә додагланмајан саитләр» вә «Аһәнк гануну» мөвзулары илә әлагәдар (61-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла ДӘНИЗДӘ КӘПӘНӘКЛӘР

Бир печә күндән сонра баба Нефг дашларына гајытды. Дәниз сакиг, сәма тәмиз иди. Балыглар суда ајдын көрүнүрдү.

Көрүнүи һәр ики тәрәфиндә чәлләкләр дүзүлмүшдү. Бу чәлләкләрдә күлләр әкилмишдир. Күлләрин үстүндә әлван кәпәнәкләр учушурду. Баба онлардан бирини тутуб, нәвәси Улдуз үчүн кәтирди (41 сөз).

(X. һасиловадан).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Јалпыз додагланан сәитләри олан сөзләрин алтындан хәтт чәкии.

2. Аһәнк ганунага табе олмајан сөзләри сечиб јазын.

3. Сонунчу чүмләдәки чинкилти-ли самитләри сечиб алт-алта јазын. Һәмин самитләрин һәр бирини гаршысында она бәнзәр кар самити јазын.

«Чүмлә», «Чүмлә үзвләри» мөвзулары илә әлагәдар (88-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла

БУЗГЫРАН

Сәркидә бөјүк машин көрдүм. О, бузгырандыр. Бузгыран суда јаваш кедир. Кәмиләр ону асанлыгла кешир. Бәс нә үчүн бузгыран адланыр?

Дәниз бузла өртүлмүшдүр. Кәми-ләр дајаныр. Јол кәсилмишдир. Кәми-ләр нечә кетсин? Бузгыран бузу-галдырыб парчалајыр. Јол һазыр-дыр. Бујурун сиз дә бузгыранын да-лынча кедин! (42 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. «Јол һазырдыр» чүмләсини әв-вәлчә суал, сонра да нидә чүмләси-ними охумага һазырлашын.

2. Һәр бир чүмләдә мүбтәданын үстүндә м, хәбәрин х, јазын.

3. Мүбтәдә, хәбәр вә бир икинчи дәрәчәли үзвү олан ики чүмлә гу-руб јазын.

«Чүмләдә сөзләрин әлагәси», «Чүмләнин кенишләндирилмәси» мөвзулары илә әлагәдар (104-чү ча-лышмадан сонра).

Јохлама имла

ГОРХАГ ДОВШАН

Боз довшан дирријә кирди. О, гар-нын дојдурду. Јахында бир адам дајанмышды. О, папагыны көзүнүн үстүнә басмышды. Әлиндә сүпүркә тутмушду. Бирдән бәрк күләк әсди. О, јерә сәрилди. Бир ушаг ону гал-дырды. Папагыны башына басды, сү-

пүркәсини әлинә верди. Довшан көрдү ки, о ујугдур (43 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Һекајәнин әввәлиндәки үч чүм-ләдә хәбәрин алтындан бир, мүбтә-данын алтындан ики дүз хәтт, икин-чи дәрәчәли үзвләрин алтындан далгалы хәтт чәкии.

2. Һәмни чүмләләрдә сөзләр ара-сындакы әлагәни схемлә көстәрин.

3. Чүмләләри кенишләндириб оху-мага һазырлашын.

«Сөзүн тәркиби» мөвзусу илә әла-гәдар (119-чү чалышмадан сонра).

Јохлама имла

КИТАБХАНА

Мәктәбдә китабхана вар. Китаб-ханачы Сәадәт Гафаровадыр. Ки-табхана сәһәр саат сәккиздә ачы-лыр. Биз китабханадан китаб алы-рыг. Сәадәт мүәллим мараглы ки-таблар сечмәкдә бизә көмәк едир.

Биз аилә, достлуг, тәбиәт һадисә-ләри, вәтәнимиз, гәһрәманлыг һаг-гында китаблар охујуруг. Мән ня-гыллары чох севирәм.

Сәадәт мүәллим китабы диггәтлә охумагы тапшырыр (44 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Ејни көклү сөзләри сечиб јазын.

2. Әввәлки ики чүмләдә шәкилчи-ләрин алтындан хәтт чәкии.

3. Гошасантли вә гошасамитли сөзләрин алтындан хәтт чәкии.

4. Кәми вә үзүм сөзләриндән јени сөзләр дүзәлдин.

«Сөз көкләриндә бә'зи һәрфләрин јазылышы», «Мүрәккәб сөзләр» мөв-зулары илә әлагәдар (140-чы ча-лышмадан сонра).

Јохлама имла

ДАШКӘСӘНДӘ

Дашкәсәндә дәмир филизи мө'-дәпләри вардыр. Газма дэзкаһлары күндә тонларла ~~дәмир~~ филизи чы-харыр. Онтонлуг өзүбошалдан ма-шинларын моторлары курулдајыр. Машынлар филизи комбината да-шыјыр. ~~Комбинатда~~ ону торпагдан тәмизләјиб, кичик вогонлара долду-

рурлар. Бу вагонлар канат жоллар-
ла дөмүржол станциясына кедир.
Паровоз филизи Күрчүстанын Рус-
тави шәһәринә дашыыр. Орада фи-
лизи домна печиндә әридирләр. Фи-
лиздән полад вә чуғун алынар (46
сөз).

**Грамматик тәһлил үчүн тапшы-
рыг:**

1. Мүрәккәб сөзләрдә һәр көкүн
алтындан бир хәтт чәкин.

2. О илә жазылыб, а илә дежилән
сөзләри сечиб жазыи.

3. Биринчи чүмләдәки сөзләри көк
вә шәкилчијә ајырын.

«Нитг һиссәләри» мөвзусу илә
әләгәдар (155-чи чалышмадан сон-
ра).

Јохлама имла

КӘМИ МОДЕЛИ

Ушаглар кәми модели гајырмаг
истәјирдиләр. Олар е'малатханаја
кетдиләр. Ушаглар арзуларыны һә-
мид муәллимә билдирдиләр. Һәмид
муәллим ушаглара тахта, мишар,
балта, рәндә верди. Олар кәми мо-
дели гајырдылар. Әли јелкәни кә-
мијә бәнд етди. Тофиг кәмини рәнк-
ләди. Меһди кәминин үзәринә «Гә-
ләбә» сөзүнү јазды. Олар модели
повуза бурахдылар (45 сөз).

**Грамматик тәһлил үчүн тапшы-
рыг.**

1. Таныдығыныз нитг һиссәләриндән
һансына раст кәлмисиниз. Она
анд беш сөз жазыи.

2. Исимләрин алтындан бир, фе'л-
ләрин алтындан ики хәтт чәкин.

3. Мишар вә рәндә сөзләриндән
фе'л дүзәлдиб жазыи.

«Исим», «Хүсуси исимләр» мөвзу-
лары илә әләгәдар (180-чы чалыш-
мадан сонра).

Јохлама имла

ГЫШ ТӘТИЛИНДӘ

Гыш тә'тили башланды. Һачы ба-
чысы илә Губаја кетди. Бабасы Су-
сај кәндиндә јашајырды. О, овчу
иди. Бир дәфә о, Һачыны ата мин-
дириб ова апарды. Бабанын Залым
адлы туласы да јанларынча гачыр-
ды. Олар Гудјал чајы саһилләриндән
кечиб кетдиләр. Гар јағырды.

45
Бир аздан Шаһ дағынын этәклә-
ринә чатдылар (46 сөз).

**Грамматик тәһлил үчүн тапшы-
рыг.**

1. Қим? суалына чаваб олан сөз-
ләри сечиб жазыи.

2. Хүсуси исимләрин алтындан
хәтт чәкин.

3. Даһа нә адлары билдирән
исимләр таныјырсыныз. Беш дәнә
хүсуси исим жазыи.

«Тәк вә чәм исимләр», «Исмин
чүмләдә дәјишмәси» мөвзулары илә
әләгәдар (207-чи чалышмадан сон-
ра).

Јохлама имла

МОСКВА

Москва Вәтәнимизин пајтахты-
дыр. Өлкәминдә Москвадан бөјүк
шәһәр јохдур. Москвада чоһлу адам
јашајыр.

Москвада ијирми-отуз мәртәбәли
биналар, кениш күчәләр вә јарашыг-
лы парклар вар. Москва метросу
дунјада ән јахшы метродур. Кремл
Москванын ән көзәл јерләриндән
биридир. Мәним Москвада ән чоһ
хошума кәлән јер Гызыл Мејдан-
дыр. Ленин Мавзолеји дә орададыр
(48 сөз).

**Грамматик тәһлил үчүн тапшы-
рыг:**

1. Чәм исимләрин алтындан хәтт
чәкин.

2. Москва сөзүнүн нечә дәјишмә-
синә фикир верин. Олары сечиб
алт-алта жазыи. Һәр биринин гар-
шысында суалыны көстәрин.

3. Моруг сөзүнү Москва сөзү ки-
ми дәјишиб жазыи.

«Исмин чүмләдә дәјишмәси» мөв-
зусу илә әләгәдар (232-чи чалыш-
мадан сонра).

Јохлама имла

ЧАПАЈЕВЧИ ГЫЗ

Лида Чапајевин дәстәсиндә гал-
ды. Дөјүшчүләр тезликлә Лиданы
севдиләр. Олар Лиданы чапајевчи
гыз адландырдылар. Бир дәфә Ли-
даја кизли ишә кетмәјә ичазә вер-
диләр. Лида сәһәрә јахын габагдә
гаралты көрдү. Јавашча керијә сү-

рүнүб дөүшчүлөри ојатды. Онлар тез сычрајыб ајага галхдылар. Силаһларыны көтүрдүлөр. Дөүшчүлөр дүшмөнә атәш ачдылар. Ағлар һүчүм едә билмәдиләр (49 сөз).
(А. Кононовдан).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Булуд вә күләк сөзләринә нә? нәјин? нәјә? нәји? нәдә? нәдән? суалларыны верин вә һәр бирини суала ујғун шәкилдә дәјишини.

2. Јаздыгыныз һекајәдән беш исми сечиб, бағлы олдуғу сөзлә бирликдә алтындан хәтт чәкин.

3. Әввәлдәки ики чүмләдә мүбтәданы тапын. Нәмин сөзләрин һансы нитг һиссәси олдуғуну үстүндә гејд един.

«Сифәт» мөвзусу илә әлагәдар (257-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла

ЈАЈДА МЕШӘ

Јајда мешә чох јахшы олур. Уча шам ағачлары өз ијнәли башларыны саллајыр. Јашыл күкнар да тиканлы будағларыны эјир. Әтирли јарпағлары олан ағ тајын ағачы көзәл көрүнүр. Бозумтул ағчаговаг јавашча әсир. Јекә палыд ағачы исә нахышлы јарпағларыны әтрафа јајыр. Отларын ичиндә чижәлөк ғызарыр. Узун јарпағлары арасында ичичүкүлүнүн ағ сырғалары јыргаланыр (51 сөз). (К. Д. Ушинскидән).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Сифәтләрин алтындан хәтт чәкин.

2. Ахырынчы чүмләдәки сифәтләри аид олдуғу исимләрлә бирликдә сечиб јазын.

3. Нәкајәдәки **уча, әтирли, јекә**, сифәтләрини даһа нечә ишләтмәк олар? Онлары јазын.

«Сифәт» мөвзусу илә әлагәдар (293-чү чалышмадан сонра).

Јохлама имла

ХОРУЗУН НЕЧӘ РӘНКИ ВАР?

Атасы Найдәјә рәнкли карандашлар алды. Балача Найдә хорузун шәклин рәнкләмәк истәјирди. О

билирди ки, хорузун пипији гырмыз, димдији сары, гычлары гәһвәји, мунчуг кими, хырда көзләри гара олур. Найдә хорузун атлаз кими ганадларына, гујругуна марагла баххырды.

Найдә көрдүкләрини ејилә рәнкләмәк истәјирди. Гара, гәһвәји, көј, јашыл, гырмызы, сары карандашларыны ишә салырды. (53 сөз).

(Н. Зәјналовадан).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Сифәтләрин алтындан хәтт чәкин.

2. **Рәнкли, чанлы** сөзләрини јазыб көк вә шәкилчијә ајырын. Үч дәнә белә сифәт јазын. Дад билдирән сифәтләр јазын.

3. Дөрд дәнә әксмәналы сифәт јазын.

«Фе'л», «Фе'лин замана көрә дәјишмәси» мөвзулары илә әлагәдар (320-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла

ДӘМИР ЈОЛУНДА

Гардашым Москваја кедәчәк иди. Анам деди ки, мәни дә апарачаг. Вағзала кетдик. Гатар кәлди.

Көрдүм ки, һамы вагонлара минир. Биз дә миндик. Бир дә көрдүм ки, зәнк вурулур. Паровоз фит верир вә јериндән тәрпәнир. Мән пәнчәрәдән бахырам.

Јашыл чөлләр, мешәләр, кәндләр сүр'әтлә өтүб кечир. Гардашым деди ки, гатар ики күндән сонра Москваја чатачаг (55 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Индики заман фе'лләринин алтындан бир, кечмиш заман фе'лләринин алтындан ики, кәләчәк заман фе'лләринин алтындан үч хәтт чәкин.

2. **Гатар, күләк, гуш** исимләрини алт-алта јазын. Онларын һәр биринин гаршысында ујғун кәлән фе'лләр јазын.

3. Ахырынчы ики чүмләдә олан фе'лләри көк вә шәкилчијә ајырыб јазын.

«**Фе'лин замана көрә дәјишмәси**» мөвзусу илә әлагәдар (340-чы чалышмадан сонра).

Јохлама имла

ДИРРИҚДӘ

Ушаглар мәктәбин бағына топлашдылар. Намы ишә башлады.

Бир дәстә јери белләди, дикәри ләкләри дүзәлтди. Үчүнчү дәстә дашлары јыгды. Намы һәвәслә ишләјир. Таһир шырым ачыр. Бир нечә ушаг тохум сәпир. Бир нечәси дә ләкләрә су чиләјир.

Мүәллим деди ки, бир аздан тохумлар чүчәрәчәк. Јашыл чүчәртиләр бој атачаг. Онлар рәнкбәрәнк чичәкләр ачачаг. Дадлы тәрәвәз јеттишәчәк. Бол мәһсул олачаг (57 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Фе'лләрин алтындан хәтт чәкин, үстүндә заманы көстәрин (**К, И, К**).

2. Индики заман фе'лләрини кечмиш заман фе'лләринә чевириб јазын. Үстүндә суалыны көстәрин.

3. **Јаз, сүр, сөјлә**, әввәлчә кечмиш, сонра индики заман, даһа сонра кәләчәк заманда јазын.

«**Мәсдәр**» мөвзусу илә әлагәдар (362-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла

ТӘКЛИК ПИС ШЕЈДИР

Кәлмәчәләрин сујуну әтрафа сычратмаг, кәзмәк, јелләнчәјә миниб дүшмәк Дүрдәнәни јорду. Новузда үзән гајыглара бахмаг, ојунчагларын бирини гојуб, о бирини көтүрмәк дә ону јорду. О, һәјәтдәки көтүјүн үстүнә гојулмуш тахтаја миниб, јелләнмәк истәди, бачармады. Тахтанын о бири учуна да бир ушаг минсә, галхыб енәчәк иди. Әтрафда һеч кәс јох иди. О лап дарыхды. Јолдаш тапмаг лазым иди (59 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Мәсдәрин алтындан хәтт чәкиб, үстүндә суалыны јазын.

2. Кечмиш заман фе'лләриндән мәсдәр дүзәлдиб јазын.

3. **Ојнамаг** вә **кәзмәк** сөзләрини ашагыдакы чүмләдә ишләдин. Дәрс-

дән сонра... кедәчәјәм. Мән мешәдә... хошлајырам.

Азәрбајчан дилиндән ил боју кечиләнләрин тәкрары илә әлагәдар (382-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла

КОЛХОЗ ЧӨЛЛӘРИНДӘ

Јаз кәлди. Навалар исинди. Нәр јердә гар әриди. Күнәш вә күләк торпағы гурутду. Тахылчылар јазы әзиз гонаг кими гаршыладылар.

Колхозчулар тракторларын вә башга машинларын тәмирини чоҳдан гуртармышлар. Механизаторлар сәпинә башлајырлар. Шумун үстү илә тәјјарә учур. Тәјјарә тохум дашыјыр.

Кениш Муған чөлләриндә моторларын сәси јүксәлир.

Јазда Азәрбајчанын чөлләриндә гызгын иш кедир. Колхозчулар бугда, гаргыдалы, күнәбахан, түтүн, чуғундур, памбыг әкирлар (60 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Биринчи вә икинчи чүмләдә чинкилтили, үчүнчү вә дөрдүнчү чүмләдә кар самитләрин алтындан хәтт чәкин.

2. Дөрдүнчү чүмләдәки сөзләри көк вә шәкилчијә ајырын.

3. Икинчи чүмләдәки исинди, сәккизинчи чүмләдәки учур, онунчу чүмләдәки **јүксәлир** сөзләрини һансы сөзләрлә әвәз етмәк олар.

4. Бешинчи чүмләдә хәбәрин алтындан бир, мүбтәданын алтындан ики хәтт чәкин.

Азәрбајчан дилиндән ил боју кечиләнләрин тәкрары илә әлагәдар (393-чү чалышмадан сонра).

Јохлама имла

АРТЕКДӘ

Ијул ајы иди. Елчин Артек пионер дүшәркәсинә кетди. Артек Гара дәниз саһилиндә једди километр узаныр.

Артек Крымын ән көзәл јерләриндән биривидир. Елчин орада Чехословакија, Болгарыстан, Польша вә башга өлкәләрдән кәлән пионерләрлә достлашды. Онлар дәниздә

чмир, ойнаыр, шәкил чәкир, нәгмә охујурдулар. Дүшәркәдә идман јарышлары кечирилерди. Елчин харичдә јашајан достларынын һәјәти илә таныш олду. О, јахшы истираһәт етди. Елчин көрдүкләрини јолдашларына данышды (61 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг:

1. Аһәнк ганууна табе олмајан сөзләрин алтындан хәтт чәкин.

2. Үчүнчү чүмләдәки сифәти аид олдуғу сөзлә бирликдә јазын.

3. Икинчи чүмләдә хәбәрин алтындан бир, мүбтәданын алтындан ики хәтт чәкин.

4. Сонунчу чүмләдә сөзләр арасындакы әлагәни схемлә көстәрин.

II сенифдә шакирдләрин грамматика үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләринә верилән төләбләр

С. ӘМӘДОВА

Азәрбајҗан ДЕТПИ-нин елми ишҗиси

СӘСЛӘР ВӘ ҺӘРФЛӘР

1. Сәс вә һәрф, саит вә самит һаггында I сенифдә газанылмыш биликләр. Бу саһәдә бачарыг вә вәрдишләр дә, демәк олар ки, I сенифдәкинин ејни олур. Лакин сәс — һәрф тәһлили вә јазы гајдаларынын өјрәнилмәси үчүн I сенифдәкине нисбәтән даһа мүрәккәб сөзләр көтүрүлүр.

2. Шакирдләрин ашағыдакылары ајыра билмәләри вачибдир:

а) галын вә инчә саитләр;

б) додагланан вә додагланмајан саитләр;

в) кар вә чинкилтили самитләр (чүт чинкилтили вә кар самитләри фәргләндирмәк).

3. Аһәнк гануу һаггында мәлу-матла таныш олмаг. Галын вә инчә, додагланан вә додагланмајан самитләр үзрә әлдә едилмиш биликләр әсасында аһәнк ганууна табе олан сөзләри тапмағы бачармаг.

СӨЗ

1. Гоһум сөзләрин үмуми һиссәси көк адланыр. Гоһум сөзләри ејникөклү сөзләр адландырмаг олар. Ејникөклү сөзләр үмуми көкә (үмуми

һиссәјә) малик олур. Онлар мә'нача ејни олмур.

2. Сөзләрин әксәријјәтиндә көкдән әлавә шәкилчи дә олур. Сөзүн бу һиссәси чүмләдәки диҗәр сөзләрдән асылы олагаг, дәјишир (мәктәбдә, мәктәб-ин, мәктәб-ә, китабда, китаб-ын, китаб-а вә с.). Лакин сөзләр шәкилчисиз дә ола биләр (шәһәр, ағач, синиф вә с.).

3. Өз тәркибинә көрә садә сөзләрдә көкү вә шәкилчини тапмағы бачармаг. Морфоложи тәһлил апар билмәк.

4. Верилмиш сөзә бир-ици ејникөклү сөз тапмаг бачарығы.

5. Гошасамитли вә гошасамитли көкләри дүзкүн јазмаг вәрдишинә јијәләнмәк.

6. Ејникөклү сөзләрдән башга мүхтәлиф көклү, лакин јахын мә'налы сөзләр вар (бу сөзләрин синоним адланмасыны билмәк төләб олунмур).

Верилмиш сөзә јахын мә'налы башга сөз тапмағы бачармаг.

7. Дилимиздә мә'нача әкс сөзләр дә вардыр (бу сөзләрин антоним адланмасыны билмәк төләб олунмур). Верилмиш сөзләрә әкс мә'налы сөзләр тапмағы бачармаг.

8. Сөзүн бир нечә мәнасы ола биләр. Ејни сөз мүхтәлиф чүмләләрдә мүхтәлиф мәналарда ишләнир (мәсәлә, **яз, күл, јер** вә с.).

9. Һәр бир сөз нитг һиссәсидир. Һәр бир нитг һиссәсинин мәнасы вар. Сөзләр өз грамматик мәнасына көрә **исим, сифәт, фе'лә** ајрылыр. Бунлар шакирдләрдин I синифдә таныш олдуглары әшјанын адыны, нечәлијини, һәрәкәтини билдирән сөзләрдир. Бурада терминләр вә тәһлил үчүн верилән бәзи сөзләр јенидир. Нитг һиссәләринин тәһлили, һәмчинин онлара мисал сечәркән шакирдләр мүхтәлиф сөзләрдән истифадә етмәлидирләр. Мәсәлә, тәһлил етмәк үчүн исим сечәркән мисал олараг јалныз **алма, дәфтәр, даш** кими сөзләр дејил, һәм дә **тарла, чај, су, илдырым, горхаглыг, сөһбәт, тәрәвәз** вә с. кими сөзләр, фе'лә мисал сечәркән јалныз **кетди, кәлир, атачаг** кими сөзләр дејил, һәм дә **јатыр, хәстәләнди, узаныр** вә с. кими сөзләр дә көтүрмәк лазымдыр.

10. Сөзләр (кечилән нитг һиссәләри даирәсиндә) мүүјјән суала чаваб олур, хүсуси мәнаја малик олур, дәјишир.

11. Исим ким? вә ја нә? суалына чаваб олур, тәк вә чәм, үмуми вә хүсуси олур. Чүмләдә исимләр мүхтәлиф суаллара чаваб олур.

Шакирдләр башга сөзләрдән асылы олараг чүмләдә исимләрин нечә дәјишмәси, онларын һансы суаллара чаваб вермәси үзәриндә мүшаһидә апармалыдырлар. Онлар мүхтәлиф һалларда ишләнән исимләрин сифәтлә гоша ишләнмәсинә даир мисаллар тапмагы (һал, һалланма терминләри верилмир) бачармалыдырлар.

12. Сифәт нечә? нә чүр? һансы? суалларындан биринә чаваб олур.

Шакирдләр сифәтләрин аид олдугу исимлә ишләнмәсинә даир мисаллар тапмагы бачармалыдырлар.

13. Фе'лләр нә етди? нә едир? нә едәчәк? нә етмәк? нә олмаг? суалларындгн биринә чаваб олур. Фе'лләр замана көрә дәјишир (шәхсә көрә дәјишмә тәләб олуномур)

ЧҮМЛӘ

1. Чүмлә үч чүр олур: нәгли чүмлә, суал чүмләси, нида чүмләси. Нәгли чүмләдә нә исә хәбәр верилир, сәс ашагы дүшүр, сонунда јазыда нөгтә гојулур. Суал чүмләләриндә нә исә сорушулуру, ахырда сәс јүксәлир, јазыда сонунда суал ишарәси гојулур. Нида чүмләсиндә һиссләр ифадә олуномур, јазыда сонунда нида ишарәси гојулур.

2. Чүмләнин ифадәли олуномасы. Чүмләдәки мәнача мүһүм сөзү сәслә ајырмагы бачармаг (мәнтиги вургу термини ишләтмәк тәләб олуномур).

3. Чүмләдә башлыча ики сөз (баш үзвләр) олуру. Онлардан бири (мүбтәдә) чүмләдә кимин вә ја нәјин һаггында данышылдыгыны, дикәри исә (хәбәр), онун һаггында нә дејилдијини билдирир. Бу сөзләр чүмләдә башлыча чүт сөзләри (сөз бирләшмәсини) әмәлә кәтирилләр. Онлар һәмишә бир-бири илә әлағәдар олуру. Мүбтәдә **ким? вә ја нә?, хәбәр исә нә едир? нә етди? нә едәчәк?** вә с. суалларындан биринә чаваб олуру. Онлар чүмләнин баш үзвләри кими тәһлил олуномур.

4. Чүмләнин баш үзвләри олан мүбтәдә вә хәбәрдән башга мүбтәдә вә ја хәбәрлә, јахуд суаллар үзрә бир-бири илә бағлы дикәр сөзләрдә вардыр. Онлар чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри адланыр.

Чүмләнин нөвүнү (интонасијаја көрә) мүүјјәнләшдирмәк вә чүмлә үзвләринә көрә тәһлил етмәк бачарыгы.

6. Чүмләдә бир-бири илә бағлы олан чүт сөзләри ајырмагы вә биринә әсасән дикәринә суал гојмагы бачармаг.

ЈАЗЫ ГАЈДАЛАРЫ

1. Дәрсликдән нечаларла, јахуд бүтөв сөзләрлә көчүрмәји, мүәллимин диктәсинә әсасән тәхминән 40—60 сөзү јазмагы бачармаг.

2. Өз јазысына нәзарәт етмәји бачармаг (јазыдан әввәл, јазы просесиндә, сөзү јахуд чүмләләри јазандан сонра).

3. Сәлигәли, ајдын, ләкәсиз, һәрф бурахмадан, һәрф артырмадан, бир һәрфи башгасы илә әвәз етмәдән, јанашы кәлән һәрфләрин јерини дәјишмәдән јазмағы бачармаг.

4. I—II синифләр үчүн програмда нәзәрдә тутулуш јазылышы чәтин сөzlәри дүзкүн јазмағы бачармаг.

5. Сөzlәри бир сәтирдән дикәринә һечаларла дүзкүн кечирмәји бачармаг.

6. Сөzlәрин ортасында вә ахырында бәзи чикилтили вә кар самитләри дүзкүн јазмағы (хүсусилә, исимләр һалланаркән г-нин ғ-јә, к-нин ј-јә кечмәсини) бачармаг.

7. I вә II синифләрин дәрсликләриндә верилмиш гошасантли вә гошасанитли сөzlәри дүзкүн јазмағы бачармаг.

8. Аһәнк ганунага табе олмајан бәзи сөzlәри (**радио, театр, декабр, сентјабр, Кировабад, Ленинград, пионер, помидор, һејва, шаир** вә с.) дүзкүн јазмағы бачармаг.

9. Чүмләнни илк сөзүнү, һәмчинин хүсуси исимләри бөјүк һәрфлә башламағы бачармаг (I синифдә өјрәнилән јазы гәјдасыны тәтбиг етмәји бачармаг).

10. Хүсуси өјрәнилмиш сөzlәрин јазылышы гәјдасыны өјрәнилмиш, лакин онлара бәнзәр дикәр сөzlәрә тәтбиг етмәји бачармаг (мәсәлән, ушаглар **пионер, командир, помидор** вә с. сөzlәрин јазылышыны өјрәндикдән сонра **мотор, комсомол, совхоз** вә с. сөzlәрин дә илк һечаларыны **а** илә тәләффүз едиб **о** илә јазмағы бачармалыдырлар).

11. Нәгли чүмләнни сонунда нәгтә, суал чүмләннин сонунда суал

ишарәси, садаланан сөzlәр арасында веркүл ишарәси гојмағы бачармаг.

12. Суаллар вә шәкилләр үзрә 5—7 сөздән ибарәт чүмләләр тәртиб едиб јазмаг.

РАБИТӘЛИ НИТГ

I синфин програмында нәзәрдә тутулан тәләпләрә бәзи дикәр тәләпләр дә әлава олунур.

1. Мүәллимни рәһбәрлији алтында, сонра мүстәгил кичик һекајәнин планыны тутмаг.

2. I синифдәкинә нисбәтән бөјүк (70—80 сөздән ибарәт) мәтнин мәзмунуну план үзрә шифаһи вә јазылы ифадә етмәк.

3. Бир нечә шәкил үзрә шифаһи һекајә гурмаг вә һекајә гуруб јазмаг.

4. Мүәллимни төвсијә етдији, јахуд мүстәгил сечилмиш мөвзу үзрә, өз мүшаһидәләринә, ојунларына вә әмәјинә әсасән һекајә јазмағы бачармаг.

5. һекајәјә 1—2 чүмләдән ибарәт тәсвир елемементи дахил етмәји бачармаг.

6. Валидејнләрә, јолдашларә мәктәбдә вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдә баш верән һадисәләр һаггында гыса мәктуб јазмағы бачармаг.

7. һекајәдә чүмләләр арасында мәнтиги әлағәләри көзләмәји бачармаг.

8. Ифадә вә инша едәркән мүәллимдән, дәрсликдән, дүгәтдән мәлумат әлдә етмәји бачармаг.

25 гэпик.

76402

НАЧАЛЬНАЯ ШКОЛА И ДОШКОЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ

(Сборник методических статей)

Приложение к журналу

„Азербайджан мектеби“

Баку — 1971